

POLSKA AKADEMIA NAUK — ODDZIAŁ W KRAKOWIE

PRACE KOMISJI HISTORYCZNEJ

NR 48

KRZYSZTOF ZAMORSKI

FOLWARK I WIEŚ

GOSPODARKA DWORSKA I SPOŁECZNOŚĆ
CHŁOPSKA TENCZYŃKA W LATACH 1705-1845

WROCLAW*WARSZAWA*KRAKÓW *GDAŃSK *ŁÓDŹ
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

1987

WSTĘP

Praca niniejsza jest monograficznym studium wpływu ekonomicznie zróżnicowanej i zmiennej w czasie gospodarki dworskiej na przemiany w strukturze społecznej ludności chłopskiej — ludności uzależnionej od dworu ogólnymi warunkami schyłkowej fazy systemu feudalnego w Polsce. W interesującym nas przypadku w grę wchodzi wiek XVIII, w istocie jego druga połowa, i pierwsza połowa XIX stulecia.

Za obiekt badań posłużyła wieś Tenczynek należąca do Hrabstwa Tenczyńskiego, znacznego obszarem i majątkiem podkrakowskiego dominium.

Historia wsi związana była najpierw przez wieki z historią zamku położonego o 3 km na południowy wschód od niej, którego ruiny przetrwały po dziś, a poczawszy od końca XIX w. z Krzeszowicami, kolejną siedzibą właścicieli Hrabstwa Tenczyńskiego. Przez kilka stuleci zamek, a wraz z nim powstała najprawdopodobniej wcześniej, bo w r. 1319¹, wieś stanowiły własność rodziny Tęczyńskich. W r. 1637, po śmierci ostatniego po mieczu dziedzica fortuny Tęczyńskich, Jana hrabiego na Tenczynie, wojewody krakowskiego, dobra tenczyńskie poprzez córkę Jana Izabelę, żonę Łukasza Opalińskiego, marszałka wielkiego koronnego, przeszły na syna Izabeli Łukasza Opalińskiego, starostę nowokroczymskiego. Po jego bezpotomnej śmierci w r. 1684 dobra dziedziczy siostrzenica starosty, Helena Elżbieta Lubomirska. Poprzez jej małżeństwo, w r. 1687, przechodzą one w ręce rodziny Sieniawskich (wyszła za Adama Mikołaja Sieniawskiego, wojewodę krakowskiego). We władaniu Sieniawskich pozostają dobra tenczyńskie do r. 1731. Wtedy bowiem Maria Elżbieta Zofia Sieniawska wnosi ten majątek w dom Czartoryskich na przeciąg lat 1731-1757 po swym małżeństwie z ks. Augustem Czartoryskim, wojewodą ruskim. Wraz z ręką córki Marii Elżbiety Zofii, księżny Izabeli, otrzymuje je potem ks. Stanisław Lubomirski, marszałek wielki koronny, wreszcie za sprawą jego córki Julii, w r. 1817, włości tenczyńskie przechodzą na długi czas we władanie Potockich. Julia wyszła bowiem za mąż za hr.

¹ Kodeks Tęczyńskich, rkps, BJ (Biblioteka Jagiellońska); B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858, p. 66; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. II, Kraków 1886, dok. nr DLXXV, r. 1319, s. 243. Zaznaczmy na marginesie, że autor hasła „Tęczyn” w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Warszawa 1892, t. XII, s. 326) błędnie podaje datę lokacji Tenczynka. Błąd ten najprawdopodobniej tą właśnie drogą przeniknął do licznych w XIX w. publikacji prasowych i popularnych na temat historii ruin zamku tenczyńskiego. Kodeks Tęczyńskich zawiera kopię dokumentu lokacyjnego Tenczynka. Dokument ten w całości nigdy nie był publikowany. Znane jest dotąd jedynie jego bardzo skrócone wydanie.

Jana Potockiego, a umierając zapisała Hrabstwo Tenczyńskie swojemu synowi Arturowi Potockiemu, pierwszemu z linii Potockich na Krzeszowicach².

Tenczynek wraz z takimi wsiami, jak: Aleksandrowice, Balice, Bołęcin, Cholezryn, Czatkowice, Czerna, Filipowice, Kostrze, Luszowice, Miękinia, Morawica, Myślachowice, Nawojowa Góra, Nielepice, Nowa Góra (z czasem zyskała prawa miejskie), Ostrzężyca, Paczółtowice, Płaza, Płoki, Sanka, Szczyglice, Wodna, Zalas, począwszy co najmniej od XIV w. — jeśli nie znacznie wcześniej, przynajmniej w przypadku kilku z wymienionych wyżej miejscowości (np. Balic, Nawojowej Góry, Morawicy) — stanowił tron rodowych majątności Toporczyków-Tęczyńskich³. Z czasem ów tron stworzył podstawy do powstania Hrabstwa Tenczyńskiego.

Nazwa „Hrabstwo Tenczyńskie” na określenie całego kompleksu dóbr pojawia się często dopiero w wieku osiemnastym i dziewiętnastym. Stanowi bez wątpienia próbę podkreślenia przez ich ówczesnych właścicieli związków z mozną, znaną i posiadającą ogromne tradycje historyczne rodziną Tęczyńskich. Samo określenie „Hrabstwo”, obce skądinąd staropolskim stosunkom, ma swoje faktyczne uzasadnienie w nadaniu w r. 1527 przez cesarza Karola V tytułu hrabiów Świętego Imperium Rzymskiego Andrzejowi wojewodzie krakowskiemu, Janowi podkomorzemu krakowskiemu, Janowi miecznikowi krakowskiemu i Janowi kasztelanowi lubelskiemu oraz synom Andrzeja — Stanisławowi i Andrzejowi juniorom Tęczyńskim. Prawo do noszenia tytułu hrabiów mieli zachować ich prawni spadkobiercy obojga płci⁴.

Aż do końca XVIII w. Tenczynek stanowił przykład typowej wsi wielkiej własności ziemskiej. Istniejący wówczas dworski przemysł (browar, gorzelnia, młyny) nie wpływał w sposób znaczący na strukturę społeczną jej mieszkańców. Kiedy jednak u schyłku XVIII stulecia księżna Izabela podejmuje się działań modernizujących całość gospodarki Hrabstwa Tenczyńskiego, stabilny dotąd układ stosunków społecznych i gospodarczych społeczności wiejskiej znacznie ulegać zmianom. Zmianom ulegać też będą stosunki między dworem a wsią, i to tym bardziej, że charakter dworskich inicjatyw wiązał się będzie z działalnością czysto przemysłową, jaką było np. w przypadku Tenczynka uruchomienie kopalni węgla kamiennego. Dopiero jednak w r. 1846 hr. Artur Potocki spisał umowę z włościanami tenczyńskimi, rozliczając ich z wszystkich należności na rzecz dworu i zamieniając pańszczyznę na czynsze. Stanie się to, jak widać, dokładnie w przededniu uwłaszczenia w Galicji.

Jak w tej sytuacji przebiegać będzie ewolucja wspomnianych wyżej stosunków

² Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII, s. 327.

³ S. Smolka, *Gniazdo Tęczyńskich* [w:] tegoż, *Szkice historyczne*, ser. 2, Warszawa 1883, s. 13-14.

⁴ „Andream palatinum, Joannem subcammerarium, Joannem gladiferum, Joannem castellatum lublinen., Stanislaum et Andream juniorem, suosque haeredes et successores legitime natos et nascituros utriusque sexus, nostres et sacrii Imperii comites facimus”, por. B. Paprocki, *op. cit.*, s. 71.

i jakie są jej mechanizmy? Odpowiedzi na powyższe pytanie szukać będziemy na kartach tej pracy.

Powstała ona w Zakładzie Historii Społeczno-Gospodarczej i Statystyki Instytutu Historii UJ. Autor składa serdeczne podziękowania Prof. dr hab. Helenie Madurowicz-Urbańskiej za opiekę naukową nad całością badań. Słowa wdzięczności kieruje pod adresem Prof. dr hab. Mariusza Kulczykowskiego i Prof. dr hab. Janiny Leskiewiczowej za wnikliwe i krytyczne zapoznanie się z maszynopisem pracy. Dziękuje też kolegom z Zakładu za liczne cenne opinie i wskazówki.

Napisanie niniejszej rozprawy łączy się także z szeregiem inicjatyw badawczych śp. Doc. dr. med. Wincentego Weisły, zmarłego w r. 1985 uczonego i lekarza-społecznika, dla którego dzieje Tenczynka, jego wsi rodzinnej, były obiektem głębokich zainteresowań. Autor czuje się zobowiązany do wyrażenia słów podziękowań za okazaną życzliwość i pomoc.

I. PRZEDMIOT PRACY, PODSTAWA ŹRÓDŁOWA I METODY BADAŃ

1. CELE BADAWCZE PRACY NA TLE LITERATURY PRZEDMIOTU

Historyczny nurt badań społeczności wiejskiej w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. charakteryzuje szeroki zakres poruszanych problemów. Zasadniczym punktem odniesienia wszelkich historycznych analiz społeczności wiejskiej jest najczęściej struktura społeczna zbiorowości chłopskiej. Nie sprecyzowana jednak pojęciowo do końca sprowadzona jest w większości przypadków przede wszystkim do analizy układu warstwowego społeczności wiejskiej¹.

Problem analizy układu warstwowego wsi nie jest zagadnieniem nowym i od dawna występuje w polskiej historiografii. „Zasługa podjęcia pierwszych systematycznych badań statystycznych nad składem społeczno-zawodowym ludności wiejskiej XVI-XVIII w. — pisze W. Rusiński — przypada J. Rutkowskiemu”². Jan Rutkowski w swych pracach poświęca temu problemowi wiele uwagi³. Zapoczątkowane i zaawansowane przez niego badania kontynuowali jego uczniowie: S. Orsini-Rosenberg, A. Mościcki, E. Kozłowski, W. Jakóbczyk, W. Rusiński⁴.

Po II wojnie do problematyki badań nad strukturą społeczną ludności wiejskiej powrócił na nowo W. Rusiński⁵. Jego artykuł wywołał szeroką dyskusję, która

¹ Autor przyjmuje termin „układ warstwowo społeczny wiejskiej” jako najbardziej adekwatny w jego przekonaniu. Odpowiada to socjologicznemu terminowi „układ stratyfikacyjny”.

² W. Rusiński, *Uwagi o rozwarstwieniu wsi w Polsce w XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny” (dalej „KH”), R. LX, 1958, nr 2, s. 168.

³ Wymieńmy np. w kolejności chronologicznej: *Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego*, Kraków 1910; *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.*, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego Akademii Umiejętności, t. XXXVI, s. 277-360, R. 1918. Na uwagę zasługują też prace J. Rutkowskiego wydane przez W. Kulę w zbiorze: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, Warszawa 1956.

⁴ S. Orsini-Rosenberg, *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVII w.*, Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. IV, R. 1927, s. 127-234; A. Mościcki, *Uwarstwienia ludności wiejskiej w dobrach kapituły poznańskiej w pierwszej połowie XVI w.*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych (dalej: RDSiG), t. II, R. 1932/1933, s. 113-121; E. Kozłowski, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Prace Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. V, Poznań 1928, s. 157-250; W. Jakóbczyk, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich zachodnich województw Korony w drugiej połowie XVI w.*, RDSiG, t. V, 1936, s. 46-68; W. Rusiński, *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich Prus Królewskich w drugiej połowie XVII w.*, RDSiG, t. VI, R. 1937, s. 87-114.

⁵ W. Rusiński, *Uwagi o rozwarstwieniu wsi ...*

toczyła się głównie na łamach „Kwartalnika Historycznego”⁶. O ile jednak prace Rutkowskiego i jego uczniów, koncentrując się zresztą przede wszystkim na wieku XVI i XVII, dotyczą analizy struktury społecznej sensu stricto, o tyle artykuł Rusińskiego i wywołane przezeń rozprawy dyskusyjne szczególną uwagę poświęcają procesowi przemian tej struktury, głównie w XVIII w., określanemu mianem „rozwarstwienia społecznego wsi”. Rusiński jako pierwszy podjął próbę zdefiniowania tego określenia, wychodząc przy tym z założeń metodologicznych Lenina, zawartych w jego powszechnie znanej pracy o rozwoju kapitalizmu w Rosji⁷.

Prowadzone w tym czasie badania krakowskiej grupy historyków pod kierunkiem C. Bobińskiej, akcentując ogólne zarysy takich postaw metodologicznych, wskazują jednocześnie na dynamizm przemian społecznych wsi małopolskiej drugiej połowy XVIII w. Dokonana wówczas analiza szeroko pojętych stosunków społecznych wsi, choć skoncentrowana głównie na ich gospodarczych podstawach, znacznie poszerzyła zakres naszej wiedzy na temat przemian społeczności wiejskiej. Szczególnie istotne znaczenie miały tutaj prace A. Falniowskiej-Gradowskiej⁸, która problematykę zróżnicowania społecznego ukazała poprzez analizę zmian obciążenia gospodarstwa chłopskiego w królewskich Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII w. Kwestia rozwarstwienia pojawia się w badaniach H. Madurowicz i A. Podraży nad regionalizacją Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku⁹. Strukturę społeczną wsi w kontekście przemian gospodarki rolnej dworu omawia też I. Rychlikowa w swym studium monograficznym dóbr Poręba Wielka¹⁰.

Badania tego rodzaju nie ograniczyły się rzecz jasna do ośrodka krakowskiego. Wewnętrzna struktura wsi, mając na uwadze również wskazane przez J. Rusińskie-

⁶ Por. H. Madurowicz, A. Podraży, *Z problematyki rozwarstwienia wsi w Polsce w XVIII w.*, „KH”, R. LXI, 1954, nr 1, s. 205-225; J. Leskiewicz, *Kilka uwag w związku z artykułem Wł. Rusińskiego*, *ibidem*, s. 226-231; W. Odyniec, *Z badań nad rozwarstwieniem wsi na Pomorzu w XVIII w.*, *ibidem*, R. LXII, 1955, nr 4-5, s. 191-203; S. Śreniowski, *Problem uwarstwienia chłopstwa w ustroju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1955, R. LXVI, nr 6, s. 585-607. Echa dyskusji spotykamy w nieco późniejszych pracach: H. Madurowicz, A. Podraży, *Ekonomiczne przesłanki kapitalistycznego rozwarstwienia wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.* [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.*, pod red. C. Bobińskiej, Warszawa 1957; B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII w.*, Warszawa 1958.

⁷ W. I. Lenin, *Rozwój kapitalizmu w Rosji. Proces kształtowania się rynku wewnętrznego dla rozwoju przemysłu ciężkiego* [w:] *Dzieła*, t. III, Warszawa 1957.

⁸ A. Falniowska-Gradowska, *Dynamika form i wysokość renty feudalnej w królewskich Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII w.* [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej ... 169-224; tejże, Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewskich województwa krakowskiego w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1964.

⁹ H. Madurowicz, A. Podraży, *Próba rejonizacji gospodarczej Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII w.* [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej ...*; tychże: *Regiony gospodarcze Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1958.

¹⁰ I. Rychlikowa, *Klucz wielkoporębski Wodzickich w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław-Warszawa 1960.

go dyrektywy badawcze, szeroko analizuje B. Baranowski i W. Odyniec¹¹. Znaczący wkład w poznanie procesów ogólnie pojętych przemian społeczności wiejskiej w XVIII w. wnoszą m. in. prace ośrodka wrocławskiego (S. Inglot, E. Trzyna)¹², czy badania J. Leskiewiczowej, S. Śreniowskiego, J. Topolskiego¹³.

Akceptując — jak można sądzić — ogólne zarysy takich postaw metodologicznych krytycznie do uwag Rusińskiego ustosunkowali się przede wszystkim H. Madurowicz-Urbańska i A. Podraża. Wskazują oni na fakt, iż akceptacja metodologicznych wskazówek Lenina obserwowana w badaniach problemu rozwarstwienia wsi polskiej powinna uwzględniać różnice chronologiczne, a sam problem winien być bardziej zdynamizowany. Praca Lenina dotyczy wszak wieku XIX, podczas gdy proces rozwarstwienia omawiany w cytowanej polskiej literaturze ma miejsce głównie w drugiej połowie XVIII w.¹⁴ Zwracają też uwagę na różnicę pomiędzy pojęciem rozwarstwienia, a pojęciem dyferencjacji społecznej, i to zarówno u Lenina, jak i w badaniach współczesnych¹⁵. Rzeczowy i chronologiczny zakres analizy przemian znacznie poszerzył Wincenty Styś¹⁶. Zajmuje się on przede wszystkim problemem rozwarstwienia wsi południowo-wschodniej Małopolski, korelując zmiany zachodzące w strukturze społecznej, badanej w oparciu o wielkość gospodarstw chłopskich, ze zmianami demograficznymi zachodzącymi w obrębie rodziny chłopskiej. Jest to jedyna dotąd próba tak szerokiej analizy rodzin chłopskich w polskich badaniach historycznych, mimo że autor *Współzależności rozwoju rodziny i gospodarstwa chłopskiego* nie bada w sposób wyczerpujący wpływu gospodarki dworskiej na strukturę społeczną wsi. Jego analiza, podobnie jak w przypadku badań socjologicznych i etnograficznych, ogranicza się do społeczności chłopskiej, i to wyłącznie do właścicieli gospodarstw oraz bezrolnych z pominięciem „ludności dworskiej”¹⁷. Problem ruchliwości społecznej jest tu ukazany jako swoiste „falowanie” fortun chłopskich. Chodzi w tym przypadku o wskazanie procesu, który ma miejsce od chwili

¹¹ B. Baranowski, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII w.*, Warszawa 1958. Por. szczególnie w rozdz. III tej pracy; W. Odyniec, *Z badań nad rozwarstwieniem wsi na Pomorzu w XVIII w.*, „KH”, R. LXII, 1955, nr 4-5, s. 191-203.

¹² E. Trzyna, *Królewszczyzny województwa krakowskiego w XVII w.*, RDSiG, t. XXIV, 1962; tegoż: *Położenie ludności wiejskiej w królewszczyznach województwa krakowskiego w XVIII w.*, Kraków 1963.

¹³ J. Leskiewiczowa, *Dobra osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*. Wrocław 1957. Praca zawiera również analizę stosunków gospodarczych w dobrach osieckich w XIX w. (do uwłaszczenia z r. 1864), ale przemianami struktury społecznej w tym czasie autorka się nie zajmuje. Szerzej natomiast na temat przemian struktury społecznej wsi pisze J. Leskiewiczowa, *Kilka uwag w związku z artykułami Wł. Rusińskiego*, „KH”, R. LXI, 1954, nr 1, s. 226-231; S. Śreniowski, *op. cit.*; J. Topolski, *Położenie i walka-klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1956.

¹⁴ H. Madurowicz, A. Podraża, *Ekonomiczne przesłanki ...*, s. 229.
Ibidem, s. 228, 229.

¹⁶ Mamy tu na myśli przede wszystkim: W. Styś, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959.

¹⁷ *Ibidem*, s. 40.

powstania samodzielnego gospodarstwa chłopskiego poprzez okres jego powolnego rozrostu i w końcu rozpadu na skutek działów rodzinnych¹⁸. W mniejszym stopniu problematyka analizy struktury społecznej wsi przewija się w innych pracach W. Stysia¹⁹.

W ostatnich latach I. Rychlikowa w badaniach struktury społecznej, co prawda szlachty, wróciła do zagadnienia mocno niegdyś akcentowanego przez W. Stysia, tj. do procesu zwarstwiania, wiążąc słusznie i zgodnie z wiedzą socjologiczną oba te procesy z dwuwektorową mobilnością społeczną (góra-dół i dół-góra)²⁰.

Generalizując można założyć, że problem struktury społecznej wsi, w tym głównie chłopów, sprowadzany jest w praktyce badawczej historyków przede wszystkim do zagadnienia bądź struktury społeczno-zawodowej, bądź rozwarstwiania i rzadziej procesu doń odwrotnego, czyli zwarstwiania, bądź do traktowanego nie zawsze wymiennie zjawiska zróżnicowania społecznego (dyferencjacji społecznej).

Poszukując dalszych horyzontów dla zasygnalizowanego już na wstępie głównego przedmiotu pracy — tj. analizy zjawisk społecznych i ich przemian w obrębie wsi późnofeudalnej — autor nie mógł się ograniczyć jedynie do czysto historycznego nurtu badań w tym zakresie, a mówiąc ściślej do badań uprawianych przez historyków. Do obowiązków autora należało w jego przekonaniu poruszenie (przynajmniej tytułem próby) tychże zagadnień, realizowanych jednak w innym nurcie badań nad wsią, mianowicie badań socjologicznych i etnograficznych.

Ważne i aktualne dla autora problemy w kontekście niniejszej pracy oscylują wokół pojęcia „tradycyjnej społeczności wiejskiej”, które formułują zarówno socjologowie, jak i etnografowie, i wokół którego prowadzili oni i prowadzą nadal szeroką dyskusję²³.

Punktem wyjściowym wszelkich definicji tradycyjnej społeczności wiejskiej, jakie mogliśmy spotkać w literaturze, jest definicja S. Czarnowskiego z r. 1935²².

¹⁸ *Ibidem*, s. 295 i n.

¹⁹ W. Stys, *Rozdrobnienie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931*, Lwów 1934, oraz tegoż: *Drogi postępu gospodarczego wsi. Studium szczegółowe na przykładzie zbiorowości próbnej wsi Husowa*, Wrocław 1974.

²⁰ I. Rychlikowa, *Ziemiaństwo polskie 1787-1864. Zróżnicowanie społeczne*, Warszawa 1983.

²¹ Szerzej o tych kwestiach piszemy w odrębnym artykule, por. K. Zamorski, *Pojęcie tradycyjnej społeczności wiejskiej w polskiej literaturze socjologicznej i etnograficznej*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 1985, t. XLVI, s. 123-135.

²² Czarnowski twierdzi, że tradycyjna społeczność wiejska, którą umiejscawia ogólnie w Polsce na przełomie XIX i XX w., jest: „Lokalną społecznością zupełną niemal w tym stopniu, w jakim stanowiła ją przed paruset laty, zupełną, to znaczy zamkniętą w sobie, obejmującą wszystkie prawie funkcje życia zbiorowego swych członków, przeciwstawiającą się społecznościom podobnym i wsiom innym, a także grupom i instytucjom istniejącym poza nią; S. Czarnowski, *Podłoże ruchu chłopskiego* [w:] tegoż: *Dzieła*, t. II, Warszawa 1956, s. 173; tu cyt. za J. Turowski, *Przemiany tradycyjnej wiejskiej społeczności lokalnej w Polsce*, Roczniki Socjologii Wsi, t. IV, Wrocław 1965, s. 19. Praca Czarnowskiego po raz pierwszy była publikowana [w:] *Zagadnienia pracy kulturalnej*,

Jak się jednak wydaje, problem tradycyjnej społeczności wiejskiej nigdy nie nabrałby ostrości, z jaką później wystąpi, gdyby nie model tradycyjnej kultury chłopskiej stworzony przez Kazimierza Dobrowolskiego. Zawarł w nim Kazimierz Dobrowolski wiele elementów charakteryzujących społeczność wiejską także na płaszczyźnie socjologicznej. Elementy te ulegną krytyce i rozbudowaniu w toku toczącej się w latach sześćdziesiątych dyskusji. Jej owocem jest właśnie, naszym zdaniem, wyodrębnienie pojęcia „tradycyjnej społeczności wiejskiej”²³.

Generalnie pod pojęciem „tradycyjnej społeczności wiejskiej” rozumieją etnografowie i socjolodzy całościowy, względnie zamknięty układ stosunków społecznych, zachodzących pomiędzy członkami społeczności wiejskiej zamieszkującymi chłopską wspólnotę terytorialną²⁴. Członkowie takiej społeczności wiejskiej funkcjonują w zamkniętym układzie stosunków ekonomicznych²⁵, instytucji kulturowych funkcjonujących wyłącznie na gruncie wsi i w jej obrębie zaspokajających potrzeby duchowe jej mieszkańców²⁶. Układ taki oparty jest na ustalonym i niezmiennym systemie społecznej organizacji, przez który rozumie się zespół ról społecznych, pełnionych przez mieszkańców wsi tradycyjnej, instytucji społecznych funkcjonujących w obrębie wsi, wzorców postępowania i środków kontroli społecznej w postaci opinii publicznej²⁷. System społecznej organizacji wsi tradycyjnej spaja więź społeczna zarówno o charakterze formalnym, jak i nieformalnym, zdeterminowana bliższym lub dalszym stopniem pokrewieństwa, ulegająca wpływom lokalnych autorytetów. Istotną rolę odgrywa w tym względzie

wyd. Instytutu Spraw Społecznych, R. II, 1935, s. 1-24. Podobne poglądy na społeczeństwo wsi tradycyjnej bardzo wyraźnie zaznaczają się też w ogólnej definicji Wsi Władysława Grabskiego, por. tegoż: *System socjologii wsi*, Roczniki Socjologii Wsi, t. I, Warszawa 1936, s. 75.

²³ K. Dobrowolski, *Chłopska kultura tradycyjna. Próba teoretycznego zarysu na podstawie materiałów źródłowych XIX i XX w. z południowej Małopolski*, Etnografia Polska, t. 1, 1958, s. 19-52. Por. też tegoż: *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966, s. 76-110. Model tradycyjnej kultury chłopskiej stworzony przez K. Dobrowolskiego stał się podstawą obszernej dyskusji, która prowadziła jej uczestników do formułowania własnych definicji „tradycyjnej społeczności wiejskiej”. Są to definicje i uogólnienia o różnym stopniu artykulacji problemu w zależności od konkretnych potrzeb badawczych. W naszych rozważaniach wzięliśmy pod uwagę prace następujących autorów (wymieniamy w kolejności chronologicznej): A. Kłoskowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa 1964; D. Markowska, *Tradycyjna społeczność wiejska w procesie przemian*, Etnografia Polska, t. VIII, 1964; B. Gałęski, *Przemiany wiejskich społeczności lokalnych*, „Przegląd Socjologiczny”, R. 1967; K. Zawistowicz-Adamska, *Przemiany więzi społecznej w społeczności lokalnej*, Roczniki Socjologii Wsi, t. IV, 1965; A. Kutrzeba-Pojnarowa, *Tradycyjna społeczność wiejska w procesie przemian współczesnych*, Wrocław 1968; B. Olszowska-Dyoniziak, *Metodologiczne i socjologiczne problemy badań nad społecznościami regionalnymi*, „Przegląd Socjologiczny”, R. X, 1970, nr 1; A. Komendera, *Socjologiczne monografie wsi w Polsce. Analiza przedmiotu i metodologii*, „Studia Socjologiczne”, R. XIII, 1973, nr 2.

²⁴ B. Gałęski, *op. cit.*, s. 10; D. Markowska, *op. cit.*, s. 80; J. Turowski, *op. cit.*, s. 18.

²⁵ J. Turowski, *op. cit.*, s. 10.

²⁶ Przyjmujemy, że A. Kłoskowska i O. Markowska w ten sposób rozumieją termin „identyczności” kultury wsi tradycyjnej. Por. A. Kłoskowska, *op. cit.*, s. 128; D. Markowska, *op. cit.* s. 80.

²⁷ J. Turowski, *op. cit.*, s. 22.

także więź etniczna i religijna²⁸. Tradycyjna społeczność wiejska jest grupą mocno zintegrowaną wewnątrznie, co nie pozostaje w sprzeczności z istniejącymi w jej obrębie podziałami społecznymi charakteryzującymi się dużą sztywnością układu warstwowego²⁹.

Tradycyjną społeczność wiejską łączą socjologowie i etnografowie genetycznie z wsią feudalną, traktując zniesienie pańszczyzny jako punkt wyjścia do rozpadu tej społeczności (widoczne jest to przede wszystkim w pracach K. Dobrowolskiego, D. Markowskiej i A. Kutrzeby-Pojnarowej³⁰) lub też, w odosobnionych jednak przypadkach, jako zjawisko nowe, powstałe na skutek procesu uwłaszczenia³¹. Tyle w wielkim skrócie socjologowie i etnografowie.

Historyk badający wieś późnofeudalną drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX wieku — szczególnie zaś wieś galicyjską tego okresu — może niewątpliwie w wielu kwestiach zająć stanowisko dyskusyjne³². Nie może on jednak, jeżeli posuwa się na płaszczyźnie bardzo szczegółowych badań empirycznych, odmówić inspirującej roli wielu aspektom tej koncepcji zarówno w sferze metodycznej, jak i (a może przede wszystkim) w sferze interpretacji. Taka jest sytuacja autora niniejszego opracowania, choć dotyczy ona, ze względu na ograniczenia płynące z przedmiotu badań, tylko niektórych zagadnień, a ściślej mówiąc cech tradycyjnej społeczności wiejskiej³³. Niemniej ze względu na precyzję pojęć, możliwość retrogresji oraz konfrontacji nurtu genetycznego i uogólniającego okazały się dla autora przydatne następujące cechy formułowanej przez socjologów i etnografów tradycyjnej społeczności wiejskiej. Wychodzimy od podstawowej cechy, jaką jest względnie zamknięty charakter zbiorowości. Cecha ta implikuje

²⁸ W tak przedstawionej kwestii więzi społecznej zgodni są ze sobą wszyscy autorzy cytowani powyżej, por. przypis 23.

²⁹ Tak rozumiemy określenie „jedność stanu społecznego” użyte przez B. Galęskiego: *op. cit.*, s. 18.

³⁰ K. Dobrowolski, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, s. 130; Jego tezę przyjmuje J. Turowski, *op. cit.*, s. 18; D. Markowska, *op. cit.*, s. 81; A. Kutrzeba-Pojnarowa, *op. cit.*, s. 173. Jak się wydaje, pośrednio, podobne cechy feudalnej społeczności wiejskiej dostrzega J. Burszta, podkreślając jednak równocześnie względny charakter zamknięcia się tej zbiorowości. Pisze bowiem: „Tak urządzony ustrój poddańczo-pańszczyźniany i wspomniane wyżej systemy władzy patrymonialnej pociągnęły za sobą — niejako w ślad za izolacją gospodarczą — odcięcie wsi od szerszego świata i zamknięcie życia chłopskiego w granicach przestrzennych wsi i parafii, a najwyżej w obrębie klucza dóbr [...] Nie oznaczało to jednak ani braku szerszych form życia społecznego, ani ścisłej izolacji od świata” (por. *Kultura ludowa — złożony i zmienny twór historyczny* [w:] tegoż: *Szkice i rozprawy*, (b.m.w.) 1974, s. 46).

³¹ E. Pietraszek, *Wieś robotnicza. Zarys problematyki socjologicznej*, Wrocław 1969, s. 120. Zdanie E. Pietraszka zdaje się potwierdzać A. Woźniak, *Rodzina i gospodarstwo chłopskie na mazowieckiej wsi pańszczyźnianej XVIII w.*, „Etnografia Polska”, t. VIII, 1974, z. 1, s. 47.

³² K. Zamorski, *op. cit.*, s. 133-134.

³³ Z tych względów niemożliwe okazało się zbadanie istotnych cech przypisywanych przez etnografów i socjologów tradycyjnej społeczności chłopskiej. Nie charakteryzujemy więc instytucji kulturowych funkcjonujących w obrębie wsi, przemian w systemie społecznej organizacji społeczności wiejskiej oraz zmian zachodzących w typie więzi społecznej przypisywanej tradycyjnej społeczności wiejskiej.

dalszą charakterystykę, tj. każe patrzeć na tradycyjną społeczność wiejską jako na całościowy układ, czy też system stosunków. Równie podstawowym atrybutem tradycyjnej społeczności wiejskiej jest wspólnota terytorialna, która przeniesiona tu z warsztatu socjologa i etnografa jest pojęciem szczególnie szerokim i wszechstronnym i która obejmuje — nie tylko w sensie terytorialno-przestrzennym — oddziaływanie dworu jako instytucji, a w wypadku tej książki przede wszystkim jako instytucji gospodarczej.

Przyjmowany powszechnie przez socjologów i etnografów, charakteryzujący tradycyjną społeczność wiejską, duży stopień wewnętrznej integracji był również ważną przesłanką dla autora. Nie pozostaje on z kolei w sprzeczności z mocno akcentowanym przez socjologów wewnętrznym zróżnicowaniem tradycyjnej społeczności. Zróżnicowanie to nie wyklucza równie istotnego atrybutu tej społeczności, jakim jest, według socjologów, sztywność układu warstwowego. Ta ostatnia cecha stanowi dla nas istotny punkt w poznaniu przemian społeczności wiejskiej Tenczynka.

Zgodnie z tym, co autor już stwierdził, najbardziej wszechstronnie o wpływie gospodarki dworskiej na społeczność wiejską możemy wnioskować szczególnie jeśli chodzi o gospodarkę rolną, w znacznie mniejszym stopniu jeśli chodzi o inne działy gospodarki dworskiej, a najmniej przemysłowej. Wynika to z prostego faktu historiograficznego, że gospodarka rolna dworu (jego gospodarstwa folwarcznego) jest bardzo dobrze zbadana w polskiej literaturze historyczno-gospodarczej XVI, XVII, XVIII w., w nieco mniejszym stopniu można to odnieść do pierwszej połowy XIX w., choć i tu pojawiły się ważne pozycje bibliograficzne (m. in. F. Bortkiewiczowa, H. Chamerska, J. Chmura, J. Leskiewiczowa, W. Styś³⁴).

Natomiast autor może stwierdzić, że brak jest w zasadzie badań, które w sposób bardziej wyczerpujący prześledziłyby wzajemne związki między poszczególnymi grupami pańszczyźnianymi chłopów i gospodarką folwarczną dworu. A związki te przecież rzutowały, szczególnie w dłuższym okresie, na obraz struktury społecznej samych tych poszczególnych grup, jak i zbiorowości, które one razem tworzą³⁵. Podobnie ma się sprawa (poza pracami Józefa Brody)³⁶ z gospodarką leśną. Nie kwestionujemy wielkiej wagi rzemiosła wiejskiego i jego roli w życiu tak społecznym, jak i gospodarczym wsi. Jednak nie tylko historycy, ale przede wszystkim etnografowie pozwolili nam poznać, w jakim stopniu rzemiosło wiejskie funkcjonowało jako dział chłopskiego rzemiosła domowego, a w jakim rzemiosła

³⁴ F. Bortkiewicz, *Nadziały i powinności chłopów pańszczyźnianych w dobrach prywatnych Królestwa Polskiego*, Warszawa 1958; M. Chamerska, *O położeniu i zbiegostwie czeladzi folwarcznej w Królestwie Polskim 1830-1864*, Warszawa 1957; J. Chmura, *Problem siły roboczej w rolnictwie Królestwa Polskiego przed uwłaszczeniem*, Warszawa 1959 r.; J. Leskiewiczowa, *System odrobkowy W gospodarce folwarcznej Królestwa Polskiego przed uwłaszczeniem*, „PH” t. XLVI, 1953, nr 1/2; tejże: *Dobra osieckie ...*, W. Styś, por. przypis 19.

³⁵ Jeśli nie liczyć zbliżonych do tej problematyki cytowanych już prac J. Rutkowskiego i jego uczniów, tym bardziej że prace te koncentrowały się na XVI, a głównie na XVII w.

³⁶ J. Broda, *Chłopskie tartaki na Żywiecczyźnie w XVII i XVIII w.*, „Lud” 1954, t. XLI; tenże, *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich do końca XVIII w.*, Warszawa 1956.

chłopskiego organizowanego przez dwór, działającego na jego potrzeby. Złożoność tych zjawisk, która wywoływała nawet procesy protoindustrialne w rzemiośle wiejskim, została w pełni ukazana i przebadana przez M. Kulczykowskiego³⁷. Autor niniejszej pracy badając wpływ różnych działów gospodarki dworskiej na społeczność chłopską mógł więc pominąć domowe rzemiosło wiejskie, nie zajmując się przeto referowaniem stanu badań w tym zakresie. Natomiast uwzględnia rzemiosło wiejskie organizowane przez dwór, pozostające w ścisłym związku z gospodarką przemysłową dworu³⁸.

Nie zbadany jest szerzej problem przemian zachodzących w społeczności chłopskiej pod wpływem wczesnych procesów industrializacyjnych na skutek dworskich przedsięwzięć przemysłowych. O ile bowiem przemianami gospodarstwa chłopskiego w wyniku protoindustrializacji chłopskiej zajął się szeroko Mariusz Kulczykowski³⁹, o tyle na interesującą nas tutaj kwestię dla Zagłębia Staropolskiego wskazywała H. Madurowicz-Urbańska⁴⁰, a w przypadku Hrabstwa Tenczyńskiego — E. Pietraszek⁴¹. H. Madurowicz-Urbańska analizuje strukturę osadniczo-przestrzenną osiedli związanych z przemysłem hutniczym Zagłębia Staropolskiego, strukturę zawodową mieszkańców tych osiedli i ich strukturę społeczną w drugiej połowie XVIII w. Wynikiem ten analizy jest szereg istotnych dla nas konstatacji, np. ta, iż rozwijający się przemysł oddziałuje ze znacznie większym natężeniem na poziomie całej struktury społecznej wsi („sfera A”) aniżeli w sferze indywidualnego gospodarstwa („sfera B”). Ponadto autorka stwierdza użyczenie się tradycyjnego układu warstwowego. Sugeruje też zmiany zachodzące w sferze świadomości społecznej polegające na powolnej asymilacji pracy pozarolniczej.

Prace E. Pietraszka, skądinąd bardzo dla nas istotne i stawiające ciekawie problem wiejskich robotników przemysłowych w XIX w., oparte częściowo na tych samych źródłach, nie pozwalają wyrobić sobie zdecydowanej opinii na temat procesów zachodzących w strukturze społecznej mieszkańców wsi Hrabstwa

³⁷ M. Kulczykowski, *Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX w.*, Wrocław 1972; tenże, *Chłopskie tkactwo bawełniane w ośrodku andrychowskim w XIX w.*, Wrocław 1976.

³⁸ Zdajemy sobie przy tym sprawę z uproszczenia obrazu rzeczywistych stosunków zatrudnienia na wsi. Rzemiosło domowe, które pozostało niezależne od dworu i znajdowało się w rękach chłopów, odgrywało na pewno znaczącą rolę w kształtowaniu systemu stosunków wiejskich. Zjawisko to jednak — z racji co najmniej szczupłości, jeśli nie zupełnego braku źródeł — wydaje się nam niezwykle trudne do zbadania. Skłonni jesteśmy jednak przypuszczać, iż poważną część ogółu rzemieślników stanowili ci, którzy pracowali zarówno na potrzeby dworu, jak i na potrzeby gospodarstw chłopskich.

³⁹ Por. przypis 37.

⁴⁰ H. Madurowicz-Urbańska, *Z rozważań nad modelem ekonomiczno-społecznym przemysłu hutniczego w Polsce w końcu XVIII W.* [w:] *Międzyfeudalizmem a kapitalizmem*, prace poświęcone W. Kuli, Warszawa 1976, s. 343-358.

⁴¹ E. Pietraszek, *Wiejscy robotnicy kopalń i hut. Dynamika przemian społeczno-kulturowych w sierszańskim ośrodku górniczym w XIX i XX w.*, Wrocław 1966; w znacznie mniejszym stopniu tenże, *Wieś robotnicza. Zarys problematyki socjologicznej*, Wrocław 1969, oraz *Ośrodek górniczy Siersza*, Kraków 1961.

Tenczyńskiego: Sierszy, Myślachowic, Wodnej, Czyżówki, poddanych oddziaływaniu procesów industrializacyjnych. E. Pietraszek stwierdza jedynie, że proces rozdrobnienia gruntów w Sierszy, gdzie funkcjonowała kopalnia, był szybszy aniżeli w pozostałych⁴². Nie zajmuje się zupełnie stopniem infiltracji zatrudnienia przemysłowego w poszczególnych warstwach. Prace Pietraszka dostarczają natomiast bardzo cennych wiadomości w zakresie warunków zatrudnienia w górnictwie Hrabstwa Tenczyńskiego, prezentowanych głównie w oparciu o historię sierszańskich kopalń węgla, szczególnie dla drugiej połowy XIX w.

2. PODSTAWA ŹRÓDŁOWA PRACY

Pracę naszą opieramy na trzech kategoriach źródeł: a) inwentarzach, b) rachunkach, c) materiałach rozproszonych i nie stanowiących zwanego zespołu, takich jak listy właścicieli kopalń, sprawozdania inspektora górniczego kopalń Wolnego Miasta Krakowa. Kwerenda źródłowa objęła następujące zespoły archiwalne: Archiwum Gospodarze Potockich na Krzeszowicach⁴³, Akta Senatu Wolnego Miasta Krakowa⁴⁴, Akta Starostwa Górniczego w Krakowie⁴⁵. Ponadto objęła ona również materiał etnograficzny dotyczący regionu Hrabstwa Tenczyńskiego zawarty w pracach: O. Kolberga, S. Polaczka, S. Ulanowskiej, S. Ciszewskiego, S. Udzieli⁴⁶, nadto wiersze chłopskiego poety z Tenczynka Jana Szczurka, opisy zwyczajów, przypowieści, zagadki i przyśpiewki zebrane przez nieżyjącego już Jana Urbanika z Tenczynka⁴⁷. Kwerenda materiałów etnograficznych wykazała jednak szczupłość podstawy źródłowej w odniesieniu do jednej, interesującej nas tutaj wsi — Tenczynka, szczególnie dla XVIII i pierwszej połowy XIX w. Zebrane zaś przez Jana Urbanika materiały są powieleniem tych, które spotykamy u S. Polaczka.

Zespół Archiwum Gospodarczego Potockich na Krzeszowicach składa się z inwentarzy, rachunków oraz nie uporządkowanego dotąd archiwum kopalń i hut Hrabstwa Tenczyńskiego. Akta Senatu Wolnego Miasta Krakowa zawierają dokumenty inspektoratu kopalń prywatnych. Akta Starostwa Górniczego zawierają dokumenty związane z nadaniem miar górniczych, korespondencję urzędową

⁴² E. Pietraszek, *Wiejscy robotnicy ...*, s. 61.

⁴³ Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej: AP Kraków), Oddział I (Wawel).

⁴⁴ AP, Kraków Oddział II (ul. Sienna).

⁴⁵ *Ibidem*, Oddział V (ul. Grodzka).

⁴⁶ S. Ciszewski, *Krakowiacy. Monografia etnograficzna*, Kraków 1876; O. Kolberg, *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, obrzędy, mowa, podania, gusła, zabawy, piosenki, muzyka, tańce. Krakowskie*, cz. 1-3 [w:] tegoż: *Dzieła wszystkie*, Wrocław-Poznań 1962, t. V-VIII; S. Polaczek, *Powiat chrzanowski*, Lwów 1898 (wyd. II, 1914); tenże, *Wieś Rudawa. Lud, jego zwyczaje, obrzędy, piosenki, powiastki, zagadki*, Warszawa 1892; S. Udziela, *Krakowiacy*, Kraków 1899; S. Ulanowska, *Wśród ludu krakowskiego*, „Wisła”, t. I, R. 1887, s. 31, 69, 99, 143, 188; J. Urbanik, *Kronika parafii Tenczynek. Materiały etnograficzne do Tenczynka* (mps).

⁴⁷ Składam w tym miejscu podziękowanie Prof. H. Madurowicz-Urbańskiej za udostępnienie mi tych materiałów.

prywatnych właścicieli kopalń, sprawozdania tychże z wypadków i strajków górniczych.

Nie przyniosły większych rezultatów poszukiwania prowadzone w takich zespołach, jak Teki Schneidra⁴⁸ i w bibliotekach — w Bibliotece Jagiellońskiej⁴⁹, w Muzeum Czartoryskich. Dokumenty znajdujące się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie dotyczące Hrabstwa Tenczyńskiego w zakresie historii wsi Tenczynka nie wnoszą nic nowego odnośnie do zakresu chronologicznego i merytorycznego informacji zawartych w krakowskim zespole dokumentów Potockich⁵⁰.

Wartość źródeł omawiamy kierując się wprowadzoną kategoryzacją, rozpatrując zakres chronologiczny informacji w nich zawartych i ich wartość poznawczą z punktu widzenia potrzeb tej pracy.

a) Inwentarze

Zasięg chronologiczny całości materiałów to półtorawieczne wyznaczone cezurami pierwszego zachowanego inwentarza 1705 r. i ostatniego, pochodzącego z r. 1845⁵¹. Niestety, w tak nakreślonym obszarze czasowym pojawiają się jednak znaczące luki. Najbardziej dotkliwie daje się odczuć brak inwentarzy pomiędzy r. 1712 a 1756⁵². Jest to luka, która występuje także w odniesieniu do materiałów inwentarzowych całego Hrabstwa, której przyczyn nie mogliśmy ustalić. Ciągłość materiału inwentarzowego jest zachowana jedynie dla lat 1780-1805. W pozostałych przypadkach mamy to czynienia z brakiem dwóch lub trzech inwentarzy. Taki rozkład braków umożliwia przyjęcie dwóch przekrojów czasowych z początku XVIII w. (1705, 1712), wprowadzenie pięcioletnich przekrojów czasowych dla trzeciego ćwierćwiecza tego stulecia, wyczerpującą analizę dla ostatniego ćwierćwiecza XVIII w. oraz ustalenie przekrojów pięcioletnich dla pierwszej połowy XIX w.⁵³ Nie jesteśmy więc w stanie uzyskać informacji dla drugiej ćwierci XVIII w., a praktycznie wobec zaledwie dwóch przekrojów z początku tego stulecia wartość informacyjna inwentarzy dla pierwszej połowy XVIII w. jest bardzo ograniczona.

⁴⁸Materiały dotyczące Tenczynka znajdują się w teczках o sygnaturach: Krzep-1835, Ten 1606-1607.

⁴⁹Dla potrzeb tej pracy znaleźliśmy tam jeden inwentarz Hrabstwa Tenczyńskiego, stanowiący, być może, część inwentarzy zaginionych w Archiwum Gospodarczym Potockich na Krzeszowicach, BJ, rkps, nr 15.

⁵⁰Dóbr Hrabstwa Tenczyńskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych dotyczą akta Archiwum Potockich na Krzeszowicach o sygnaturze T.S. 259, 558, 1917.

⁶¹Archiwum Krzeszowickie Potockich (dalej: AKP), Inwentarze, K-1, R. 1705 do K-87, R. 1844/1845. AP Kraków, Oddział I.

⁵²Ostatni inwentarz z początku XVIII w. pochodzi z r. 1712; por. AKP, Inwentarze, K-5. Pierwszy po przerwie pochodzi z r. 1756; por. AKP, Inwentarze, K-7, R. 1756.

⁵³Tym samym świadomie decydujemy się na wprowadzenie niejednorodnych przekrojów czasowych. Przekroje roczne dla ostatniej ćwierci XVIII w. zezwalają, naszym zdaniem, na dokładne prześledzenie zmian, jakie nastąpiły w gospodarce dominium i w społeczności chłopskiej w momencie intensyfikacji procesów industrializacji dworskiej.

Supliki chłopskie z kolei, które w wieku XVIII włączano do inwentarzy, a w pierwszej połowie XIX w. gromadzono oddzielnie, stanowią oczywiście odmienną kategorię źródeł. Ponieważ jednak w odniesieniu do Tenczynka zachowało się ich niewiele, nie stanowią one zasadniczego zrębu bazy źródłowej tej pracy.

Pomimo wskazanych braków inwentarze stanowią dla nas podstawowe źródło do analizy przemian społecznych zachodzących w społeczności wiejskiej Tenczynka⁵⁴, są przydatne przede wszystkim w analizie uwarstwienia społecznego. Wykorzystanie tych źródeł w badaniach stratyfikacji społecznej wsi w Polsce nie jest bynajmniej czymś nowym. Wszak inwentarzami posługiwali się wszyscy badacze zajmujący się problematyką uwarstwienia wsi, od Rutkowskiego począwszy. Ponieważ w naszych badaniach zmierzamy do skorelowania w sferze zjawisk społecznych układu warstwowego wsi ze strukturą zatrudnienia jej mieszkańców, ze zjawiskami mobilności społecznej i z warunkami zatrudnienia w poszczególnych działach gospodarki dworskiej, pod tym kątem oceniać będziemy wartość inwentarzy.

W zakresie analizy układu warstwowego inwentarze wsi Tenczynek pozwalają wyróżnić i zbadać cztery kategorie gospodarstw: kmieci, zagrodników, chałupników i komorników⁵⁵. Ważnym dla nas ograniczeniem, jakie wynika z zakresu informacji zawartych w tych źródłach, jest niemożliwość określenia stopnia wewnętrznego zróżnicowania poszczególnych warstw ze względu na wielkość posiadanego gospodarstwa. Tablice zawierające opis stanu osiadłości i powinności nie podają bowiem wielkości poszczególnych gospodarstw. Nie znajdujemy też informacji na ten temat w słownych wykazach powinności poddanych. Źródła zezwalają natomiast na zbadanie tego problemu według następujących kryteriów: 1) stopnia obciążenia pańszczyzną poszczególnych gospodarstw wchodzących w skład danej warstwy; 2) wielkości posiadanej siły zaprzęgowej; 3) stopnia obciążenia świadczeniami pieniężnymi na rzecz dworu, a w tym obciążeniami czynszowymi, najmu za pańszczyznę i opłatami (oprawne i galmanne); 4) stopnia obciążenia świadczeniami w naturze (osep i drób). W takim też zakresie omawiane źródła pozwalają określić zróżnicowania między poszczególnymi warstwami. Stoimy jednak na stanowisku, iż analiza zróżnicowania przeprowadzana z punktu widzenia tych czterech kryteriów oddaje stopień rzeczywistych różnic między poszczególnymi gospodarstwami i różnic pomiędzy poszczególnymi kategoriami gospodarstw⁵⁶. Jest rzeczą oczywistą, że nie wszystkie wymienione kryteria zróżnicowania odnosić się będą do wszystkich warstw i że nie wszystkie kryteria istnieć będą przez cały czas. Na przykład w Tenczynku komornicy nie mieli zaprzęgu,

⁵⁴ Nie zatrzymujemy się tutaj bliżej nad znanymi od dawna ogólnymi zaletami i wadami inwentarzy. W naszym przekonaniu najlepiej oddają je: J. Rutkowski, *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w.*, „*Ekonomista*”, R. 1914, nr 1, 2, 3, przedruk: *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, wyd. W. Kula, Warszawa 1956, s. 150-153; J. Leskiewiczowa, *Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce*, „*KH*”, R. LX, 1953, z. 4, s. 353-378; W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 121-129.

⁵⁵ Podobnie dzieje się w przypadku innych wsi Hrabstwa Tenczyńskiego.

⁵⁶ Piszemy o tym szerzej w następnym rozdziale.

a galmanne będące opłatą z tytułu należnej pracy w kopalni galmanu zostanie zniesione, gdy dwór zacznie korzystać z pracy pańszczyźnianej poddanych tenczyńskich w kopalni węgla. Ale tak samo jak fakt posiadania czy też nieposiadania zaprzęgu już sam w sobie stanowi wyraz zróżnicowania w statusie ekonomicznym poszczególnych warstw, tak też fakt zniesienia galmannego a utrzymanie opłaty oprawnego w chwili wprowadzenia przymusowej pracy pańszczyźnianej w kopalni węgla mają swoje znaczenie dla poznania form i warunków zatrudnienia w przemyśle u schyłku epoki feudalnej⁵⁷.

Istotną wartością inwentarzy jest też dla nas możliwość zaobserwowania zmian w formach obciążenia gospodarstwa chłopskiego w warunkach braku oddziaływania przemysłu i w warunkach, gdy wpływ taki zaistnieje.

Nie traktujemy jako wady inwentarzy Hrabstwa tego, iż posługując się nimi nie możemy — począwszy od r. 1792 — śledzić rozwoju warstwy chałupniczej. Inwentarze oddają bowiem rzeczywisty stan posiadania ziemi, jaki wytworzył się w Tenczynku po przekazaniu części ziemi folwarcznej chłopom na skutek włączenia folwarku tenczyńskiego do folwarku krzeszowickiego (wsi sąsiadującej z Tenczynkiem). Jest to dla nas z jednej strony dowód na zmiany w organizacji produkcji rolnej w końcu XVIII w. w Hrabstwie Tenczyńskim, z drugiej zaś dowód przemian zachodzących w obrębie społeczności wiejskiej. Nie jest bez znaczenia, że zmiany te zachodzą na skutek ingerencji dworu, a nie wewnętrznych przemian samych gospodarstw. Stworzyło to jednak pewne niedogodności w analizie układu warstwowego w długim trwaniu (lata 1705-1845), zmuszając do wprowadzenia dwóch jej wariantów. Wariant pierwszy odzwierciedla stan faktyczny, wariant drugi polega na łącznym traktowaniu zagrodników i chałupników w całej omawianej przestrzeni czasowej.

W zakresie analizy struktury zatrudnienia mieszkańców Tenczynka inwentarze mają znaczenie kapitalne. Stwarzają bowiem możliwość integralnego porównania zatrudnienia w gospodarce rolnej, przemysłowej i leśnej dworu. Posiadają jednak też istotną wadę. Do takiej zaliczam fakt, iż nie uwzględniają one osób czasowo zatrudnianych w poszczególnych działach gospodarki dworskiej. Prosta konsekwencją tego jest ograniczenie naszej analizy zatrudnienia wyłącznie do osób stale zatrudnionych. Szczególnie dotkliwie odczuwamy ten brak w przypadku analizy zatrudnienia w gospodarce przemysłowej. W efekcie dane liczbowe nie odzwierciedlają rzeczywistego zakresu infiltracji zatrudnienia w poszczególnych działach gospodarki dworskiej w strukturze społecznej wsi. Otrzymujemy przez to obraz pomniejszony.

Inwentarze stanowią też jedynie źródło umożliwiające zbadanie zjawisk związanych z mobilnością społeczną mieszkańców wsi. Tkwią tutaj jeszcze nie zbadane w naszej literaturze historycznej możliwości, szczególnie w sytuacji gdyby informacje inwentarzowe porównać z materiałami rejestrów parafialnych⁵⁸. W naszym

⁵⁷ Wszelkie ograniczenia porównywalności poszczególnych kryteriów, wynikające ze stanu bazy źródłowej, sygnalizujemy w momencie interpretacji danych.

⁵⁸ Jest to jednak zadanie niezwykle pracochłonne, jeśli zważyć, że zarówno w przypadku materiału inwentarzowego, jak i w materiale metrykalnego należałoby zastosować analizę jednostkową.

przypadku zjawiska związane z mobilnością społeczną mieszkańców wsi badamy jedynie w oparciu o inwentarze. Dane w nich zawarte pozwoliły na rekonstrukcję pokoleniowych ciągów rodzin należących do poszczególnych warstw społecznych występujących w obrębie wsi. Nie stworzyły jednak możliwości przeprowadzenia w tym względzie badań wyczerpujących, to znaczy uwzględniających wszystkie rodziny danej kategorii. Sądzymy jednak, że wymóg ten jest praktycznie nie do zrealizowania w przypadku zarówno źródeł inwentarzowych, jak i metrykalnych. Na przeszkodzie stoi głównie zmienność pisowni nazwisk głów rodzin. Zjawisko to, ściśle współzależne z czasem, wpływa na potęgowanie się trudności, w miarę jak rozszerzać będziemy chronologiczny zakres analizy. Kolejną trudnością, jaką w tej materii stwarza zakres informacji inwentarzowych, jest systematyczność w odnotowywaniu stopnia pokrewieństwa następców na gospodarstwie. Dotyczy to szczególnie gospodarstw, w których zmienia się nazwisko głowy rodziny. Należy stwierdzić, iż w takim przypadku w oparciu o inwentarze nie jesteśmy w stanie odtworzyć ciągu genetycznego rodziny. Oba wspomniane powyżej mankamenty ograniczają reprezentatywność badań w relacji do ogólnej liczby rodzin występujących w danym czasie.

b) Rachunki

Rachunki Archiwum Gospodarczego Potockich na Krzeszowicach dzielą się wyraźnie na dwie części. Część pierwszą stanowią typowe dla rachunkowości feudalnej księgi rachunkowe, obejmujące całość spraw finansowych Hrabstwa⁵⁹. Rachunki te, prowadzone według jednakowych zasad, stanowią zwartą i wygodną do analizy grupę źródeł. Na część drugą składają się w przeważającej części kwity prowentowe, sumariusze dochodów, zbiory tablic ordynarii z lat trzydziestych XIX w.⁶⁰ Jest to materiał słabo opracowany przez archiwistów — w jednej i tej samej teczce znajdują się materiały z różnych okresów, różnej proveniencji. Do tej grupy zaliczamy również w całości nie uporządkowany jeszcze zespół dokumentów dotyczących przedsiębiorstw przemysłowych Hrabstwa, gdzie udało nam się znaleźć materiały dotyczące górnictwa węglowego⁶¹. Część pierwsza materiałów pochodzi z lat 1704-1819, druga część dotyczy okresu 1819-1845. Przypuszczać można, iż powodem do tak wyraźnego zaniku źródeł rachunkowych o jednolitym charakterze, jeśli wykluczyć możliwość zaginięcia ciągu rachunkowego z okresu 1819-1840⁶², był fakt, iż tradycyjna feudalna rachunkowość nie była w stanie objąć ogółu zjawisk zachodzących w gospodarce dominium pod wpływem rozwoju industrializacji. Sugerowałoby to charakter materiałów rozproszonych, które wewnątrznie dzielą się na dokumenty pochodzące z kancelarii poszczególnych wydziałów Hrabstwa: rolniczego, leśnego i górniczego. Możliwe,

⁵⁹ AKP, Rachunki, K-137, R. 1705-1712 do K-189, R. 1818/1819.

⁶⁰ AKP, Rachunki, od K-190 do K-239.

⁶¹ Dokumenty te noszą sygnatury, które ulegną zmianie po archiwalnym opracowaniu materiałów. Według starych numerów są to: AKP-2434, 2435, 2440, 2441, 2446, 2450, 2451, 2475, 2480, 2483.

⁶² Nie jest to pewne.

iż przekazano prowadzenie rachunkowości w kompetencje poszczególnych wydziałów, rezygnując z prowadzenia wspólnych rachunków dla wszystkich członów administracji dominium. Rozproszenie źródeł wpłynęło z kolei na fakt, iż do naszych czasów przetrwała zaledwie drobna ich część.

Zważywszy więc na powyższe uwagi, pragniemy zastanowić się nad przydatnością tych materiałów do celów naszej pracy. Rachunki stanowią, dla nas źródło interesujące z dwóch powodów. Po pierwsze — pozwalają na określenie ewolucji ekonomicznej poszczególnych dziedzin działalności gospodarczej dominium. Po drugie — pozwalają dokonać obserwacji warunków zatrudnienia mieszkańców Tenczynka w gospodarce Hrabstwa Tenczyńskiego. Wartość materiałów ocenimy więc z punktu widzenia potrzeb analizy dworskiej gospodarki rolnej i leśnej oraz gospodarki przemysłowej i rzemiosła wiejskiego.

W zakresie pierwszym najistotniejsza jest dla nas dokumentacja dotycząca folwarku tenczyńskiego, a później, po połączeniu go z folwarkiem krzeszowickim, dla obu tych jednostek razem. Generalnie udało nam się zebrać informacje źródłowe dotyczące produkcji roślinnej, zbożowej i hodowlanej w okresie 1705-1824. Dla folwarku tenczyńskiego zachowały się informacje z lat 1705, 1713-1715, 1753, 1764-1773⁶³. Brakuje danych dla końcowego okresu istnienia folwarku jako jednostki niezależnej. W r. 1784 jest on już połączony z folwarkiem krzeszowickim i w takiej formie przetrwał do końca omawianego okresu. Dla folwarku krzeszowickiego dysponujemy dokumentacją rachunkową dla okresów 1784-1806 i 1816-1824⁶⁴.

Wszystkie wymienione tu luki czasowe dotyczą nie tylko Tenczynka, ale również całego obszaru Hrabstwa. Szczególnie daje się odczuć brak dokumentacji dla całego dziesięciolecia 1806-1816, kiedy zaczynają się pojawiać w gospodarce rolnej dominium elementy innowacji gospodarczej, jak możemy sądzić na podstawie sytuacji zastanej po tym okresie. Mniej znacząca, co może się wydać dziwne, okazała się luka z lat 1773-1784. Sądząc bowiem ze stanu gospodarczego folwarku w latach siedemdziesiątych szczególnie w zakresie produkcji zbożowej był to okres jeśli nie zastoju, to recesji, co — jak wiemy — skończyło się przekazaniem części ziemi folwarcznej chłopom. Równie dotkliwą jak pierwsza jest luka z lat 1715-1753. Bardzo ogranicza ona możliwość poznania gospodarki folwarcznej Tenczynka w całej pierwszej połowie XVIII w. W analizie gospodarki zbożowej i roślinnej folwarku korzystamy z tablic krescencyjnych znajdujących się w każdym z wymienionych tomów rachunków. Na podstawie tych danych zajmujemy się omówieniem ewolucji struktury zasiewów, zbiorów, obliczamy współczynnik plonów. Z punktu widzenia celów naszej pracy, które ciężar analizy każą przesunąć bardziej w kierunku problemów społecznych, rachunki okazały się niezastąpionym źródłem do poznania wysokości uposażenia osób zatrudnionych w gospodarce folwarcznej. Korzystamy w tym przypadku zarówno z tablic ordynarii, jak i informacji zawartych w tekście rachunków, a mówiących o dodatko-

⁶³ AKP, K 137, K-138, K-141, K-142, K-146, K-149.

⁶⁴ *Ibidem*, Rachunki, K-160-181, K-181-198, K-214.

wych uposażeniach przyznawanych dla nadzoru folwarcznego i służby folwarcznej. W rachunkach znajdujemy też wiele ciekawego materiału dotyczącego gospodarki leśnej, dystrybucji drzewa, uposażenia leśników.

Najbardziej jednak przydatne okazały się rachunki w analizie gospodarki przemysłowej i rzemiosła wiejskiego. Podobnie jak w przypadku gospodarki folwarcznej, wykorzystujemy je zarówno do określenia wielkości produkcji poszczególnych zakładów, jak też warunków zatrudnienia robotników. Niestety, czasowy zakres dokumentacji rachunkowej nie jest jednakowy. Tak więc gospodarkę browaru tenczyńskiego możemy śledzić, mając jedynie informacje dokumentujące zjawiska, jakie zaszły tu na przestrzeni lat 1760-1820, przy czym w okresie tym występuje olbrzymia wyrwa w dokumentacji na przestrzeni lat 1773-1780 oraz 1806-1818. Ogranicza to bardzo chronologiczne możliwości interpretacyjne, choć z drugiej strony należy powiedzieć, że pod względem zakresu rzeczowego rachunki browaru tenczyńskiego i całej propinacji Hrabstwa są bardzo bogate.

Materiał rachunkowy dotyczący kopalni węgla w Tenczynku jest, podobnie jak i w poprzednich przypadkach, niejednorodny. Tym razem jednak dzięki kwerendzie przeprowadzonej i w kwitach prewentowych, i dokumentacji inspektoratu kopalń, prywatnych Wolnego Miasta Krakowa, wreszcie dzięki materiałom pochodzącym z kancelarii wydziału kopalń i hut (wcześniej górniczego) Hrabstwa Tenczyńskiego udało się nam ustalić ciąg danych dotyczących wielkości produkcji kopalni na przestrzeni lat 1798-1850, przy czym znowu nie jest to szereg równomierny. Roczna dokumentacja wielkości produkcji węgla znajdujemy bowiem dla lat 1798-1807, potem zmuszeni jesteśmy operować przekrojami czasowymi pochodzącymi z r. 1817, 1823, 1829, 1845, 1848, 1850⁶⁵.

Materiał rachunków okazał się w praktyce najtrudniejszy do opracowania z racji swego rozproszenia, niejednorodności oraz niepełności. Często tak się składa, że dysponujemy jedynie rachunkami kwartalnymi, często też wyrwanymi z kontekstu i włączonymi do kwitów prowentowych rachunkami miesięcznymi. Niemniej jednak w konfrontacji z materiałem inwentarzowym daje on, naszym zdaniem, ogólny obraz rozwoju gospodarczego Tenczynka.

3. STOSOWANE METODY, TERMINOLOGIA I KONSTRUKCJA PRACY

W aspekcie chronologicznym analizy dążyliśmy do odtworzenia trwałych ciągów chronologicznych, co w konsekwencji — wobec opisanego wyżej stanu zachowania bazy źródłowej — prowadziło do skoncentrowania się autora na obserwacji jednego stulecia, tj. drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w. Przekroje czasowe z początków XVIII w. stanowią jedynie punkt wyjścia i swoistą chronologiczną płaszczyznę odniesienia do szczegółowo badanych zjawisk w okresie późniejszym.

Badając wpływ gospodarki dworskiej na społeczność chłopską Tenczynka dążymy do skorelowania przemian zachodzących w obu tych zjawiskach. Nie by-

⁶⁵ Por. dokumentacja tabeli 14.

łoby to jednak możliwe bez odrębnej analizy rozwoju poszczególnych działów gospodarki dworskiej. Wykorzystując wyniki tej analizy możemy rozważyć zakres wpływu owych działów gospodarki dworskiej na strukturę społeczną Tenczyńka. Znaczącą i ważną rolę odgrywał przy tym fakt, iż mamy tu do czynienia z gospodarką typu latyfundijskiego, w której zlokalizowane w Tenczyńku dworskie przedsięwzięcia gospodarcze związane były z podobnymi działaniami w innych punktach Hrabstwa Tenczyńskiego. Z drugiej strony, z punktu widzenia społeczności chłopskiej Tenczyńka, konieczne stało się zbadanie struktury warstwowej tej zbiorowości, która stanowi w koncepcji autora zasadniczą płaszczyznę odniesienia dla wpływów gospodarki dworskiej. Wpływ gospodarki dworskiej badamy poprzez analizę zmian w strukturze zatrudnienia chłopów tenczyńskich, dążąc przy tym do wykazania roli, jaką poszczególne działy ekonomicznej działalności dworu odegrały w odchodzeniu od zajęć we własnym gospodarstwie, a w przypadku pozarolniczych działów gospodarki dworskiej — od zajęć rolniczych. Wpływ ten staramy się również ustalić poprzez analizę warunków zatrudnienia, co w konsekwencji prowadzi do określenia funkcji pozarolniczych zajęć chłopskich poza obrębem własnego gospodarstwa w przekształceniach międzywarstwowych i wewnątrzwarstwowych społeczności chłopskiej Tenczyńka.

W analizie ilościowej pracy autor posługuje się dość szerokim, aczkolwiek w ogólnym rozrachunku nieskomplikowanym, wachlarzem metod statystycznych. Opracowanie szeregu kwestii, w tym szczególnie bliższe przedstawienie warunków zatrudnienia w gospodarce dworskiej, wymagało częstego odwoływania się do metod szacunkowych. Autor pragnie zwrócić uwagę czytelnika na dwie zastosowane w tej pracy procedury statystyczne.

Pierwszą z nich jest wykorzystanie tzw. współczynnika zróżnicowania wewnątrzwarstwowego do analizy stopnia zróżnicowania społecznego występującego w obrębie poszczególnych warstw społeczności chłopskiej. Wprowadzona tutaj i nazwana przez nas współczynnikiem zróżnicowania wewnątrzwarstwowego miara statystyczna jest w czysto statystycznym sensie współczynnikiem zmienności. W statystyce określa on stopień zróżnicowania poszczególnych wartości zmiennej od wartości średniej tejże zmiennej; wyrażamy go w procentach. W praktyce obliczamy go dzieląc wartość odchylenia standardowego (średniego) lub przeciętnego przez wartość średniej arytmetycznej badanej zmiennej, co można wyrazić wzorem⁶⁰:

$$V_{soo} = \frac{S_{(x)}}{M} \times 100$$

gdzie: $V_{S(x)}$ jest współczynnikiem zmienności,
 $S_{(x)}$ odchyleniem standardowym,
 M średnią arytmetyczną.

Wartość poznawcza współczynnika leży przede wszystkim w integralnym charakterze tej miary. Mamy tu na myśli fakt, iż przy jego pomocy jesteśmy w stanie określić stopień zróżnicowania nawet najbardziej skomplikowanego

⁶⁰A. Burzyński, *Elementy statystyki dla historyków*, t. I, Kraków 1980, s. 170.

szeregu, a porównując kilka szeregów operujemy nie wielością danych, ale jedną i porównywalną dla wszystkich wartością. Jej mankamentem jest pracochłonność obliczeń, szczególnie na etapie ustalania wielkości odchylenia standardowego.

Kolejną procedurą statystyczną, wartą zdaniem autora uwagi czytelnika, jest oparta na przeprowadzonej przez niego rekonstrukcji rodzin chłopskich analiza grup pokoleniowych. Analiza ta służy wykazaniu kontynuacji bądź zaniku tradycji przynależności do warstwy danej rodziny chłopskiej⁶⁷. Każdą z takich grup określamy na skali chronologicznej. Wyróżnienie grup pokoleniowych w inwentarzach nie nastręcza większych trudności, zawsze bowiem bierzemy pod uwagę tylko takie, w których inwentarz wyraźnie podaje następcę, wszystkie pozostałe rodziny wykluczając. Ogół rodzin dzielimy na trzy kategorie, które oznaczamy literami A, B, C. Kategoria A to rodziny, które pozostają w tej samej warstwie co najmniej przez 3 pokolenia. Kategoria B to rodziny pozostające w tej samej warstwie przez 2 pokolenia. Kategoria C to rodziny o jednopokoleniowej tradycji przynależności do danej warstwy, jak również gospodarstwa dopiero co do niej wchodzące. Obserwacji dokonujemy począwszy od r. 1756 ze względu na wspomniany na wstępie zanik informacji źródłowych pomiędzy r. 1712 a 1750. Całość okresu 1756-1845 dzielimy na szerokie przekroje czasowe o rozpiętości odpowiadającej w przybliżeniu jednemu pokoleniu.

Zarówno przedstawiona powyżej literatura, jak i konkretne potrzeby badawcze skłoniły autora do przyjęcia jednolitych zasad terminologicznych. Wychodząc z założenia, iż obraz społeczności wiejskiej przed industrializacją odpowiada w najogólniejszych zarysach pojęciu tradycyjnej społeczności wiejskiej, używając tego terminu mamy na myśli społeczność chłopską badanej zbiorowości. Przy takim założeniu terminy „tradycyjna społeczność wiejska” i „tradycyjna społeczność chłopska” traktujemy często zamiennie.

W zakresie analizy struktury społecznej zbiorowości chłopskiej celem podkreślenia różnic zachodzących na wsi przedindustrialnej i zmieniającej się pod wpływem industrializacji oraz wsi postindustrialnej badając tę pierwszą mówić będziemy o „tradycyjnej strukturze społeczności wiejskiej”. W konsekwencji, dążąc do poznania przemian zachodzących w odpowiadającym tej strukturze układzie warstwowym, mówimy o tradycyjnym układzie warstwowym. Pragniemy przy tym zaznaczyć z całą mocą, iż termin warstwa (strata społeczna) traktujemy czysto technicznie, tj. tak, jak rozpowszechnione to jest w socjologicznych badaniach problemu stratyfikacji społecznej⁶⁸. Upoważnia to nas do zamiennego traktowania terminu warstwa i grupa społeczna.

⁶⁷ Por. rozdz. IV.

⁶⁸ Problem ten znalazł szczególnie wiele miejsca w rozważaniach metodologicznych W. L. Warnera: *The Study of Social Stratification* [w:] *Readings on Social Stratification*, Melvin Tumin, ed., Printice Hall Inc., Englewood Cliff, New York 1970, s. 228-257. Omówienie stanowiska Warnera w tym względzie znajdziemy też w krytycznym artykule R. Rosner Kornhauser, *The Warner Approach to Social Stratification* [w:] *Class, Status and Power: Social Stratification in Comparative Perspective*, R. Bendix, S. M. Lipset (eds). The Free Press Inc., wyd. 2, New York

Należy na koniec zauważyć, że całość pracy składa się z czterech rozdziałów — niniejszy pierwszy rozdział jest istotnym wprowadzeniem do podstawowej problematyki badań. Właściwy trzon pracy tworzą, według intencji autora, rozdziały drugi, trzeci i czwarty. Rozdział drugi zatytułowany „Gospodarka dworska”, jest analizą zmian, jakie dokonywały się w gospodarce rolnej, leśnej dworu, dworskim rzemiośle wiejskim oraz w dworskiej gospodarce przemysłowej na przestrzeni lat 1705-1845. W przypadku dworskiej gospodarki przemysłowej autor analizuje rozwój zarówno tradycyjnej i typowej dla gospodarki folwarcznej produkcji browarnianej i gorzelniczej, jak też zajmuje się szerszą analizą nowego, nie występującego w ciągu XVIII w. w Hrabstwie Tenczyńskim (a w Tenczynku w szczególności) zjawiska, jakim było górnictwo węglowe. Pojawia się ono wraz z budową kopalni węgla w Tenczynku w samym końcu XVIII w. Rozdział trzeci, zatytułowany „Tradycyjny układ warstwowy społeczności chłopskiej Tenczynka w latach 1705-1845”, jest analizą zmian układu warstwowego społeczności chłopskiej Tenczynka, jakie dokonywały się w tym zakresie na przestrzeni stu lat w zwanym ciągu, tj. od połowy XVIII do połowy XIX w., ale z zachowaniem punktu odniesienia do początku XVIII w. Jest to niezbędne tło, które pozwala w kolejnym, czwartym rozdziale, noszącym tytuł „Zatrudnienie ludności chłopskiej Tenczynka w gospodarce dworskiej w latach 1705-1845”, przejść do analizy wpływu gospodarki dworskiej na strukturę społeczną Tenczynka. Niezależnie bowiem od zawartej w tym rozdziale analizy warunków zatrudnienia chłopów tenczyńskich w gospodarce dworskiej autor bada związki zachodzące między owym zatrudnieniem a tradycyjnym układem warstwowym społeczności chłopskiej tej wsi. Ogólne wnioski płynące z przeprowadzonych badań zawarto w zakończeniu pracy :

1966. W literaturze polskiej szereg uwag poświęconych temu właśnie zagadnieniu znajdziemy w jednej z najznamienszych prac S. Ossowskiego: *Struktura klasowa w społecznej świadomości* [w:] tegoż: *Dzieła*, t. V, Warszawa 1968.

II. GOSPODARKA DWORSKA

1. GOSPODARKA ROLNA (ZBOŻOWA I ROŚLINNA)

a) Uwaga wstępna

Nie można dokładnie ustalić daty powstania folwarku tenczyńskiego. Istniał on na pewno w chwili restauracji gospodarczej Hrabstwa Tenczyńskiego, przeprowadzonej przez jego ówczesnego właściciela Łukasza Opalińskiego po wojnach szwedzkich połowy XVII w.¹ W źródłach, które stanowią bazę tej pracy, folwark tenczyński pojawia się w początku XVIII stulecia. W pierwszych dwóch dziesięcioleciach tego wieku wraz z folwarkami Rudna, Zalasu, Frywałdu, Grójca, Filipowie, Woli Filipowskiej, Myślachowic, Wodnej, Sierszy, Nawojowej Góry, Młynki, Nowej Góry wchodzi on w skład klucza tenczyńskiego². Po luce źródłowej drugiej ćwierci XVIII w., w której Hrabstwo Tenczyńskie musiało przejść reorganizację zarządu dóbr, w połowie stulecia pojawia się folwark tenczyński jako odrębne gospodarstwo³. W takiej też formie przetrwał do kolejnej reorganizacji Hrabstwa, na skutek której pomiędzy r. 1773 a 1874 zostaje włączony do folwarku krzeszowickiego⁴.

Powodów do włączenia folwarku tenczyńskiego do krzeszowickiego było zapewne wiele. Źródła nie wyjaśniają tej kwestii explicite. W świetle możliwych do przyjęcia hipotez mogły nimi być:

a) mała powierzchnia i mała wydajność produkcji zbożowej folwarku tenczyńskiego, na co niewątpliwie wpływała jakość gleb⁵;

b) zejście na drugi plan gospodarki rolnej w Tenczynku wobec zamierzonego uruchomienia kopalni węgla i — być może — już wtedy przewidywanej budowy huty cynkowej;

¹ Księgi parafialne parafii Tenczynek, Liber defunctorum, vol. I, p. 75.

² Compendium majątności wszystkich w województwie i powiecie krakowskim leżących oraz poddaństwa in Genere Prowentow, BJ, rkps nr 26. Jest to inwentarz Hrabstwa Tenczyńskiego z r. 1712. Por też. AKP, Rachunki, K-137, R. 1706-1712.

³ AKP, Rachunki, K-146, R. 1753/1754.

⁴ Jak jedynie można przypuszczać, włączenie folwarku tenczyńskiego do krzeszowickiego miało miejsce najprawdopodobniej tuż przed r. 1784, choć folwark tenczyński jako samodzielna jednostka organizacyjna pojawia się jeszcze w niektórych rachunkach do r. 1788. Źródła uniemożliwiają konsekwentne rozdzielenie danych dotyczących obu folwarków, jakkolwiek do końca istnienia folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego ten ostatni cieszył się pewną autonomią.

⁵ Por. następny punkt tych rozważań (Produkcja zbożowa).

c) zmiana siedziby administracji Hrabstwa Tenczyńskiego. W końcu lat osiemdziesiątych XVIII w. przenosi się ona z Morawicy do Krzeszowic. Do Krzeszowic przenosi się również rezydujący dotąd w Tenczynku pisarz prowentowy Hrabstwa⁶;

d) budowa pałacu w Krzeszowicach i stąd pojawienie się potrzeb związanych z zabezpieczeniem mu materialnych podstaw funkcjonowania.

Trudno powiedzieć, który z wymienionych czynników okazał się decydujący. Częściowo zweryfikują je zapewne nasze rozważania na temat rozwoju gospodarczego folwarku tenczyńskiego i krzeszowicko-tenczyńskiego.

b) Produkcja zbożowa

Produkcję zbożową folwarku tenczyńskiego i kolejno folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego, podobnie jak inne działy gospodarki folwarcznej, pragniemy tu przedstawić, mając na uwadze pełniejszą charakterystykę tych instytucji gospodarczych Hrabstwa Tenczyńskiego, których istnienie miało wpływ na kształtowanie się stosunków społecznych wsi Tenczynek. Przedstawiona poniżej analiza, na tyle dogłębna, na ile zezwala stan bazy źródłowej⁷, ma na celu przede wszystkim ukazanie trendów rozwojowych folwarku tenczyńskiego i krzeszowicko-tenczyńskiego. Zmierzać więc będziemy do wskazania przemian w strukturze upraw, w wydajności produkcji zbożowej oraz do nakreślenia ogólnych zasad gospodarowania zbożem. W tym zakresie interesuje nas szczególnie ewolucja: powierzchni zasiewów, struktury zasiewów, struktury zbiorów, plonów, kierunków gospodarowania zbożem.

Szacunkowa powierzchnia zasiewów

Za podstawę szacunku przyjęliśmy informację źródłową pochodzącą z końca omawianego okresu, tj. z r. 1824. Autor sporządzonego wówczas „Wykazu stanu dóbr Hrabstwa Tęczyńskiego” wprowadza następujący przelicznik przeciętnego wysiewu na jednostkę gruntu: „do niniejszego więc wykazu stanu dóbr wzięto zasadę płaszczyzny wysiewów najproporcjonalniej, rachując żyta korzec, pszenicy korzec jeden garcy 28, jęczmienia korzec, owies korzec jeden garcy 8 na jeden morg”⁸.

Zdajemy sobie sprawę, że taki przelicznik zastosowany do szacunku powierzchni zasiewów w całym omawianym okresie może wywołać poważne zastrzeżenia

⁶ Na marginesie warto zaznaczyć, że jest to ostatni akt zerwania z tradycją tenczyńskiego zamku jako centralnego punktu Hrabstwa. Tam bowiem znajdował się ośrodek dyspozycyjny klucza tenczyńskiego, a obecność właścicieli całego Hrabstwa stwierdzamy tu jeszcze w dwóch pierwszych dziesięcioleciach XVIII w. Od tej chwili zamek aż po dzień dzisiejszy popada w ruinę.

⁷ Por. rozdz. II.

⁸ „Wykaz stanu dóbr Hrabstwa Tenczyńskiego sporządzony 18 grudnia 1821 r.”, AKP, K—86, p. 11.

natury merytorycznej⁹. Tym bardziej iż nie znaleźliśmy w źródłach potwierdzenia hipotezy (koniecznej do przyjęcia w takim wypadku) o względnej przynajmniej niezmienności norm wysiewu ziarna na jeden mórg. Dokonujemy jednak szacunku powierzchni zasiewów w oparciu o ten właśnie przelicznik, mając na uwadze, że celem takiej analizy jest — jak to już powiedziano — jedynie wskazanie trendów ewolucyjnych, widocznych w zmianach powierzchni zasiewów. Przyjmujemy, iż w rzeczywistości gospodarczej omawianej epoki norma wysiewów na jeden mórg w jednym i tym samym gospodarstwie nie była elementem tak bardzo zmiennym, jak ilość wysiewanego ziarna. O ile bowiem w pierwszym przypadku decydowała przede wszystkim tradycja, istniejące zwyczajowo przekonanie co do gęstości zasiewu — siłą rzeczy mało podatne na zmiany¹⁰ — o tyle w drugiej mamy do czynienia z całą gamą czynników decydujących o ogólnej wielkości wysiewanego ziarna, od wyników zbiorów w roku poprzednim poczynając, na elementach planowej gospodarki zbożem kończąc¹¹. Wielkości aktualnych wysiewów zawarte są w każdej tablicy krescencyjnej folwarków Hrabstwa Tenczyńskiego. Z nich też korzystamy.

⁹ Wątpliwości tego rodzaju zgłaszało wielu historyków, ze wymienimy: L. Żytkowicza (w odniesieniu do XVI w.), M. Różycką-Glassową, B. Baranowskiego, I. Rychlikową. Por. L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 25; tegoż: *Ze studiów nad wysokością plonów w Polsce od XVI do XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, (dalej: „KHKM”), R. XIV, 1966, nr 3, s. 489; M. Różycka-Glassowa, *Struktura wysiewów i wydajności plonów w drugiej połowie XVIII w. w kluczu opatowskim*, Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego (dalej: SDGW), t. IV, 1961, z. 1, s. 171; tejsze: *Gospodarka rolna wielkiej własności ziemskiej w Polsce w XVIII w.*, Wrocław 1964, s. 63; B. Baranowski, *Sprawa metody badań historycznych nad strukturami zasiewów*, „KHKM”. R. XIV, 1966, nr 3, s. 538-544; I. Rychlikowa, *Produkcja zbożowa wielkiej własności w Małopolsce w latach 1764-1805*, Warszawa 1967, s. 10-11. Z drugiej jednak strony L. Żytkowicz wyraża opinię, z którą należałoby się całkowicie zgodzić: „Rozmiary gospodarstwa folwarcznego można odtworzyć jedynie w przybliżeniu na podstawie wysiewów”, tenże, *Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVIII w.*, SDGW 1969, t. XI, z. 1, s. 137. Wątpliwości tu wspomniane są jednak szczególnie uzasadnione, gdy w grę wchodzi analiza przeprowadzona w skali kompleksu dóbr, całego regionu lub kraju. Inna jest bowiem wtedy jakość gleby i odmienne są warunki klimatyczne. Sądzymy, że sytuacja wygląda nieco inaczej, gdy przedmiotem analizy staje się jedna czy dwie sąsiadujące wsie o jednakowych warunkach glebowych.

¹⁰ Ewentualny błąd może tu wynikać przede wszystkim z długości badanego okresu. Mamy na myśli możliwość wprowadzania w tym czasie innowacji w uprawie roli. Śledząc szczegółowo materiały inwentarzowe i rachunkowe Hrabstwa Tenczyńskiego w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. w odniesieniu do tych folwarków możliwość taką przynajmniej do lat trzydziestych XIX stulecia skłonny jestem wykluczyć. O niewielkim zróżnicowaniu w normach wysiewu na jednostkę powierzchni gruntowej w poszczególnych folwarkach mówi M. Różycka-Glassowa, *op. cit.*, s. 172.

¹¹ O tym, że nie popełniamy większych błędów w tym szacunku, świadczy porównanie szacunkowej wielkości wysiewów obliczonej przez nas i jedynej szerszej informacji na ten temat pochodzącej z r. 1712: „na tych gruntach dworskich plus vel minus ma się wysiać korcy 100, bo góra krzakami pokryta z dawna”, por. AKP, Inwentarze, K-4, R. 1712. Nie bez znaczenia jest fakt, że omawiany folwark funkcjonował w systemie wielkiej własności ziemskiej. Brak materiału siewnego na skutek niskich plonów był tutaj niwelowany przez zakup materiału siewnego w innych folwarkach Hrabstwa Tenczyńskiego. „O przykupywaniu zboża do folwarku” posiadamy dość liczne informacje źródłowe, por. AKP, Rachunki, K-147, K-152, K-172 i inne.

Szacunek powierzchni zasiewów w obu folwarkach przedstawiono w tabeli 1. Już pierwszy rzut oka na tabelę przekonuje nas, iż w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim mamy do czynienia — biorąc pod uwagę całość okresu — z wyraźnym zwiększeniem powierzchni zasiewów czterech głównych zbóż. Jest to wynik połączenia arealów upraw obu folwarków. W przypadku folwarku tenczyńskiego (tabela 1A) prezentowane dane wskazują wyraźnie na dwa okresy na przestrzeni lat 1713-1773, w których wielkość obszaru zasiewów się różni. Są nimi pierwsze dwudziestolecie XVIII w. (większy areal zasiewów) i druga połowa tego stulecia (mniejszy areal zasiewów). Warto też zwrócić uwagę na dużą roczną zmienność powierzchni zasiewów. Wobec luk występujących w materiale źródłowym trudno stwierdzić, w jakim stopniu zjawisko owej zmienności wynikało z aktualnej sytuacji gospodarczej dóbr. Oddziaływanie tego pierwszego czynnika jest jednak zdecydowanie widoczne w przypadku zmienności areалу zasiewów w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim.

W zasiewach folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego obserwujemy również dwa okresy. Pierwszy z nich to w przybliżeniu lata 1748-1800, drugi przypada na czasy późniejsze, tj. 1801-1824. W pierwszym okresie dostrzegamy wyraźnie

Tabela 1

Szacunkowa powierzchnia wysiewów czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1713-1824 (przelicznik stały z r. 1821)

A. Szacunkowa powierzchnia wysiewów czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim w latach 1713-1773

Rok	Szacowana powierzchnia zasiewów		Rząd wielkości szacunku	Współczynnik zmienności powierzchni zasiewów
	w morgach	w hektarach	w morgach	
1713	119	(67)	120	100
1714	104	(58)	100	87
1753	90	(50)	90	76
1759	87	(49)	90	73
1763	90	(50)	90	76
1764	93	(52)	90	78
1765	70	(39)	70	59
1766	88	(49)	90	73
1767	65	(36)	70	55
1768	71	(40)	70	60
1769	80	(45)	80	67
1770	91	(51)	90	76
1771	98	(82)	100	82
1772	90	(50)	90	76
1773	86	(48)	90	72

B. Szacunkowa powierzchnia wysiewów czterech głównych zbóż w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1784-1824

Rok	Szacunkowa powierzchnia zasiewów		Rząd wielkości szacunku	Współczynnik zmienności powierzchni zasiewów
	w morgach	w hektarach	w morgach	
1784	182	(101)	180	100
1788	250	(139)	250	137
1797	250	(139)	250	137
1798	204	(113)	200	112
1799	202	(112)	200	110
1800	255	(142)	250	140
1801	296	(164)	300	162
1802	281	(156)	280	154
1803	294	(163)	290	159
1804	251	(140)	250	138
1805	191	(106)	190	105
1806	235	(130)	230	129
1816	348	(194)	340	191
1817	317	(176)	320	174
1818	289	(160)	280	159
1819	274	(152)	270	159
1820	244	(135)	240	134
1821	286	(159)	290	156
1822	282	(156)	280	154
1823	289	(160)	290	159
1824	238	(132)	230	131

Źródło: Inwentarze i rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

niższy poziom wielkości obsiewanego arealu aniżeli w drugim¹². Pełne wytłumaczenie zmian arealu zasiewów czterech głównych zbóż zarówno w przypadku folwarku tenczyńskiego, jak i krzeszowicko-tenczyńskiego jest niemożliwe bez uwzględnienia zmian w wielkości wysiewów i w strukturze zbiorów w obu tych jednostkach gospodarczych Hrabstwa Tenczyńskiego na przestrzeni XVIII i XIX w.

Struktura wysiewów czterech głównych zbóż

Podstawę do analizy struktury zasiewów stanowią dane źródłowe zestawione i opracowane w tabelach 2 i 3. Tabela 2A obejmuje wysiewy czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim w latach 1705-1773. Tabela 2B przedstawia to

¹² Istnieje jednak duże prawdopodobieństwo, że wprowadzony podział chronologiczny nie oddaje rzeczywistych tendencji panujących w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim wobec braku danych dla dziesięciolecia 1788-1798.

samo zjawisko w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim dla lat 1784-1824. W tabeli 3 przedstawiono wskaźniki struktury wysiewów czterech głównych zbóż dla folwarku tenczyńskiego i krzeszowicko-tenczyńskiego (a więc dla lat 1705-1824).

W folwarku tenczyńskim w latach 1705-1773 wysiewano żyto ozime i jare, owies, jęczmień oraz rzadko — przede wszystkim w pierwszej połowie XVIII w. — pszenicę. Wysiew żyta jarego traktowano zwykle jako uzupełnienie zasiewów ozimych w sytuacji, w której złe warunki atmosferyczne w zimie powodowały straty w zasiewach jesiennych¹³. W folwarku krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1784-1824 wysiewano wszystkie cztery zboża. Zwraca uwagę systematycznie wzrastająca w tych latach wielkość wysiewów pszenicy, co jest — naszym zdaniem — jednym z bardziej widocznych elementów zmian w gospodarowaniu w tych dwóch folwarkach. W folwarku krzeszowicko-tenczyńskim zasiewano również żyto ozime i jare, jednak sposób notowania informacji na ten temat w tabelach krescencyjnych uniemożliwia rozgraniczenie wysiewów.

Przechodzimy obecnie do analizy zmian w wysiewach globalnych czterech głównych zbóż w latach 1705-1824. Dla folwarku tenczyńskiego (1705-1773: tabela 2A) potwierdza się tendencja, którą zauważyliśmy przy okazji analizy sza-

Tabela 2

Wysiewy czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1705-1824

A. Wysiewy czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim w latach 1705-1773 (w korcach/ćwierciach/miarach)

Wysiew na rok* ¹	Żyto			Pszenica	Jęczmień	Owies	Razem
	Ozime	Jare	Razem				
1705	32/0/0	9/0/0	41/0/0			52/0/0	93/0/0
1713	53/2/2	3/0/1	56/2/3	1/2/0	10/1/1	62/2/0	131/0/0
1714	59/2/2	–	59/2/2	–	3/2/2	52/1/0	115/2/0
1715	15/1/0	–	15/1/0	7/2/2			22/3/2
1753	32/0/0	7/3/1	39/3/1	3/0/0	20/2/0	37/2/0	101/0/1
1763	48/2/0	–	48/2/0	–	18/2/0	28/1/1	95/1/0
1764	46/0/0	–	46/0/0	–	22/3/0	24/1/0	93/0/0
1765	27/1/0	–	27/1/0	–	19/0/0	29/3/0	75/4/0
1766	47/0/0	0/2/0	47/2/0	–	20/1/0	25/3/0	93/2/0
1767	32/0/0	1/1/0	33/1/0	–	13/3/0	23/1/0	70/1/0
1768	36/2/2	0/2/0	37/0/2	–	16/3/0	21/1/0	75/0/0
1769	44/3/0	1/2/0	46/1/0	–	17/1/3	21/3/2	85/2/2
1770	34/0/2	2/0/0	36/0/2	–	16/2/0	52/2/0	105/0/2
1771	44/0/2	–	44/0/2	–	28/0/0	32/0/0	104/0/2
1772	42/2/2	–	42/2/2	–	20/0/2	34/2/0	97/1/0
1773	21/1/1	1/1/0	22/2/0	–	34/2/1	36/2/0	93/2/1

¹³ Por. np. AKP, Rachunki, K-147, R. 1757/1758; K-148, R. 1759/1760; K-150, R. 1764/1765 i inne.

B. Wysiewy czterech głównych zbóż w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1784-1824
(w korcach/garncach)

Wysiew na rok	Żyto	Pszenica	Jęczmień	Owiec	Razem
1784	65/16	6/16	60/16	40/16	172/22
1788	95/6	17/18	69/24	88/16	270/22
1797	115/4	19/16	56/24	79/8	270/10
1798	65/8	4/18	30/0	126/16	226/0
1799	67/0	22/0	54/16	80/0	223/16
1800	80/0	7/0	86/0	101/0	274/0
1801	116/10	13/4	80/16	109/6	318/36
1802	86/8	10/0	98/7	107/16	301/31
1803	112/15	11/16	33/0	167/8	323/39
1804	90/4	19/16	29/0	120/16	258/36
1805	58/16	3/16	50/16	96/0	208/6
1806	66/16	15/8	42/4	139/12	262/40
1816	80/20	56/12	49/0	219/1	404/33
1817	95/15	81/20	40/0	155/2	371/37
1818	110/16	38/24	57/22	115/18	321/38
1819	58/40	66/4	55/16	141/30	322/6
1820	69/41	79/28	44/0	96/2	289/29
1821	72/24	49/24	79/24	123/16	325/4
1822	80/4	48/28	73/0	117/4	318/36
1823	75/31	67/0	43/24	153/8	339/21
1824	73/1	38/19	45/12	114/10	271/0

Źródło: Inwentarze i rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Określenie „wysiewy na dany rok” oznacza, iż wysokość wysiewu przypisana danej dacie zawiera zarówno dane dotyczące siewu oziminy w roku poprzednim, jak i zboża jarego w roku wskazanym w boczku tabeli. Kropki oznaczają brak danych, a kreski niewystępowanie takiej zmiennej w źródle.

cunkowej powierzchni zasiewów. Widoczne są tu bowiem dwa okresy. W pierwszym (lata 1705-1715) w r. 1713 i 1715 obserwujemy szczególnie wysokie wysiewy. Warto jednak zauważyć, że dla r. 1705 poziom wysiewów nie różni się od tego, jaki spotykamy w drugim okresie, a w r. 1715 poziom ten spada katastroficznie. Bardzo możliwa jest tutaj ingerencja czynników przypadkowych. W okresie drugim (1753-1773) obserwujemy dość dużą zmienność wielkości wysiewów czterech głównych zbóż (od 70 korcy w r. 1767 do 105 korcy w r. 1770). Rozpiętość wysiewów globalnych wynosi więc w folwarku tenczyńskim (dla lat 1753-1773) 35 korcy, co stanowi 33,3% maksymalnej wielkości wysiewu w tym czasie. Według badań Ireny Rychlikowej ten sam procentowy wskaźnik w skali całego Hrabstwa dla lat 1768-1778 — a więc w okresie bardzo zbliżonym — wyniósł 26,9%¹⁴.

¹⁴ I. Rychlikowa, *Produkcja zbożowa...*, s. 13, tabela II. Autorka podaje tu wprawdzie wartość 20,2%, ale jest ona błędnie obliczona (por. $399 / 148 \times 100$). Sam współczynnik wydaje się nam ciekawą i dobrą techniką mierzenia obszaru zmienności i wykorzystujemy go do dalszych rozważań.

Tabela 3

Wysiewy czterech głównych zbóż w folwarkach tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1705-1824.
Wskaźnik struktury wysiewów (w %)

Rok	1705	1713	1714	1715	1753	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1784*1	1788	1797
Zboże																			
Żyto	44,1	43,3	51,6	66,7?	39,4	50,9	49,5	35,9	50,8	47,3	49,5	54,0	34,4	42,4	43,8	24,0	37,9	35,2	42,6
Pszenica	—	1,2	—	33,3?	3,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,7	6,4	7,2
Jęczmień	—	7,8	3,1	—	20,3	19,4	24,5	25,0	21,7	19,6	22,2	20,4	15,7	26,9	20,7	36,9	35,0	25,7	20,9
Owies	55,9	47,7	45,3	—	37,3	29,7	26,0	39,1	27,5	33,1	28,3	25,6	49,9	30,7	35,5	39,1	23,4	32,7	29,3
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

c.d.

Rok	1798	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824
Zboże																		
Żyto	28,8	30,0	29,2	36,5	28,6	34,7	34,8	28,0	25,2	19,9	25,6	34,3	18,3	24,2	22,3	25,1	22,3	26,9
Pszenica	2,0	9,8	2,6	4,1	3,3	3,5	7,5	1,6	5,8	13,9	21,9	12,0	20,5	27,4	15,3	15,3	19,7	14,2
Jęczmień	13,3	24,4	31,4	25,2	32,5	10,2	11,2	24,2	16,0	12,1	10,8	17,8	17,2	15,2	24,5	22,9	12,8	16,7
Owies	55,9-	35,8	36,8	34,2	35,6	51,6	46,5	46,2	53,0	54,1	41,7	35,9	44,0	33,2	37,9	36,7	45,2	42,2
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

*1 Począwszy od r. 1784 są to dane dla folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego.
Źródło: Inwentarze i rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Możemy więc wnioskować o większym zróżnicowaniu poziomu wysiewów w folwarku tenczyńskim w omawianym okresie aniżeli w całym Hrabstwie.

W poszerzonym folwarku krzeszowicko-tenczyńskim (por. tabela 2B) można również dostrzec wskazane przy okazji analizy szacunkowej powierzchni zasiewów dwa kolejne okresy, przypadające na lata 1784-1800 i 1801-1824, w których w pierwszym przypadku ogólny poziom wysiewów jest niższy w niż w drugim. Zważywszy na wysunięte w tej mierze zastrzeżenia¹⁵, przeprowadzimy tutaj analizę całego okresu, celem skorygowania ewentualnego błędu.

Oba okresy charakteryzuje wyraźna zmienność globalnych wysiewów zbóż. Jej rozpiętość wynosi dla lat 1784-1800 102 korce (wartość minimalna przypada na r. 1784 — ok. 173 korcy, maksymalna na r. 1800 — 274 korce), co stanowi 36,9% wartości maksymalnej. Dla okresu drugiego, 1800-1824, rozpiętość wysiewów globalnych wynosi ok. 197 korcy (wartość minimalna w r. 1805:208 korcy, a maksymalna w r. 1816 — 405 korcy), czyli odpowiednio 48,6% wartości maksymalnej. Według ustaleń I. Rychlikowej ten ostatni współczynnik w skali całego Hrabstwa Tenczyńskiego dla lat 1787-1805 był niższy i wynosił 27,3%¹⁶. Ten sam okres w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim charakteryzuje współczynnik 35,9%. W przypadku całościowego potraktowania danych dotyczących wielkości wysiewów czterech głównych zbóż w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim rozpiętość Wysiewów globalnych wynosi 232 korce; przy maksimum wysiewów w r. 1816 i minimum w r. 1784 omawiany współczynnik osiąga wartość 57,3%.

Te właśnie współczynniki, jak też współczynniki bardziej szczegółowe dotyczące zmienności w wysiewie poszczególnych zbóż, zebraliśmy w poniższym zestawieniu.

Zestawienie 1

Współczynniki rozpiętości wysiewów czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1705-1824

Folwark	Przekrój czasowy	Wartość współczynnika dla wysiewów				
		żyta	pszenicy	jęczmienia	owsa	ogółem
Tenczyński 1705-1773	1705-1714 ¹⁷	31,7%	0	60,0%	17,5%	29,0%
	1753-1773	53,1%	0	60,0%	60,4%	33,3%
	1705-1773	61,7%	0	88,6%	66,7%	48,6%
Krzeszowicko-tenczyński 1784-1824	1784-1800	42,8%	81,8%	65,1%	68,2%	36,9%
	1801-1824	49,1%	95,1%	70,4%	56,2 %	48,8%
	1784-1824	49,1%	95,1%	70,4%	81,2%	57,3%

Źródło: por. tabelę 2.

¹⁶ Por. przypis 12.

¹⁶ I. Rychlikowa, *Produkcja zbożowa ...*, s. 13, tabela II.

¹⁷ Opuściliśmy tu dane dla r. 1715, traktując je jako skrajnie niską wartość Wysiewów. Sytuacja, jaką zastajemy w r. 1715, wydaje nam się zupełnie wyjątkowa głównie dlatego, że nie mamy informacji o wysiewie owsa i jęczmienia, a posiadane dane dotyczące wysiewu żyta i pszenicy nie są pewne.

Przedstawiona powyżej analiza skłania do kilku wniosków:

1. W obu przypadkach mamy do czynienia z wysokim stopniem zmienności zarówno wysiewów globalnych, jak i poszczególnych zbóż (w folwarku tenczyńskim wartość współczynnika globalnego wysiewów zbliżona jest do 50%, a w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim do 60%). Stopień ten w obu wypadkach jest wyższy od obserwowanego w całym Hrabstwie Tenczyńskim w latach 1765-1805 przez Irenę Rychlikową. Dowodzi to braku stabilizacji produkcji zbożowej, co — jak przypuszczamy — wynika głównie ze słabej jakości gleb.

2. Stopień zmienności globalnych wysiewów w obu przypadkach jest różny — wyższy w okresie folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego niż tenczyńskiego. Wskazuje to wyraźnie na zmianę, jaka w wysiewach następuje w pierwszej połowie XIX w.

3. Stwierdzoną powyżej zmianę wielkości wysiewów tłumaczą przekształcenia zaobserwowane w wysiewach poszczególnych zbóż. Dzieje się to głównie za sprawą pszenicy. Poziom zmienności wysiewów tego zboża jest bowiem niezwykle wysoki i świadczy o tym, iż na stałe zaczęto ją uprawiać dopiero po przyłączeniu do folwarku krzeszowickiego folwarku tenczyńskiego.

4. Podobnie jak pszenica w przypadku folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego, również — choć w mniejszej skali — jęczmień (wcześniej w folwarku tenczyńskim) odznacza się szczególnie dużym stopniem zmienności wysiewów. Nie jest to zjawisko bez znaczenia, jeśli skonstatujemy wyraźną zbieżność w czasie wzrostu produkcji jęczmienia i rozwoju browaru.

5. Zwraca też uwagę względną stabilność wysiewu żyta w całym analizowanym okresie. Wynika to z faktu, iż żyto było podstawowym zbożem chlebowym.

Wysiewy zbóż możemy prześledzić również pod kątem struktury wysiewów czterech głównych zbóż (tabela 3). Z tego punktu widzenia w folwarku tenczyńskim obserwujemy dominację wysiewów żyta. Ważne miejsce zajmuje także owies. Widoczna jest również — stwierdzona powyżej — tendencja do stałego wzrostu udziału jęczmienia w wysiewach. W powiększonym obszarowo folwarku krzeszowicko-tenczyńskim natomiast zaczyna w strukturze wysiewów, począwszy od r. 1789, dominować owies nad żytem. Udział wysiewów jęczmienia spada na przestrzeni lat 1784-1824 z 35% do 17%, wyraźnie zaś wzrasta udział pszenicy, dopiero jednak w końcu omawianego okresu (przede wszystkim w latach 1816-1824) pszenica zajmuje bardziej znaczące miejsce w strukturze wysiewów.

Zbiory czterech głównych zbóż

Odpowiednie dane liczbowe dotyczące zbiorów zestawiono w tabelach 4 i 5.

Z punktu widzenia całości okresu, w którym analizujemy produkcję zboża folwarku tenczyńskiego i kolejno krzeszowicko-tenczyńskiego, dostrzegamy wyraźnie dwa zagadnienia. Pierwsze to ścisłe dostosowanie struktury produkcji zbożowej do warunków glebowych, co przejawiało się przede wszystkim w wysokim udziale żyta i owsa w strukturze zasiewów i zbiorów. Wyraźna zgodność

struktury wysiewów i struktury zbiorów świadczy o braku innowacji polegającej na stosowaniu bardziej plennych odmian żyta, owsa, jęczmienia i pszenicy. Powyższe zagadnienia świadczą przede wszystkim — choć nie wyłącznie — o stabilizacji gospodarki zbożowej obu folwarków. Jednakże możemy także dostrzec pewne elementy zmian i innowacji. W gospodarce zbożowej obu folwarków wynikają one z jednej strony z rozwoju elementarnych procesów industrializacyjnych, co widać wyraźnie we wzroście produkcji jęczmienia pod wpływem rozwoju browaru w drugiej połowie XVIII w. i w wyraźnej jego pozycji w strukturze zbiorów w pierwszej ćwierci XIX w. Z drugiej strony uprawa pszenicy, pomimo niekorzystnych warunków glebowych, zdaje się świadczyć o pojawieniu się wśród administratorów folwarku przekonania co do jej wartości jako zboża podstawowego.

Plony czterech głównych zbóż

Dane liczbowe dotyczące tej kwestii prezentujemy w tabeli 6. Przez plony zbóż rozumiemy relację zbóż zebranych do wysianych w danym roku gospodarczym. Dokładniej rzecz ujmując poznamy je przez ustalenie współczynnika plonów wyrażającego stosunek ziarna zebranego do ziarna wysianego.

Tabela 4

Zbiory czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824

A. Zbiory czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim w latach 1712-1772
(w korcach/ćwierciach/miarach)

Rok	Ozime	Żyto		Pszenica	Jęczmień	Owies	Ogółem
		Jare	Ogółem				
1712	46/1/2	3/1/2	49/3/0		47/0/0	53/0/1	149/3/1
1713	69/3/2	5/1/0	75/0/2	5/0/0	4/2/1	66/1/0	150/3/3
1714							
1753	75/1/0	–	75/1/0	7/2/1	81/3/1	73/3/0	238/1/2
1759	97/3/0	–	97/3/0	13/0/2	105/2/1	58/2/0	274/3/3
1762							
1763	99/1/0	–	99/1/0		110/0/0	60/2/0	269/3/0
1764	131/3/2	–	131/3/2		83/3/1	42/2/0	258/0/3
1765	79/1/2	–	79/1/2	–	48/2/1	57/1/0	185/0/3
1766	94/3/0	–	94/3/0	–	76/0/0	29/3/0	200/2/0
1767	131/3/2	–	131/3/2	–	62/2/3	46/2/0	241/0/1
1768	145/3/1	–	145/3/1	–	62/1/0	57/1/0	265/1/1
1769	153/3/0	–	153/3/0	–	52/2/0	38/3/0	245/0/0
1770	33/2/3	–	33/2/3	–	37/2/0	52/1/0	123/1/3
1771	88/0/2	–	88/0/2	–	63/3/0	81/2/0	233/1/2
1772	99/0/2	–	99/0/2	–	37/2/2	49/0/2	185/3/2

Uwaga: kropki oznaczają brak danych o danej zmiennej, kreski jej niewystępowanie

B. Zbiory czterech głównych zbóż w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1797-1824
(w korcach/garncach)

Zbiory w latach	Żyto	Pszenica	Jęczmień	Owies	Ogółem
1797	364/14	48/26	179/6	403/28	995/32
1798	378/8	42/0	34/16	825/0	1586/24
1799	492/6	83/0	436/0	620/26	1631/32
1800	524/8	74/6	492/26	750/23	1841/15
1801	980/24	100/0	415/8	924/14	2421/4
1802	561/27	73/24	517/29	983/4	2136/0
1803	750/23	12/0	178/3	902/21	1843/5
1804	293/12	111/1	284/31	480/8	1169/10
1805	385/12	9/16	390/0	483/20	1268/6
1806	413/8	145/7	263/2	560/4	1381/21
1816	288/26	67/22	101/13	683/10	1140/29
1817	327/4	506/0	242/18	450/21	1526/1
1818	600/7	332/4	361/19	607/8	1900/37
1819	193/8	241/26	243/11	563/21	1241/24
1820	278/4	193/31	152/18	466/24	1090/35
1821* ¹
1822	158/23	274/31	212/22	283/6	928/40
1823	297/26	323/12	187/16	643/16	1451/28
1824	268/30	176/14	236/20	479/17	1160/39

Źródło: Inwentarze i rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

*¹ Grad zniszczył zasiewy 1820 r., por. Kwity procentowe Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, sygn. K-201.

Rozpatrzmy na początku globalną wysokość plonów w folwarku tenczyńskim. Charakteryzował je bardzo niski poziom urodzajów w zasadzie w całym okresie samodzielnego istnienia folwarku. Pojawiają się zbiory, które nie przekraczają wartości 2 współczynnika plonów, czyli nie podwajały nawet wysiewów (rok 1713, 1770). Wartości maksymalne globalnego współczynnika plonów oscylują wokół 3 (3,2 dla r. 1759 oraz 3,4 i 3,5 odpowiednio dla lat 1767 i 1768). Jak się wydaje, najpoważniejszy kryzys przeżył folwark tenczyński na początku lat siedemdziesiątych XVIII w. Przypuszczać jedynie możemy, iż sytuacja poprawiła się nieco w końcowym okresie jego istnienia, w innym bowiem wypadku wątpliwe byłoby utrzymywanie folwarku jako samodzielnej jednostki gospodarczej o tak niskich ogólnych plonach zbóż. Irena Rychlikowa ustaliła, że przeciętny współczynnik globalnych plonów w latach 1784-1795 w Hrabstwie Tenczyńskim osiąga wartość 3,4 (w tym żyto 3,3, pszenica 5,4, jęczmień 4,0, owies 2,9)¹⁸. Dla porównania możemy podać, że w przypadku badanych przez nas folwarków w dziesięcioleciu 1763-1772 wynosił on przeciętnie 2,5, przy czym 2,6 dla żyta, 3,4 dla jęczmienia

¹⁸ Wobec luk źródłowych dotyczących folwarku tenczyńskiego nie byliśmy w stanie zrekonstruować poziomu urodzajów dla tego okresu. Jest on uchwytany w skali całego Hrabstwa, bo zachowały się informacje źródłowe dla innych folwarków. Wykorzystała je I. Rychlikowa, *Produkcja zbożowa...*, s. 94, tabela XXVIII.

Tabela 5

Zbiory czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824. Wskaźniki struktury (w %)

Rok	1712	1713	1753	1759	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1797*1	1798	1799	1800	1801
Zboże																			
Żyto	33,2	49,8	31,6	35,5	36,5	51,1	42,9	47,3	54,7	54,9	62,8	27,3	37,8	53,3	36,6	23,8	30,2	28,5	40,5
Pszonica	—	3,3	3,2	4,8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4,9	2,6	5,1	4,0	4,1
Jęczmień	31,4	3,0	34,3	38,4	40,8	32,5	26,2	37,9	26,9	23,5	21,4	30,4	27,3	20,3	18,0	21,6	26,7	26,8	17,2
Owies	35,4	43,9	30,9	21,3	22,4	16,4	30,9	14,8	19,3	21,6	15,8	42,3	34,9	26,4	40,5	52,0	38,0	40,7	38,2
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

c.d.

Rok	1802	1803	1804	1805	1806	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824
Zboże														
Żyto	26,3	40,7	25,1	30,4	29,9	25,3	21,5	31,6	15,5	25,5	17,0	17,0	20,5	23,1
Pszonica	3,4	0,7	9,5	0,7	10,5	5,9	33,1	17,5	19,5	17,8	29,6	29,6	21,3	15,2
Jęczmień	24,2	9,7	24,4	30,8	19,0	8,9	15,9	19,0	19,6	13,9	22,9	22,9	12,9	20,4
Owies	46,1	48,9	41,0	38,1	40,6	59,9	29,5	31,9	45,4	42,8	30,5	30,5	44,3	41,3
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

*1 Poczawszy od r. 1784 są to dane dla folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego.

Źródło: Inwentarze i rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Tabela 6

Plony czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712–1824 (współczynnik plonów)

A. Plony czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim w latach 1712–1772

Zboże	1713	1753	1759	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772
Żyto	1,3	2,4	2,2	2,0	2,9	2,9	2,0	4,1	4,0	3,4	0,9	1,9	2,3
Pszenica	3,3	2,5	2,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Jęczmień	0,4	3,4	5,1	5,9	3,7	2,6	3,7	4,6	3,7	3,0	2,3	2,3	1,9
Owies	1,1	1,9	2,7	2,1	1,8	1,9	1,2	1,9	2,7	3,4	0,9	0,9	1,4
Cztery zboża razem	1,6	2,4	3,2	2,8	2,8	2,4	2,1	3,4	3,5	2,9	1,2	2,2	1,9

B. Plony czterech głównych zbóż w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1797–1824

Zboże	1797	1798	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824
Żyto	3,2	5,8	7,3	6,6	8,4	6,5	6,7	3,3	6,6	6,2	3,6	3,4	5,4	2,7	3,8	.	1,9	3,9	3,6
Pszenica	2,5	9,2	3,8	10,6	7,6	7,4	1,0	5,7	2,7	9,5	1,2	6,2	8,6	3,7	3,9	.	5,6	4,8	4,6
Jęczmień	3,2	11,3	8,0	5,7	5,2	5,3	5,1	9,8	7,7	6,2	2,1	6,1	6,3	4,4	1,9	.	2,9	4,3	5,2
Owies	5,1	6,5	7,8	7,4	8,5	9,2	5,4	3,9	5,0	4,0	3,1	2,9	5,3	3,9	3,8	.	1,8	4,2	4,2
Cztery zboża razem	3,7	7,0	7,3	6,7	7,6	7,1	5,7	4,5	6,1	5,2	2,8	4,1	5,9	3,8	3,8	.	2,9	4,3	4,3

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

i 1,8 dla owsa (pszenicy już wówczas w folwarku tenczyńskim nie wysiewano)¹⁹. Wspomniany kryzys lat siedemdziesiątych w niczym jednak nie przesłania wyraźnie rysującej się spadkowej tendencji produktywności gospodarki zbożowej folwarku²⁰. W tym świetle zrozumiała może się wydać decyzja administracji dóbr o włączeniu folwarku tenczyńskiego do folwarku krzeszowickiego.

Analiza plonów poszczególnych zbóż potwierdza stwierdzoną tendencję do spadku produkcji zbożowej folwarku tenczyńskiego w drugiej połowie XVIII w. Potwierdza też wyraźnie zahamowanie produkcji zbożowej w końcowym okresie istnienia folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego. Dowiodła ona także słabej jakości gruntów folwarku tenczyńskiego i — w tej sytuacji — potwierdziła trafność decyzji administracji Hrabstwa o włączeniu go do folwarku krzeszowickiego. Trudno nam wytłumaczyć wyraźny spadek plonów w końcu omawianego okresu w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim. Niewykluczona jest tutaj zmiana celów gospodarowania w tym folwarku na skutek gwałtownego rozwoju górnictwa w Tenczynku. Przedsięwzięcia te wymagały przecież znacznie większej liczby dni pańszczyźnianych aniżeli uprawa roli. Być może właśnie one spowodowały ograniczenie produkcji zbożowej folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego. Nie bez znaczenia są tu i inne inicjatywy administracji Hrabstwa, które mogły zaważyć na wyłączeniu — w okresie późniejszym co prawda aniżeli rok 1824 — części gruntów tego folwarku spod uprawy zboża. Wiemy przecież o takich zamiarach z r. 1823²¹. Powolne przygotowywanie się do wykonania tej decyzji mogło zaznaczyć się już w okresie wcześniejszym.

Główne kierunki gospodarki zbożowej

Rozpatrzmy obecnie główne kierunki folwarcznej gospodarki zbożowej dworu tenczyńskiego. Możemy w tym względzie wyszczególnić następujące elementy: 1) reprodukcja substancji zbożowej; 2) spożycie dworu; 3) zboże jako surowiec dla zakładów przemysłowych funkcjonujących w Hrabstwie Tenczyńskim; 4) wynagrodzenie za pracę robotników folwarcznych i innych kategorii zatrudnionych w gospodarce rolnej; 5) sprzedaż; 6) pomoc dla wsi; 7) rozdawnictwo zboża z tytułu świadczeń feudalnych.

Poważna część wyprodukowanego zboża była przeznaczona na siew. W obrębie całego Hrabstwa Tenczyńskiego spotykamy się z praktyką „dosyłania” folwarkom o słabszych plonach materiału siewnego z innych folwarków Hrabstwa. W Tenczynku np. dość często korzystano ze zboża przywożonego w tym celu z klucza spytkowickiego²². Dotyczyło to najczęściej żyta. Konieczność takiego kroku widzi-

¹⁹ O tym, że folwark utrzymywał produkcję zbożową na niskim poziomie, przekonać mogą dane zestawione w tabeli 6.

²⁰ Por. tabela 6A.

²¹ Chodzi tu o przeznaczenie części gruntu na ugór, który miał jednocześnie stanowić pastwiska dla owiec, por. AKP, K-212. „Wyciąg z inwentarzy Hrabstwa Tenczyńskiego z lat 1822-25”.

²² Por. np. AKP, Rachunki, K-138, R. 1712-1714; K-149, R. 1763/1764. W sytuacji, w której zboża było pod dostatkiem, kupowano go również, mając na uwadze wymianę materiału siewnego — „przykupiono jęczmień w odmianę siewów i gorzelnii korcy 261, no 3”, por. AKP, K-149.

my w pełni w świetle przeprowadzonej wyżej analizy plonów. Spotykamy się też często z wymianą zboża lub zboża na inne produkty gospodarki folwarczej²³. W tym właśnie celu w wieku XIX administracja Hrabstwa wprowadziła na wewnątrzdominialny użytek taryfikator, w którym ustalono ceny, jakimi w danym roku należało się posługiwać w sporządzaniu wewnętrznych rozliczeń²⁴. W tej grupie dystrybucji zbóż musimy też uwzględnić fakt częstego przemieszczania zboża w obrębie wielkich kompleksów dóbr należących do rodzin magnackich. Spotykamy się np. z częstym przesyłaniem nadwyżek zbożowych do dóbr łańcuckich i z łańcuckich do Hrabstwa²⁵.

Ważnym elementem w strukturze zbytu zboża było spożycie dworu. Dotyczyło ono przede wszystkim przekazywania zapasów mąki czy ziarna do mielenia na wyraźne żądanie kuchni lub obory właścicieli Hrabstwa²⁶. Obejmowało ono jednak także zboże przekazywane z folwarku tenczyńskiego, a przede wszystkim krzeszowickiego, gościom właścicieli Hrabstwa, którzy pojawiali się w okolicy²⁷. Udział tego rodzaju konsumpcji był jednak w ogólnym rozrachunku niewielki.

Znacznie poważniejsze były potrzeby zakładów „rolno-przemysłowych” (browar z gorzelnią), pracujących w obrębie dominium. Browar z gorzelnią były początkowo ściśle związane z folwarkiem tenczyńskim; od lat sześćdziesiątych XVIII w. stają się powoli samodzielną jednostką gospodarczą. Formalnie funkcjonują jeszcze w ścisłym związku z folwarkiem, ale posiadają już odrębną administrację i prowadzą odrębne rozliczenia. Począwszy od lat osiemdziesiątych XVIII w. browar wraz z gorzelnią stają się w pełni samodzielną jednostką administracyjną. Jako takie skupują zboże niezbędne do produkcji browarnianej i gorzelnianej. Prawie całość nadwyżek produkcji jęczmienia folwarku tenczyńskiego, a później krzeszowicko-tenczyńskiego, idzie właśnie na potrzeby tego browaru.

Istotnym kierunkiem zbytu zboża wyprodukowanego w folwarkach tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim jest przeznaczenie go na ordynarię dla służby folwarczej, osób zatrudnionych we wszystkich innych przedsięwzięciach gospodarczych dworu oraz dla zatrudnionych przy pracach dominialnych rzemieślników wiejskich. Zagadnieniem tym zajmujemy się szerzej przy okazji

²³ W przypadku folwarku tenczyńskiego w rozliczeniach brano najczęściej pod uwagę piwo z browaru tenczyńskiego, por. AKP, Rachunki, K-147, R. 1757/1758; K-139, R. 1763/1764; K-150, R. 1765/1766 i inne.

²⁴ W całym Archiwum Krzeszowickim Potockich udało nam się znaleźć tylko jeden taki dokument. Jak jednak sugeruje jego nazwa, musiał on być wydawany wcześniej i później od tego, na który natrafiliśmy, por. „Ceny, według której artykuła na sufficencje expensowano w roku A.D. Julij 820 ad ultima Junij 1821, rachowane być mają”, AKP, Rachunki, K-198, C.

²⁵ Informację o tym zaczerpnęliśmy z wypłat ordynarii „poza rachunkiem” dla fernali wożących zboże do wspomnianych dóbr, por. AKP, Rachunki, K-177, R. 1862/1863; K-179A, R. 1804/1805.

²⁶ Por. odpowiednie pozycje w „rozchodzie zboża”, AKP, Rachunki, K-173, R. 1798/1799; K-174, R. 1799/1800; K-175, R. 1800/1801 i n. do K-180, R. 1805/1806.

²⁷ Por. np. wydatki owsa: „Dla koni J.P. Prezesa Selir.ga garncy 24. Dla koni podczas Komisji Górniczy zjeżdżającej względem węgla ziemnego agitującej się w Sierszy korcy 3, garncy 4”; AKP, K-181, R. 1806/1807.

omawiania warunków płacy i pracy w folwarku. W tej chwili pragniemy jedynie zwrócić uwagę, że ta forma zapłaty była jednym z istotnych elementów ekonomicznej funkcji dworu w życiu wsi. Część mniej majątnych jej mieszkańców stąd właśnie czerpała środki utrzymania. Była to jednocześnie droga przenikania w obręb gospodarstwa chłopskiego części produkcji zbożowej dworu²⁸.

Kolejnym kierunkiem dystrybucji zboża folwarcznego była jego sprzedaż na rynek zewnętrzny. Sprzedaż rynkową zboża prowadził w zasadzie każdy folwark Hrabstwa. W przypadku folwarku tenczyńskiego i później krzeszowicko-tenczyńskiego nie wchodziła tu w grę sprzedaż na rynki odległe. Miejscem jego zbytu była w wieku XVIII Nowa Góra, a wieku następnym Krzeszowice. Oba te rynki położone w najbliższej odległości od Tenczynka pozostawały cały czas pod przemożnym wpływem rynku krakowskiego. Dochodziło też, choć rzadko, do bezpośredniej wymiany tych folwarków z Krakowem²⁹. Sądząc jednak z napotykanym informacji bardziej chodziło tu o realizację bądź to większych zamówień osób prywatnych bez kontaktu z placem targowym (np. zamówienie złożone w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim przez Marszałka Senatu Wolnego Miasta Krakowa, hr. Wodzickiego³⁰), bądź — co często praktykowano w latach 1706-1773 — było jedną z form zapłaty rzemieślnikom krakowskim za ich usługi w folwarku (naprawa kotłów browarnianych i gorzelnianych, czy zrobienie nowych)³¹. Wymiana z Krakowem bardziej rozwijała się w zakresie artykułów produkcji roślinno-przemysłowej i przemysłowej (piwo, węgiel).

Część zboża przeznaczona na sprzedaż kierowana była w ręce chłopów tenczyńskich. Ze sprzedażą taką mamy do czynienia w całym badanym przez nas okresie. Spotykamy też tutaj różne formy zapłaty za zboże — od odrobku po zapłatę pieniężną³². Dzięki owej sprzedaży mógł chłop wyrównywać niedobór zbóż we własnym gospodarstwie w sytuacji słabych zbiorów. Często też folwark

²⁸ Zagadnienie to najlepiej dokumentują rachunki ordynarii — i te pierwsze (por. AKP, Rachunki, K-137, K-138), i te późniejsze, bardziej formalizowane, AKP, Rachunki, K-146, K-149; Inwentarze, K-8, K-27; Rachunki, K-176A, K-179A, K-182, K-193, K-199, K-200A, K-201, K-212, K-227.

²⁹ Kwestię tę zbadaliśmy szczególnie dokładnie dla XVIII stulecia poprzez korelację cen pszenicy, żyta i owsa oraz jęczmienia na rynku krakowskim z koniunkturą plonów zbóż w folwarku tenczyńskim. Zgodność ta świadczy, iż gwałtowne spadki plonów w folwarku tenczyńskim były związane z okresami słabych plonów w całym regionie, mających wpływ na kształtowanie się cen na rynku krakowskim. Nie tłumaczy to oczywiście stwierdzonego przez nas bardzo niskiego poziomu plonów w folwarku tenczyńskim. Analiza porównawcza współczynników plonów czterech głównych zbóż folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego i ruchu cen na rynku krakowskim pozwala stwierdzić, iż podobnie jak w przypadku folwarku tenczyńskiego każdorazowemu znacznemu spadkowi plonów w tym folwarku towarzyszy (w tym lub w następnym roku) wzrost cen w Krakowie, por. tabela 6, i M. Górkiwicz, *Ceny w Krakowie w latach 1796-1914*, Poznań 1950, s. 83 (tabela 2), s. 86 (tabela 3), s. 89 (tabela 4), s. 92 (tabela 5).

³⁰ AKP, Rachunki, K-210 (kwity prowentowe Hrabstwa Tenczyńskiego za r. 1820/1821).

³¹ *Ibidem*, Rachunki, K-146, R. 1753/1754 i inne.

³² *Ibidem*, K-137, R. 1706-1711; K-138, R. 1712-1714; K-177, R. 1752/1753; K-199, R. 1820/21 i inne.

kierował zboże dla chłopów nie tyle w ramach sprzedaży, ale w ramach pożyczki³³. Uwidacznia się przeto kolejna droga oddziaływania ekonomicznego dworu na wieś.

Inną formą dystrybucji zboża, mającą jednocześnie duże znaczenie społeczne, były darowizny zboża na rzecz chłopów. W naszym przypadku spotykaliśmy się z dwoma formami darowizn. Pierwsza, najczęściej występująca w źródłach, mieściła się w ramach filantropijnej działalności dworu na rzecz wsi. W każdej tablicy ordynarii spotykamy bowiem pozycję określaną mianem: „zboże dla ubogich”³⁴. Dysponujemy też materiałami suplik, w których znajdujemy wyjaśnienie całej procedury przyznawania tego rodzaju świadczeń³⁵. Najczęściej bowiem wspomagano tych, którzy o tego rodzaju pomoc prosili. Darowizna taka mieściła się doskonale w istniejących zwyczajach i była zjawiskiem powszechnym, choć — co warto podkreślić — ilościowo z punktu widzenia dworskiej gospodarki nieistotnym.

Wskazać też należy na darowizny będące pewną formą inwestycji w gospodarstwo chłopskie. Do takich zaliczamy darowizny dla nowo osadzonych na zasiew lub darowizny zboża wysiewowego dla gospodarstw, które znalazły się w szczególnie trudnej sytuacji³⁶.

Stałym elementem dystrybucji zboża folwarcznego było przekazywanie przez dwór części zbiorów na rzecz Kościoła. Ten kierunek dystrybucji mieścił się w ramach tradycyjnych feudalnych opłat dziesięciny i mesznego. Ponadto, w przypadkach szczególnych, np. zniszczenia pola plebańskiego na potrzeby kopalni węgla, dwór rekompensował straty poniesione przez plebańską w zbiorach³⁷. W ten sposób postępowano także w przypadku dewastacji przez-dwór roli chłopskiej³⁸.

W przedstawionych powyżej formach gospodarowania zbożem folwarcznym dostrzegamy zarówno elementy feudalnej gospodarki, które przetrwały do końca

³³ Znaczenie tego zjawiska podkreślają w swoim modelu gospodarstwa chłopskiego przed i w początkach rewolucji przemysłowej J. Topolski i A. Wyczański. „Jednocześnie jednak — piszą — gospodarstwa chłopskie niesamodzielne mniej były narażone na konsekwencje niekorzystnych zmian rynkowych, będąc z rynkiem mniej związane łatwiej przetrzymywały kryzysy, a niekiedy uzyskiwały pomoc i doraźną ochronę ze strony pana gruntowego, który zazwyczaj nie był zainteresowany w upadku i ruinie gospodarstwa chłopskiego, w którego dochodach przecież uczestniczył” (*Gospodarstwo chłopskie przed i w początkach rewolucji przemysłowej*, RDSiG, t. XXXVII, R. 1976, s. 9).

³⁴ Por. przypis 25.

³⁶ Przykładem może być suplika Jana Szczurka z 22 maja 1829 r., AKP, K-239, Supliki chłopskie z lat 1824-1830.

³⁶ „Chłopom pogorzałym żyta korcy 4”, AKP, Rachunki, K-137, R. 1705-1711 (ta informacja dotyczy r. 1708); „Chłopom nowo osadzonym w Filipowicach nr 6 za lat 5 korcy żyta 13”, *ibidem*, „Na wspomnienie podupadłym do siewu”, AKP, Rachunki, K-146, R. 1753/1754; Antoniemu Jastrzębskiemu z Tenczynka, paraliżem zagrożonemu, korcy 1 garncy 16” [pośladu — K.Z.], AKP, Rachunki, K-171, R. 1802/1803.

³⁷ Por. odpowiednie pozycje w „expensie zbóż”, AKP, Rachunki, K-181, R. 1806/1807.

³⁸ *Ibidem*.

omawianego okresu, jak i pewne elementy nowe, lecz nawiązujące ściśle do tradycji feudalnych.

Mamy więc z jednej strony nadal do czynienia z aktami darowizny na rzecz poddanych, ulgi dla nowo osadzonych i pomoc polegającą na dostarczaniu materiału siewnego. Z drugiej zaś strony rozwijające się górnictwo węgla i krótkotrwałe uruchomienie huty cynku oraz związane z tym straty w powierzchni upraw wiejskich zmuszają dwór do rekompensowania strat plebanii i chłopom. Zboże wydawane dotąd -jedynie na ordynarię służbie folwarcznej i leśnej zaczyna stanowić część zapłaty dla osób zatrudnionych w górnictwie węglowym.

c) Produkcja roślinna

Jeżeli chodzi o produkcję roślinną, ograniczamy się jedynie do wskazania ogólnego jej zakresu i zmian zachodzących w tym względzie w latach 1712-1824. Odpowiednie informacje liczbowe dotyczące tego problemu opracowaliśmy i zestawiliśmy w tabelach 7, 8, 9 i 10.

Oprócz czterech podstawowych zbóż w gospodarstwie folwarcznym z pozostałych zbóż uprawiano proso, z kasz — tatarkę, z roślin oleistych — rzepak, a z roślin przemysłowych — siemie konopne i lniane. Poważne miejsce w strukturze tych upraw zajmował groch³⁹.

W początkach XVIII w. folwark uprawiał również „jarzyny”, czyli marchew, kapustę i rzepę⁴⁰. W połowie tego stulecia uprawa jarzyn przekazana zostaje na zasadzie uposażenia osobom zatrudnionym w gospodarce rolnej, leśnej i przemysłowej dworu⁴¹. W r. 1817 spróbowano w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim posadzić ziemniaki. Próba ta skończyła się niepowodzeniem⁴². W roku następnym, zapewne w miejsce ziemniaków, wysiano koniczynę⁴³, co znowu nie przyniosło oczekiwanych rezultatów, skoro później o jej uprawie nic nie słyszymy. W r. 1823 tytułem eksperymentu posiano w miejsce tataraki struczkę. Uprawa tej rośliny nie dała również oczekiwanych rezultatów i w następnych latach zaniechano jej wysiewu⁴⁴.

Istotny element gospodarki roślinnej stanowiła produkcja pasz zielonych.

³⁹ Por. tabele: 7, 9 i 10.

⁴⁰ AKP, Rachunki, K-137, R. 1705-1711; K-138, R. 1712-1714.

⁴¹ Począwszy od przekroju z r. 1733/1734 nikną dane o uprawie tych jarzyn w folwarku tenczyńskim, a pojawiają się informacje w tablicach ordynarii świadczące o przydzieleniu administratorowi folwarku (dotyczy to także naczelnej administracji dóbr Hrabstwa, ale nie potrafimy wskazać, czy przydzielano im zagony w Tenczynku) zagonów pod uprawę marchwi, kapusty i rzepy. Por. AKP, Rachunki, K-145, p. 146; K-148, p. 6-7, oraz późniejsze tablice ordynarii.

⁴² AKP, Rachunki, K-184, R. 1817/1818 i dalsze. W tym roku zasadzono 97 korców i 24 garnce ziemniaków, a zebrano zaledwie 47 korców i 16 garnców.

⁴³ AKP, Rachunki, K-189, R. 1818/1819.

⁴⁴ Z notki odręcznej ekonomy generalnego Hrabstwa Tenczyńskiego: „Czyni się tutaj uwaga ogólna, że w tym kraju struczka chybiam i jeśli się sieje, to dlatego, żeby nasienie nie zatracić ...”, Wyciąg inwentarzy Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, Rachunki, K-214, R. 1622-1625. O tym, że struczkę siano w tym czasie w folwarku tenczyńskim, patrz *ibidem* (zasiano ją w r. 1823).

Tabela 7

Wysiewy roślin w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1713-1824

A. Wysiew roślin w folwarku tenczyńskim w latach 1713-1773
(w korcach/ćwierciach/miarach)

Rok	Tatarka	Konopie	Proso	Len	Rzepak	Groch	Razem
1713	19/0/0	1/1/2	–	–	–	2/2/0	22/3/2
1714	6/3/2	1/0/2	–	–	–	1/3/0	9/3/1
1753	2/0/0	1/2/1	0/2/2	1/2/1	0/0/1	1/0/0	6/3/1
1759	7/2/0	1/1/2	0/1/1	–	0/0/1	3/1/0	12/2/0
1763	12/2/0	2/2/0	0/1/0	–	0/0/1	2/3/0	18/0/1
1764	16/3/1	2/2/1	–	–	0/0/1	2/1/1	21/3/0
1765	11/2/0	2/1/2	–	–	0/1/0	1/2/0	15/2/2
1766	8/3/2	1/3/3	–	–	0/1/0	3/2/1	14/2/2
1767	5/1/2	1/3/2	0/3/0	–	0/0/2	1/0/1	9/0/3
1768	11/3/0	1/2/0	0/0/3	2/0/1	1/1/0	2/0/1	18/3/1
1769	11/1/0	1/1/1	0/1/1	–	0/0/3	1/0/0	14/0/1
1770	9/1/0	2/0/0	0/1/2	–	0/0/2	2/1/0	14/0/0
1771	6/2/0	0/1/2	0/2/3	–	0/0/1/2	2/2/2	10/0/3
1772	13/2/0	1/1/0	0/1/1	–	0/0/1	1/0/0	16/0/2
1773	7/0/1	1/0/1	0/2/0	–	0/0/1	1/2/2	10/1/1

B. Wysiew roślin w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1784-1824
(w korcach/garncach)

Rok	Tatarka	Konopie	Proso	Len	Rzepak	Groch	Razem
1784	11/26	3/16	0/24	–	–	3/21	18/3
1788	16/6	4/16	1/2	–	0/6	3/8	24/38
1797	20/8	–	–	4/20	0/8	6/8	31/2
1798	5/0	–	2/0	4/0	0/2	6/0	17/2
1799	10/16	–	2/0	3/24	0/6	4/0	20/4
1800	13/16	–	1/0	2/8	–	2/0	18/24
1801	–	–	0/20	1/3	–	4/22	6/3
1802	5/18	–	0/18	2/8	–	3/6	11/8
1803	–	–	0/16	2/4	–	3/26	6/4
1804	–	–	0/20	–	–	2/8	2/28
1805	–	–	–	–	–	2/0	2/0
1806	–	–	0/16	2/0	–	3/16	5/32
1816	8/8	–	0/24	–	0/24	4/24	13/38
1817	4/10	–	1/16	1/6	0/7	4/8	11/5
1818	–	–	0/8	1/26	–	5/1	6/35
1819	4/8	–	0/20	2/4	–	5/14	12/4
1820	7/16	–	1/10	2/28	0/12	11/0	22/24
1821	19/14	–	2/0	6/19	1/4	17/18	46/13
1822	2/14	–	1/0	3/8	0/16	5/2	11/40
1823	–	–	–	–	1/1	4/4	5/5
1824	12/0	–	–	6/12	1/5	5/24	24/41

Źródło: Rachunki Hrabstwa Tarczyńskiego, AKP.

Tabela 8

Wysiewy roślin w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim* w latach 1713-1824
Wskaźniki struktury (w %)

Rok	1713	1714	1753	1759	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1784	1788	1797	1798
Tatarka	3,1	70,1	29,4	60,0	69,2	77,3	73,6	60,7	58,5	62,4	80,0	66,1	63,7	83,7	68,5	64,2	64,8	65,0	29,3
Konopie	6,0	11,5	22,9	11,0	13,8	11,8	15,2	13,2	20,4	8,0	9,3	14,3	3,7	7,8	10,3	13,2	17,6	—	—
Proso	—	—	9,2	2,5	1,4	—	—	—	8,2	1,0	2,2	2,7	6,7	1,9	4,8	3,2	4,2	—	11,7
Len	—	—	22,9	—	—	—	—	—	—	11,0	—	—	—	—	—	—	—	14,5	23,5
Rzepak	—	—	0,9	0,5	0,3	0,3	1,6	1,7	1,4	6,6	1,3	-0,9	0,3	0,4	9,6	—	0,6	0,6	0,3
Groch	10,9	18,4	14,7	26,0	15,3	10,6	9,6	24,4	11,5	11,0	7,2	16,0	25,6	6,2	15,8	19,4	12,8	19,9	35,2
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

c.d.

Rok	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824
Tatarka	51,7	72,1	—	48,5	—	—	—	—	58,9	38,1	—	34,6	32,7	41,7	19,5	—	48,0
Konopie	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Proso	10,0	5,4	7,8	3,8	6,3	17,9	—	6,6	4,1	12,4	2,8	3,9	5,5	4,3	8,4	—	—
Len	17,8	11,7	17,7	19,6	34,3	—	—	34,7	—	10,3	23,7	17,3	11,8	13,9	26,7	—	25,2
Rzepak	0,7	—	—	—	—	—	—	—	4,1	1,5	—	—	1,3	2,4	3,2	20,0	4,5
Groch	0,1	10,8	74,5	28,1	59,4	82,1	100	58,7	32,9	37,7	73,5	44,1	48,7	37,7	42,2	80,0	22,3
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

* Wysiewy w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim od r. 1784 włącznie.

Tabela 9

Zbiory roślin w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824

A. Zbiory roślin w folwarku tenczyńskim w latach 1712-1772
(w korcach/ćwierciach/miarach)

Rok	Tatarka	Konopie	Proso	Len	Rzepak	Groch	Razem
1712	32/2/0	1/3/0	–	–	–	4/3/0	40/0/0
1713	12/3/2	2/2/0	–	–	–	3/2/0	19/0/0
1753	7/2/0	3/0/1	1/1/1	–	–	0/1/2	12/1/0
1759	13/2/0	2/1/0	5/2/0	–	–	12/1/1	33/2/1
1762							
1763	31/3/0	2/3/0	1/0/0	–	0/2/1	14/2/0	50/2/1
1764	5/2/0	3/2/0	–	–	0/3/0	7/3/1	17/2/1
1765	12/3/0	2/1/1	–	–	3/3/1	3/3/1	22/2/3
1766	9/3/0	2/3/3	–	–	0/3/1	5/2/0	19/0/0
1767	6/1/2	1/0/2	2/2/1	–	3/1/0	3/0/0	16/1/1
1768	18/3/0	1/1/0	0/2/1	0/0/2	2/2/1	6/0/2	29/1/0
1769	13/1/0	2/0/0	2/3/0	–	1/2/0	2/3/0	22/1/0
1770	6/0/0	1/3/1	0/3/0	–	2/1/2	5/2/2	16/2/1
1771	5/3/0	1/1/0	–	–	1/2/0	4/0/1	12/2/1
1772	9/2/2	1/3/0	1/0/1	–	0/3/1	1/1/1	14/2/1

B. Zbiory roślin w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1797-1824
(w korcach/garncach)

Rok	Tatarka	Konopie	Proso	Rzepak	Groch	Razem
1797	6/0	6/0	–	2/8	28/8	42/16
1798	38/0	11/0	78/0	1/0	34/30	162/30
1799	26/7	zamulone	27/16	zamulone	4/24	58/5
1800	38/20	–	12/0	7/2	4/9	61/31
1801	–	3/8	3/16	–	24/24	31/6
1802	–	1/18	5/0	–	17/0	23/18
1803	–	4/24	5/0	–	29/14	38/38
1804	–	–	–	–	20/24	20/24
1805	–	–	–	–	10/8	10/8
1806	–	5/16	4/0	–	7/12	16/28
1816	1/0	–	5/12	4/16	10/0	20/28
1817	9/28	2/8	6/0	–	32/23	50/17
1818	–	3/31	0/27	–	22/2	26/18
1819	5/18	3/8	14/20	–	33/8	56/12
1820	3/8	3/8	11/20	6/0	49/16,5	73/10,5
1822	1/1	8/0	37/0	8/0	6/8	60/8
1823	–	6/12	–	22/8	36/30	65/8
1824	53/31	12/0	–	13/0	17/4	95/35

Źródło: Inwentarze i rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Tabela 10

Zbiory roślin w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824
Wskaźniki struktury (w %)

	1712	1713	1753	1759	1763	1764	1765	1766	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1797 ^{*1}	1798	1799	1800	1801
Tatarka	83,8	67,8	61,2	40,2	62,8	31,3	56,2	51,3	39,1	63,8	59,6	36,2	45,8	66,1	14,2	23,4	45,0	62,4	—
Konopie	4,4	13,2	25,0	6,7	5,4	19,9	10,2	15,5	6,9	4,3	9,0	10,9	10,0	12,0	14,2	6,8	—	—	10,2
Proso	—	—	10,7	16,4	2,0	—	—	—	15,7	1,9	12,4	4,5	—	7,3	—	47,9	47,1	19,4	10,9
Len	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Rzepak	—	—	—	—	1,1	4,3	16,8	4,3	19,9	8,7	6,6	14,4	11,9	5,6	5,1	0,6	—	11,4	—
Groch	11,8	19,0	3,1	36,7	28,7	44,5	16,8	28,9	18,4	20,9	12,4	34,0	32,3	9,0	66,5	21,3	7,9	6,8	78,9
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

c.d.

	1802	1803	1804	1805	1806	1816	1817	1818	1819	1820	1822	1823	1824
Tatarka	—	—	—	—	—	4,8	19,2	—	9,6	4,3	1,6	—	56,1
Konopie	6,1	11,7	—	—	32,3	—	4,3	14,1	5,7	4,3	13,3	9,6	12,5
Proso	21,3	12,9	—	—	24,0	25,6	11,9	2,4	25,7	15,7	61,5	—	—
Len	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Rzepak	—	—	—	—	—	21,2	—	—	—	8,2	13,3	34,0	13,6
Groch	72,6	75,4	100	100	43,7	48,4	64,6	83,5	59,0	67,5	10,3	56,4	17,8
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

*1 Począwszy od r. 1784 są to dane dla folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego.
Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Siano przeznaczano zarówno na potrzeby hodowli dworskiej, jak i powszechnie włączano je w skład ordynarii oficjalistów poszczególnych wydziałów administracji dominalnej, w tym wydziału górniczego⁴⁵.

W gospodarce roślinnej dworu wyraźniej niż w jakimkolwiek innym dziale gospodarki folwarcznej rysują się na przestrzeni XVIII i pierwszej połowy XIX w. wyraźne tendencje do zmian. Koncentrują się one głównie w pierwszej ćwierci XIX stulecia. Ich stymulatorem był z jednej strony rozwój gospodarki przemysłowej Hrabstwa Tenczyńskiego — tak bowiem traktujemy wzrost produkcji siemienia konopnego — z drugiej zaś strony obserwujemy próby innowacji, wynikające z rozwoju wiedzy rolniczej w skali ogólnokrajowej. Ta ostatnia tendencja w folwarku krzeszowicko-tenczyńskim wyraziła się przede wszystkim w próbach uprawy ziemniaka, koniczyny i struczki⁴⁶. Nie zapominajmy jednak, że tradycyjna struktura upraw roślinnych folwarków nie została naruszona w sposób znaczący, że mieliśmy do czynienia zaledwie z próbami Wprowadzenia innowacji. Niestety, brak źródeł z drugiego ćwierćwiecza XIX w. uniemożliwia stwierdzenie, kiedy i w jakim stopniu innowacje te zostały wprowadzone w życie na trwałe.

2. GOSPODARKA LEŚNA

Lasy, których powierzchni nie udało nam się ustalić, stanowiły w całym Hrabstwie Tenczyńskim przede wszystkim własność dworską, zarówno przed, jak i po uwłaszczeniu. Dworski obszar leśny Hrabstwa Tenczyńskiego przez cały wiek XVIII i pierwszą ćwierć XIX w. podzielony był na wydziały. W początkach XIX stulecia wyróżniano tu pięć wydziałów: kopiecki (I), tenczyński (II), myśla-chowicki (III), lgocki (IV) i mirowski (V). Dodatkowo jako szósty wydział traktowano las znajdujący się w kluczu spytkowickim⁴⁷. Wydziały dzielono na krzasa. Tenczynek otaczały częściowo lasy należące do wydziału I oraz do całego wydziału II. Z wydziału I w pobliżu Tenczynka leżało krzaso XIII, określane w źródłach dziewiętnastowiecznych nazwą „za kopalnią” (chodzi o kopalnię węgla w Tenczynku)⁴⁸. Wydział II liczył nominalnie dziesięć krzaseł, a faktycznie jedenaście. Jako jedenaste krzaso wliczano do niego las w Czernej⁴⁹. Każde z krzaseł miało swoją nazwę, a ponadto wyróżniano w nich tzw. „nazwiska”, czyli miejsca noszące nazwy, które najczęściej pochodziły od cech charakterystycznych ukształtowania terenu, nazwisk chłopów zamieszkujących w pobliżu, czy dawnej ich funkcji

⁴⁵ Por. np. tablice ordynarii cytowane powyżej, przypis 37.

⁴⁶ O rozpowszechnieniu się uprawy ziemniaka w tym czasie pisze B. Baranowski: „W początkach XIX stulecia na znacznej części ziem polskich nastąpiło znaczne zwiększenie uprawy ziemniaków. Uprawa ta, początkowo ogrodowa, stała się polową, nie od razu oczywiście i nie na wszystkich formach w tym samym czasie. Najsilniej rozwijała się ona na Śląsku, Pomorzu, w Księstwie Warszawskim [...] oraz w okolicach Warszawy i Krakowa” (*Zarys dziejów gospodarstwa wiejskiego*, t. II, Warszawa 1964, s. 429).

⁴⁷ „Opis stanu lasów Hrabstwa Tenczyńskiego w roku '818”, AKP, Inwentarz, K-64, p. 1.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 10-11.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 13.

(np. w krzaśle I wydziału I wymieniano pięć „nazwisk”: „Pod Słowikówką”, „Potok”, „Łazy”, „Gliniki”, „Nad Krakowską Droga”)⁵⁰.

Oprócz opisanych wyżej obszarów leśnych należących do dworu było w Hrabstwie, w tym i w Tenczynku, a szczególnie w sąsiadującej z nim Woli Filipowskiej, wiele zarośli rosnących wśród nieużytków. Toczył się o nie spór w pierwszej ćwierci XIX w. pomiędzy służbą leśną Hrabstwa a chłopami. Wcześniej nikt nie zwracał na nie uwagi. Nieużytki owe to „wąwozy” — jak je określa często tu przytaczany inwentarz: „ale nie po grontach, które by do użytku mieć mogli, tylko po parowach i miejscach próżnych, a których by żadnego pożytku nie było, ani żadnego zbożowego nasienia użytku nie mieli”⁵¹.

Rosnące na nieużytkach lasy miały istotne znaczenie dla gospodarki chłopskiej. Traktowano je jako źródło budulca, tańszego od pańskiego, ale też niedostatecznego pod względem ilości i jakości. Dwór — częściowo nie bez racji — traktował zaś owe zarośla jako pretekst do ukrywania przez chłopów często zdarzających się kradzieży drzewa z lasów pańskich⁵². Rzecz interesująca, że w sąsiadującej z Tenczynkiem Woli Filipowskiej funkcjonowało kilka chłopskich tartaków. Właściciele utrzymywali, iż podstawą ich egzystencji są lasy rosnące na nieużytkach. Wielkość tych lasów szacował dwór na kilka do kilkunastu morgów⁵³.

Przedstawiliśmy powyżej podział przestrzeni leśnej Hrabstwa Tenczyńskiego. Z nim też należy wiązać formy gospodarowania. Każde bowiem krzaśło w obrębie wydziału miało oznaczone miejsce wyrębu, zwane wrębami. Wręby wyznaczano mając na uwadze stan drzewostanu⁵⁴ — z czasem przemieszczano je, a puste i wykorzystane zalesiano na nowo. Każdemu wrębowi starano się przypisać cel wyrębu i pod tym względem dobierano gatunek drzew w nich rosnących⁵⁵. Zasadniczo wręb był przeznaczony na jeden cel, ale przy okazji, zważywszy na fakt, iż towarzyszyło mu zostawianie masy drewna koniecznej do usunięcia z lasu, prowadzono równolegle wyręb użytkowy — przeznaczony na chłopskie potrzeby opałowe. W dwóch znanych nam opisach stanu lasów Hrabstwa Tenczyńskiego najczęściej spotykamy się z wrębami przeznaczonymi na sprzedaż. Rozróżniano dwa rodzaje wyprzedaży drewna. Lepsze sprzedawano na tzw. „tramy”, gorsze na tzw. „siągi” (sągi). W rachunkach rozróżniano sągi dębowe, bukowe łupane, bukowe gałązkowe, brzożowe, olchowe i sosnowe⁵⁶. Specjalne wręby zakładano na potrzeby gospodarki dworskiej — w źródłach nazywano je „wrębami skarbowymi”⁵⁷. Oprócz planowego wyrębu lasu prowadzono też tzw. „wybieranie”.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 21.

⁵² „Cichłopi bowiem mając we wsi kilka własnych tartaków chociaż to i z lasu który weźmie sposobem niewiadomym [...] porznie na tartaku na tarcice, cechę odciesze i powie, że to w jego zaroślach albo drugi zaraz się poświadczają, że ciężko końca dońść”, *ibidem*, p. 21.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ M. in. z wyrębem związane było wydawanie drzewa na potrzeby budowlane wsi („dla włościan na budowle”) i na opał. AKP, Rachunki, K-178, R. 1803/1804.

⁵⁵ Por. np. wręby w krzaśle XVIII wydziału I, *ibidem*, p. 11.

⁵⁶ AKP, Rachunki, K-178, R. 1803/1804.

⁵⁷ Por. np. wręby w krzaśle I wydziału II, „Opis stanu dóbr” p. 13.

Wycinano więc z dobrego i nie tkniętego jeszcze drzewostanu drewno stare, drzewa krzywe, wybierając z nich co prostsze na materiał budowlany dla wsi, gorsze zaś jakościowo układano w sęgi i sprzedawano na opał⁵⁸.

Mamy podstawy, by sądzić, że owe racjonalne formy gospodarowania lasem były utrzymane przez cały badany okres. Wskazują na to rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, gdzie ściśle określano rodzaj drzewa przeznaczonego na sprzedaż⁵⁹.

W obrocie drewnem pomiędzy poszczególnymi jednostkami gospodarczymi kierowano się zasadą ścisłej autonomii każdej jednostki gospodarczej. W rachunkach Hrabstwa ograniczano się jedynie do wyszczególnienia ilości drewna przekazywanego na potrzeby poszczególnych jednostek, szacując dochody ze sprzedanego drzewa⁶⁰.

Zasady funkcjonowania gospodarki leśnej Hrabstwa Tenczyńskiego pozostawały w ścisłym związku z gospodarczym stanem całego Hrabstwa i przedsięwzięciami gospodarczymi, jakie w nim podejmowano. Pozostawiały jednak pewien margines swobody każdorazowemu leśniczemu Hrabstwa. Margines ów wiązał się z ilością drzewa przeznaczonego do wolnej sprzedaży poza dominium. Często w opinii zwierzchników tego działu gospodarki rodziły się sądy o zbytnej eksploatacji lasów przez poprzedników⁶¹.

Podejmowanie przedsięwzięć gospodarczych o szerszym zakresie, np. okresowe remonty browaru, wiązano z utworzeniem odpowiedniego wrębu⁶². Wraz z początkiem XIX w. wzrasta zapotrzebowanie na drewno w wydziale tenczyńskim. Do ustalonych już bowiem potrzeb zgłaszanych dotąd przez browar z gorzelnią, cegielnią czy okoliczne folwarki, podejmujące przebudowę swoich zabudowań dochodzi kopalnia węgla⁶³. Jej zapotrzebowanie na drewno wiązało się ze stałym dostarczaniem materiału niezbędnego do budowy chodników, poza tym sama budowa kopalni spowodowała wycięcie dość poważnych obszarów leśnych. Karczunku takiego dokonano m. in. ze względu na konieczność zwrócenia plebanii tenczyńskiej gruntu zabranego jej właśnie pod budowę kopalni⁶⁴. W latach

⁵⁸ „Wrębu aktualnego w tym miejscu nie było, jak tylko co przebierano — teraz widząc to, co stare drzewa są, a krzywe, więc prościejsze wybierze się włościanom na budowę”, *ibidem*, p. 13.

⁵⁹ Por. np. rachunki browaru tenczyńskiego zamieszczone w każdym z rachunków Hrabstwa Tenczyńskiego.

⁶⁰ Por. pozycja rachunków tytułowana zawsze „rozchód materiału tartaczego” lub „rozchód materiału lasowego”. Są to stałe elementy każdego z rachunków.

⁶¹ „Za Swobody [nadleśniczy Hrabstwa Tenczyńskiego w początkach XIX w. — K.Z.] wyprzedawano po całym krzaśle najpiękniejszego drzewa bez kontroli”. Opis stanu lasów ... p. 2. Trudno nam stwierdzić, w jakim stopniu zarzuty te były uzasadnione. Faktem jest, że do końca XIX w. lasy Hrabstwa Tenczyńskiego uniknęły dewastacji, czego dowodzi inny zachowany opis: K. Gretscheł, *Krótki opis lasów do dóbr Hrabstwa Tenczyńskiego należących*, Kraków, nakładem dóbr, 1885.

⁶² *Ibidem*, p. 13.

⁶³ W krzaśle IV „Pod Zamkiem” na potrzeby kopalni tenczyńskiej przeznaczono wręb II, *ibidem* s. 15.

⁶⁴ W krzaśle XIII wydziału I. „Są dwa pola wyrobione, jedno skarb obsiewa — a drugie pleban tenczyński, któremu zajmowany grunt przez kopalnie wykarczowano i dano”, *ibidem*, p. 11.

dwudziestych i trzydziestych XIX w. szczególnie wielkie zapotrzebowanie na drewno zgłaszała budowana w Tenczynku huta cynku. Sądząc jednak z istniejących opisów lasów Hrabstwa Tenczyńskiego rzadko mieliśmy do czynienia z ich dewastacją. Jeżeli takowa się zdarzała, to bardziej chodziło o nazbyt wielką wyprzedzą lasów aniżeli o bezmyślne niszczenie całych kompleksów drzewnych.

W całym badanym przez nas okresie możemy wyróżnić dwa zasadnicze kierunki dystrybucji drewna: a) na potrzeby gospodarcze dworu; b) na potrzeby wsi.

Dystrybucja wewnątrzdominialna lasów Hrabstwa Tenczyńskiego była bardzo zróżnicowana. Drzewo kierowano przede wszystkim na potrzeby budowlane dworu, wynikłe z prowadzonych inwestycji rolniczych, a więc na budowę i naprawę stodół i obór, budowę tuczami, remonty pomieszczeń mieszkalnych⁶⁵. Drewno było niezbędne do rozbudowy browaru i gorzelnicy tenczyńskiej, do ich eksploatacji jako materiał opałowy; stałe zapotrzebowanie na drewno zgłaszała funkcjonująca przy browarze bednarnia⁶⁶. Drewno z lasów wydziału II szło też na poszukiwawcze prace górnicze prowadzone w Tenczynku i Woli Filipowskiej⁶⁷. Dużo drewna opałowego zużywała cegielnia z wapiennikiem w Tenczynku. Jeszcze w początkach XIX w. przetwarzano tu drewno na węgiel drzewny⁶⁸. Jak możemy jedynie przypuszczać, chodziło w tym wypadku o bardziej wydajny energetycznie materiał do hut cynkowych funkcjonujących w dominium.

Na terenie Hrabstwa Tenczyńskiego działały dwa wielkie tartaki dominialne w Myślachowicach. Do nich zwożono większość wyciętego drewna wymagającego obróbki tartacznej. Tartaki te służyły nie tylko na potrzeby dworu, tarto w nich także drewno dla włościan⁶⁹.

Dystrybucja drewna na potrzeby wsi była kolejnym, bardzo ważnym punktem zespalałym wieś i dwór w systemie ekonomiki feudalnej. Najczęstszą formą zbytu drzewa na potrzeby wsi była sprzedaż drewna opałowego i budulca. Nierzadkie były też przykłady darowizny drzewa dworskiego dla chłopów⁷⁰. Wieś zgłaszała znacznie większe zapotrzebowanie na drewno aniżeli wynosiły dostawy, jakie zapewniał dwór. To właśnie oraz brak pieniędzy na jego zakup było powodem często powtarzających się kradzieży drzewa w pańskim lesie⁷¹.

Podobnie jak w przypadku gospodarki zbożowej, roślinnej i hodowlanej fol-

⁶⁵ Por. np. AKP, Rachunki, K-149, R. 1763/1764; K-150, R. 1764/1765 i inne.

⁶⁶ Por. „Opis lasów”, p. 13, jak też informacje rachunków, por. np. AKP, Rachunki, K-178, R. 1803/1804.

⁶⁷ Por. materiał rachunków, np. AKP, K-179, R. 1804/1805. Patrz też „Summariusze naczyń i rekwizytów gospodarskich w dobrach Hrabstwa Tenczyńskiego”, AKP, Rachunki, K-150, R. 1764/1765; K-159, R. 1772/1773; K-174, R. 1799/1800.

⁶⁸ „Wykurzono na węgle w potrzebę skarbową”, AKP, Rachunki, K-179, R. 1804/1805, czy K-180, R. 1805/1806.

⁶⁹ Por. przypis 66.

⁷⁰ „...chałupy [...] same sobie stawiają włościanie, tylko dwór daje im materiał na budowlę”, AKP, Inwentarze, K-66, p. 4.

⁷¹ Por. AKP, Rachunki, K-141, R. 1706-1712; Zawiadomienia o wypłatach Hrabstwa Tenczyńskiego 1820-1921, AKP, K-202.

warku tenczyńskiego i krzeszowicko-tenczyńskiego również w gospodarce leśnej dostrzegamy przejawy tradycji i innowacji. Dwór tradycyjnie wspomagał wieś — czy to w formie dostarczania budulca, czy opału. Ta ostatnia forma dystrybucji drzewa, w chwili kiedy rozwój kopalni wywołał zwiększenie zapotrzebowania na pańszczyznę, stała się również sposobem rekrutacji dodatkowej siły roboczej do pracy w kopalni. W ten sposób chłopci spłacali długi za drewno i w ten sposób odbywali kary w przypadku udowodnienia im kradzieży⁷². Z drugiej strony lasy Hrabstwa Tenczyńskiego stanowiły podstawę wszelkich przemysłowych inicjatyw dworu. Widać to wyraźnie na przykładzie drewna asygnowanego na budowę kopalni, ale także i na utrzymanie zakładów już istniejących. Warto jednak raz jeszcze podkreślić, że rozwój przemysłu w Hrabstwie Tenczyńskim nie doprowadził do dewastacji lasów. Działo się tak przede wszystkim dlatego, iż od momentu podjęcia poważnych inicjatyw przemysłowych ograniczono do minimum drzewo na sprzedaż poza obręb dominium.

3. RZEMIOSŁO DWORSKIE

Należy stwierdzić, że zbadane przez nas rzemiosło wiejskie Tenczynka jest rzemiosłem rozwijającym się pod przemożnym wpływem dworu i w dużym zakresie stanowiącym uzupełnienie dla dworskich przedsięwzięć o charakterze czysto przemysłowym. Wiązało ono ludność Tenczynka z zawodami pożarolniczymi i, dostarczało niektórym z rzemieślników nawet pokaźnych dochodów⁷³. Rozgraniczamy przy tym wyraźnie rzemiosło chłopskie od rzemiosła dworskiego. To pierwsze jest praktycznie niemożliwe do zbadania poprzez źródła dworskie, a stanowiło na pewno istotny element w strukturze zatrudnienia społeczności wiejskiej. Oba rodzaje rzemiosła wiejskiego w Tenczynku na przestrzeni lat 1705-1848 odgrywały postępową rolę. Rzemiosło dworskie, z jednej strony pozostające pod bezpośrednim wpływem ekonomiki dominialnej i przez bardzo długi czas zachowujące charakter rzemiosła wiejskiego feudalnego, było bardziej nastawione na potrzeby dworu aniżeli na potrzeby społeczności chłopskiej. Z drugiej strony jednak, co wynikało właśnie z owego związku z gospodarką dworską, bardziej aniżeli folwark czy las adaptowało społeczność wiejską do przemian industrializacyjnych. Niezależnie od zaspokajania potrzeb dworu rzemiosło to świadczyło przecież w pewnym zakresie usługi społeczności chłopskiej. W latach 1705-1845 spotykamy w źródłach dworskich dotyczących Tenczynka 15 zawodów rzemieślniczych⁷⁴. Wśród zawodów rzemieślniczych związanych bezpośrednio

⁷² Na wyprzedaż chłopom przeznaczono drzewo praktycznie w każdym z istniejących aktualnie wrębów, por. „Opis lasów”, p. 17, 18. Oprócz odrabiania pracą na pańskim polu czy w kopalni uzyskanych asygnat za drzewo zyskiwano dodatkową pańszczyznę, wliczając ją do kar za stwierdzone przypadki kradzieży drewna, por. zawiadomienia o wypłatach Hrabstwa Tenczyńskiego 1820-1821, AKP, K-202.

⁷³ Np. dochody strycharzy tenczyńskich (tak nazywano tu majstrów cegielnianych).

⁷⁴ Liczbę rzemieślników tenczyńskich, zgodnie z zapisom inwentarzy, utożsamiamy z liczbą gospodarstw rzemieślniczych i w tym sensie jedynym trafnym porównaniem w naszym przekonaaniu jest odniesienie jej do ogólnej liczby gospodarstw w Tenczynku. Por. tabela 11.

Prze- krój czasowy	Wyszczególnienie rzemieślników	Ogółem liczba rzemie- ślników	Procent ogółu gospo- darstw	Struktura społeczna zatrudnienia			
				kmiecie rzemie- ślnicy	zagrod- nicy rzemie- ślnicy	komor- nicy rzemie- ślnicy	chałupni- cy rzemie- ślnicy
1805	urmistrz — 1, stol- larz — 1, garbarz — 1, młynarz — 1, szewc — 1, strycharz — 1	6	7%	0	4	2	
1810	stolarzy — 2, bed- narz — 1, młynarz — 1, garbarz — 1, stry- charz — 1	6	7%	0	6	0	
1815	garbarz — 1, młynarz — 1, szewc — 1, pilarz — 1, strycharzy — 2	6	6%	0	6	0	
1825	stolarz — 1, bednarz — 1, szewc — 1, mły- narz — 1, pilarz — 1, strycharz — 1	6	5%	0	6	0	
1830	stolarz — I, stry- charz — I, ślusarz — 1, murarz — 1, ko- wal — 1, szewc — 1	6	5%	0	2	4	
1835	strycharz — 1, kowal — 1, garbarz — 1, sto- larz — 1, szewc — 1, urmistrz — 1	6	5%	0	2	4	
1840	urmistrz — 1, stry- charz — 1, krawców — 2, piekarz — 1, kowa- li — 2, murarz — 1, szewc — 1	9	8%	0	2	7	
1845	urmistrz — 1, stry- charz — 1, szewców — 5, bednarzy — 5, cie- śli — 2, krawców — 4, mydlarz — 1, pie- karz — 1, kowali — 2, stolarzy — 2, stry- charz — 1	25	19%	0	7	18	

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

z gospodarką rolną dworu i wsi spotykamy jedynie młynarzy. Znacznie szerzej — co uznać należy za zjawisko symptomatyczne — reprezentowane są w Tenczynku zawody rzemieślnicze związane z gospodarką przemysłową dworu. Do takich zaliczyć należy bowiem bednarzy, garbarza, pilarza, rurmistrza, strycharza, szabelnika i ślusarza. Bogato były też reprezentowane zawody rzemieślnicze związane z usługami świadczonymi na rzecz dworu i wsi. Spotykamy tu: kowala, krawca, mydlarza, piekarza, stolarza, szewca.

W omawianym okresie liczba rzemieślników tenczyńskich podlegała systematycznym zmianom. Zmiany te prześledzimy omawiając fluktuację bezwzględnej liczby rzemieślników oraz przemiany procentowego udziału gospodarstw rzemieślniczych w ogólnej liczbie gospodarstw chłopskich Tenczynka.

Na przestrzeni lat 1704-1835 dostrzegamy przejawy wyraźnej stabilizacji poziomu zatrudnienia ludności wiejskiej w rzemiośle, poziomu wyrażonego bezwzględną liczbą gospodarstw rzemieślniczych. Istotny wyjątek stanowi tu wycinek czasowy mieszczący się pomiędzy przekrojem z r. 1756 i 1770. W okresie tym — a niewykluczone, że wcześniej, czego wobec luk materiałowych nie jesteśmy w stanie stwierdzić — dochodzi do wyraźnego spadku liczby rzemieślników w Tenczynku w relacji do początku XVIII w. W latach następnych sytuacja wraca wyraźnie do normy i pierwszy poważniejszy przyrost notujemy dopiero między r. 1835 a 1840. Zasadnicza zmiana ma jednak miejsce w pięcioleciu 1840-1845, kiedy to liczba rzemieślników w Tenczynku wzrosła z 9 do 25.

Obraz przemian komplikuje się nieco, jeśli zmiany liczbowe skorelować z przyrostem ogólnej liczby gospodarstw w Tenczynku w ciągu XVIII i XIX w. Okaże się wówczas, że najbardziej rozpowszechnione było rzemiosło w początku XVIII w., kiedy to liczba gospodarstw rzemieślniczych stanowiła 30% ogółu gospodarstw chłopskich. Kryzys połowy XVIII w. nie zaznaczył się tak wyraźnie spadkiem udziału gospodarstw rzemieślniczych w ogólnej liczbie gospodarstw chłopskich, jak lata 1770-1835. Zjawisko to dowodzi, że dynamika rozwoju wsi była w tym okresie znacznie większa aniżeli rozwój rzemiosła.

4. GOSPODARKA PRZEMYSŁOWA

a) Tradycyjny przemysł, dworski—browar i gorzelnia w Tenczynku w latach 1760-1820

Nie możemy dziś ustalić, kiedy powstały browar i gorzelnia w Tenczynku — wiemy, że istniały na pewno w połowie XVII w. Oba obiekty spalone przez Szwedów w r. 1656 zostały wkrótce odbudowane przez Łukasza Opalińskiego⁷⁵. W początku XVIII w. browar i gorzelnia w Tenczynku⁷⁶ nie były jedynymi zakładami tej branży w Hrabstwie Tenczyńskim, nie miały więc tak wielkiego

⁷⁵ Por. notka w księgach parafialnych Tenczynka, Liber defunctorum, vol. I, p. 77.

⁷⁶ Dokładny opis budynku browarnianego i cegielni zachował się w inwentarzach, por. AKP, Inwentarze, K-2, R. 1705.

znaczenia w skali dominium⁷⁷. Dnia 3 maja 1720 r. w czasie pożaru całego folwarku tenczyńskiego spłonęły również gorzelnia i browar⁷⁸, które były wówczas dzierżawione przez nie znanego z imienia i nazwiska Żyda. Spłonął on wraz z całą rodziną w tym właśnie pożarze⁷⁹. W połowie XVIII w. spotykamy już browar i gorzelnię odbudowane i dobrze funkcjonujące. Stają się one wtedy jednym z dwóch zakładów przemysłowych tego typu funkcjonujących w całym Hrabstwie Tenczyńskim (drugi browar z gorzelnią znajdował się w Spytkowicach i zaspokajał głównie potrzeby klucza spytkowickiego — wydzielonej jednostki organizacyjnej Hrabstwa). Dzięki dobrze zachowanym dokumentom z tego czasu (akta browaru i gorzelnii były bowiem włączone do ogólnych rachunków Hrabstwa Tenczyńskiego) można się przyjrzeć ich działalności do r. 1806. Począwszy od tej daty nie zachowały się dokładne informacje źródłowe⁸⁰, co spowodowane było najprawdopodobniej tym, że funkcjonująca oddzielnie administracja do spraw propinacyjnych Hrabstwa zaczęła prowadzić odrębną rachunkowość i dokumentacja ta zaginęła.

Browar Tenczyński istniał na pewno do końca epoki feudalnej, skoro w r. 1852 hr Artur Potocki kończy jego przebudowę „znacznym nakładem kosztów” i uruchamia browar przystosowany do produkcji wielkoprzemysłowej⁸¹. Uwzględniając dodatkowy rozproszony materiał możemy zająć się charakterystyką gospodarki browarnianej i gorzelnicznej w Tenczynku na przestrzeni lat 1760-1820. Dane liczbowe zebraliśmy i opracowaliśmy w zbiorczej tabeli 12.

Asortyment produkcji browaru tenczyńskiego w omawianym czasie nie odbiegał od tego, jaki obserwujemy w większości browarów funkcjonujących w Polsce. Produkowano w Tenczynku dwa gatunki piwa: ordynaryjne i dubeltowe.

Szybciej natomiast rozwija się gorzelnia, zmieniając swój asortyment produkcji. Do lat osiemdziesiątych XVIII w. produkowano gorzałkę ordynaryjną i alembikową, zwaną też przepalanką. Od przełomu XVIII i XIX w. poszerzono asortyment o wódkę zwaną okowitą i lepszą w gatunku tzw. „dobieraną”⁸².

Produkcji browaru i gorzelnii możemy się przyjrzeć praktycznie zaledwie w dwóch, dość odległych, przekrojach czasowych⁸³. Wiatach 1760-1772 obserwujemy powolny spadek produkcji piwa. Dopiero w początku XIX wieku (1798-1805) poziom produkcji osiągnął stan z lat 1760-1766. Podobnie w latach 1760-1772

⁷⁷ W początkach XVIII w. w Hrabstwie Tenczyńskim były browary w Morawicy, Bachowie i Spytkowicach, por. AKP, Rachunki, K-141, R. 1706-1712; gorzelnie występują również w tych miejscowościach oraz w Krzeszowicach, zob. *ibidem*.

⁷⁸ Por. Liber defunctorum, vol. I, p. 77.

⁷⁹ Rodzina ta liczyła 12 osób. Ich śmierci przyglądała się biernie cała wieś, *ibidem*, p. 70-80.

⁸⁰ Dane dla r. 1819 i 1820 są zbyt fragmentaryczne.

⁸¹ Teki Schneidra, AP Kraków, Oddział I, sygn. Ten-1607. Jest to luźna notka Schneidra. Całość materiałów dla browaru A. Potockiego chyba przepadła. W każdym razie w trakcie prowadzonej przez nas kwerendy we wszystkich archiwach krakowskich nie natrafiliśmy na ich ślad.

⁸² Por. AKP, Rachunki, K 172, R. 1797/1798.

⁸³ Dotkliwie odczuwamy brak danych dla lat 1712-1797. Dane, jakie posiadamy dla r. 1706, dotyczą zarówno browaru tenczyńskiego, jak i spytkowickiego.

obserwujemy spadek produkcji gorzałki, ale lata końcowe XVIII w. i początek XIX wieku wskazują na dwukrotnie większą jej produkcję. To zjawisko dość gwałtownego wzrostu produkcji gorzałki odpowiada trendom obserwowanym w makroskali, tj. na obszarze całości ziem Polski⁸⁴. W przypadku gorzelnicy tenczyńskiej nie wiąże się ono jednak jeszcze z przejściem na technologię ziemniaka w produkcji gorzałki. Jak wiemy, nie uprawiano ich wtedy na szeroką skalę na obszarze Hrabstwa, a rachunki browarniane i „gorzelne” nie wskazują, by sprowadzano je do gorzelnicy skądkolwiek. Podstawowym surowcem do produkcji piwa pozostał jęczmień i owies, zaś do produkcji gorzałki — żyto. Zboża te dostarczano do gorzelnicy i do browaru z terenu całego Hrabstwa oraz z klucza spytkowickiego⁸⁵. Pod koniec XVIII w. zdarzało się jednak, że z browaru spytkowickiego przywożono gotowy półprodukt — sód, który warzono w Tenczynku, a wyprodukowane piwo odwożono do klucza spytkowickiego⁸⁶. Znacznie większym problemem surowcowym browaru tenczyńskiego było uzyskanie chmielu i anyżu. W dobrach Hrabstwa Tenczyńskiego nie uprawiano ani jednego, ani drugiego, jeśli nie liczyć krótkotrwałych prób sadzenia anyżu w Grójcu. W latach siedemdziesiątych XVIII w. anyż i chmiel sprowadzano z sandomierskiego⁸⁷, pod koniec XVIII wozono z dóbr Potockich na Łańcucie⁸⁸. Anyż w mniejszych ilościach kupowano też na rynku lokalnym w Krakowie⁸⁹. Browar i gorzelnia podlegały stałym kontrolom jakości miar używanych do produkcji. Przeprowadzali je na koszt dominium tzw. kontrolerzy trunkowi. Ta dbałość o gospodarkę browarnianą i gorzelnianą nie dziwi nas w świetle ustaleń badaczy zajmujących się analizą dochodów z propinacji w ogólnej strukturze dochodów dóbr, wielkiej własności ziemskiej. W Hrabstwie Tenczyńskim pomimo rozwoju innych dziedzin produkcji przemysłowej propinacja, ogólnie rzecz biorąc (produkcja i zbycie gorzałki i piwa), stanowiła najpoważniejsze i najbardziej trwałe źródło dochodów pańskich w badanym przez nas okresie⁹⁰.

O wysokich dochodach i rentowności tego rodzaju przedsięwzięcie decydował przede wszystkim łatwy zbycie i relatywnie mała kapitałochłonność produkcji. Kwestię zobrazowaliśmy szczegółowo we wspomnianej już tabeli zbiorczej (12). Bardzo instruktywną miarą statystyczną okazał się w tym względzie wprowadzony przez nas współczynnik zbytu. Określa on procentową wielkość zbytu w relacji do produkcji roku poprzedniego⁹¹.

⁸⁴ *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego*, t. 2, s. 289.

⁸⁵ Por. stałą pozycję w każdej księdze rachunkowej: „Rachunek propinacji tenczyńskiej”, gdzie podawano dokładną ilość dostarczanego zboża.

⁸⁶ AKP, Rachunki, K 179, R. 1804/1805.

⁸⁷ Pór. *ibidem*, K-148.

⁸⁸ *Ibidem*, K-173 i inne.

⁸⁹ Por. *ibidem*, K-175, R. 1800/1801.

⁹⁰ Wskazują na to sumaryczne rachunki przychodów całego Hrabstwa Tenczyńskiego, znajdujące się na końcu każdego z analizowanych przez nas pod kątem historii Tenczynka rachunków.

⁹¹ Jako remanent traktowano w rachunkach Hrabstwa Tenczyńskiego tę część piwa i gorzałki, która pozostawała w magazynie browarnianym na początku każdego nowego okresu

Jak łatwo przekonać się z tabeli 12, zbył piwa był niemal „idealny”, tzn. nie pozostawiał prawie zupełnie zapasów, utrzymując się na poziomie 93,7% produkcji. Znacznie mniejszy, acz nie dający powodów do przekonania o poważnych kłopotach producenta, był zbył gorzałki. Jak możemy skonstatować, zbył ten nie ulega pewnej poprawie na lepsze w drugim z omawianych przekrojów czasowych. Analiza stanu zapasów i produkcji przekonuje nas, iż wielkość produkcji w danym roku była uzależniona od wielkości zapasów z roku poprzedniego. Najlepiej widać to w porównaniu trendów zbytu w okresie pierwszym i drugim. Ograniczenie wielkości produkcji gorzałki przy wzroście jej zapasów (co może świadczyć o pewnych kłopotach ze zbytem) przyniosło w końcowej fazie okresu pierwszego poprawę poziomu zbytu.

Znacznie większe zapasy gorzałki aniżeli piwa zdają się sugerować, iż próbowano w ten sposób sztucznie niejako wywołać większy popyt na gorzałkę. Przy prawie stuprocentowym zbyciu piwa wszelkie dodatkowe zapotrzebowania karczmarzy na alkohol wyrównywano najprawdopodobniej sprzedażą gorzałki. Popyt na piwo wynikał przede wszystkim z faktu, że stanowiło ono jeden z podstawowych artykułów żywnościowych. Popyt na gorzałkę warunkowany był natomiast zarówno czynnikami kulturowymi, stanem finansowym gospodarstw wiejskich, jak i rozmiarami oferty dworu wobec wsi w tym względzie. W jakim stopniu jednak rzeczywiście była to próba sztucznego wywołania popytu, a w jakim próba dostosowywania się do przewidywanych zmian w jego strukturze, rozstrzygnąć nie możemy.

Podstawę dystrybucji piwa i gorzałki, a co za tym idzie — dochodów z ich produkcji, stanowiło jej szynkowanie w dobrach Hrabstwa Tenczyńskiego. Nieznaczną zaledwie część produkcji sprzedawano poza obrębem dominium (głównie w Krakowie). Dość istotną część produkcji przeznaczano na ordynarię dla wszystkich zatrudnionych w gospodarce Hrabstwa. Oprócz pełnego produktu istotną część zbytu stanowiło przekazywanie półproduktu w postaci słodu na potrzeby hodowlane gospodarki rolnej dworu. Podstawowy kierunek dystrybucji, czyli wyszynk piwa i gorzałki, prowadzi nas do pytania o organizację sprzedaży i rozmiary konsumpcji przez społeczność wiejską.

Dla drugiej połowy XVIII i początku XIX w. możemy stwierdzić, że w całym Hrabstwie sprzedażą piwa i gorzałki trudnili się przede wszystkim chłopcy pańszczyźniani. W zamian za to otrzymywali wynagrodzenie uzależnione od ilości sprzedanego trunku. Sami zaś za prawo szynkowania trunków płacili tzw. posiadzialne⁹². W Tenczynku, z wyjątkiem pierwszych dwóch dziesięcioleci XVIII w., kiedy — jak już wspomnieliśmy — cały browar wraz z gorzelnią był dzierżawiony przez nie znanego z nazwiska Żyda, oraz początku XIX w., kiedy

obrachunkowego (kwartał, rok gospodarczy). Nie wliczano natomiast do remanentów tzw. „piwa niedobranego” i „gorzałki niedobranej”, które przeznaczone były na ordynarię i nie zostały odebrane przez osobę zainteresowaną.

⁹² Por. w każdym rachunku propinacji tenczyńskiej pozycję zatytułowaną: „Rozliczenia z pisarzem propinacji tenczyńskiej”.

Produkcja i zbyty piwa i gorzałki w bro-

Rok	Produkcja (w danym roku)									
	Piwo					Gorzałka				
	ordynaryjne (w garncach)	dubeltowe (w garncach)	ogółem (w garncach)	dynamika wzrostu ogólnej produkcji		ordynaryjna (w garncach)	alembikowa przepalanka (w garncach)	ogółem (w garncach)	dynamika wzrostu ogólnej produkcji	
				wskaznik dynamiki o podst. stałej	wskaznik dynamiki o podst. zmiennej				wskaznik dynamiki o podst. stałej	wskaznik dynamiki o podst. zmiennej
1760	19840	—	19840	1	—	2069	—	2069	1	—
1761	106640	1333	107973	5,4	5,4	15681	120	15801	7,6	7,6
1765	102240	720	102960	5,2	—	16193	—	16193	7,8	—
1766	120360	540	120900	6,1	1,2	9541	—	9541	4,6	0,6
1767	66420	—	66420	3,3	0,5	10290	—	10290	4,9	1,1
1768	76680	—	76680	3,9	1,2	9876	434	10310	5,0	1,0
1769	68580	2160	70740	3,6	0,9	8504	163	8667	4,2	0,8
1770	64800	—	64800	3,3	0,9	9818	350	10168	4,9	1,2
1771	45360	—	45360	2,3	0,7	8435	266	8701	4,2	0,8
1772	35712	—	35712	1,8	0,8	7129	—	7129	3,4	0,8
1798	81288	—	81288	4,0	—	32143	150	32293	15,6	—
1799	65808	—	65808	3,3	0,8	34274	665	34939	16,9	1,1
1800	66564	468	67032	3,4	1,0	40165	2464	42628	20,6	1,2
1801	102579	—	102579	5,2	1,5	30868	22007	52874	25,6	1,2
1802	102492	—	102492	5,2	0,9	46673	241	46914	22,7	0,9
1803	126000	—	126000	6,4	1,2	54091	294	54385	26,3	1,2
1804	135447	—	135447	6,8	1,1	57587	587	58174	28,1	1,1
1805	137808	—	137808	6,9	1,0	50744	1461	52205	25,2	0,9
1819	84591	1480	86071	4,3	—	10178	235	10413	5,0	—
1820	9828	—	9828	0,5	0,1	8042	839	8881	4,3	0,8

Źródło: Rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

¹ Zbyty w roku x = produkcja (x-1) — Remanent (x);

² Współczynnik zbytu Wz(x) w roku x:

$$Wz(x) = \frac{\text{zbyty og. (x)}}{\text{produkcja og. (x-1)}} \cdot 100$$

³ Od r. 1798 ordynaryjna i alembikowa; dzielone jeszcze na okowitę i przepalankę. Pozostajemy jednak przy takim ogólniejszym podziale.

warze tenczyńskim w latach 1760-1820

Remanent (z roku poprzedniego)						Ogólny stan produkcji w danym roku (produkcja + remanent)		Zbyt ¹ (ogółem)		Współczynnik zbytu ²	
Piwo			Gorzalka			piwo (w garncach)	gorzalka (w garncach)	piwo (w garncach)	gorzalka (w garncach)	piwo %	gorzalka %
ordynaryjne (w garncach)	dubeltowe (w garncach)	ogółem (w garncach)	ordynaryjna (w garncach) ³	alembikowa (w garncach) ³	ogółem (w garncach)						
633	—	633	2695	—	2605	20473	4674	—	—	—	—
397	—	397	222	—	222	108370	16023	19443	1847	98,0	89,3
3348	—	3348	2958	—	2958	106308	19151	—	—	—	—
6464	—	6464	5361	—	5361	127364	14902	96496	10832	93,7	66,7
1598	—	1598	2066	—	2066	68018	12356	119302	7475	98,7	78,3
972	—	972	3038	—	3038	79652	13348	65448	7252	98,5	70,5
201	—	201	3255	32	3287	70941	11159	78479	7023	99,7	68,1
865	72	937	2038	25	2063	65737	12231	69803	6604	98,7	76,2
701	—	701	1635	—	1635	46061	10336	64099	8533	98,9	83,9
274	—	274	1524	—	1524	35984	8653	45086	7177	99,4	82,5
2808	—	2808	2795	169	2964	84096	35257	—	—	—	—
2964	—	2964	7768	54	7822	68772	42761	78324	24471	96,4	75,8
2814	—	2814	8286	185	8471	69846	45442	62994	26468	95,7	75,8
1800	—	1800	2836	208	3044	104379	55918	65232	39584	97,3	92,8
1763	—	1763	5163	150	5313	104255	52227	100816	47561	98,3	89,9
1606	—	1606	6256	163	6419	127606	60804	100886	40495	98,4	86,3
3312	—	3312	4072	81	4153	138759	62327	122688	50232	97,4	92,4
3603	—	3603	3856	144	4000	141411	56205	131844	54174	97,3	93,1
468	—	468	7415	233	7648	86539	18061	—	—	—	—
390	—	390	11	—	11	10218	8892	85681	10402	99,5	99,9

szynkowa! Dawid Janiesiewicz⁹³, sprzedają piwa i gorzałki zajmowali się miejscowi chłopci. Dwór dostarczał karczmarzom lokali (o ile szynkujący nie mieli warunków do prowadzenia sprzedaży we własnym domu) oraz całkowitego wyposażenia karczmy w naczynia. Grzegorz Pałka, najstarszy i najdłużej szynkujący, zaliczany był do zagrodników. Dwór zwalniał go okresowo od pańszczyzny, w latach gdy nie był zwolniony, nie najmował jej. Wyszynk prowadził u siebie w domu. Na podobnych zasadach trudnił się tym zajęciem inny zagrodnik tenczyński, Piotr Nawała. W końcu pierwszej ćwierci XIX w. spotykamy w Tenczynku ciekawy przykład współdziałania dworu i plebanii na tym właśnie polu. W rachunkach browarnianych zauważamy notkę następującej treści: „W. X. Feliksowi Bielawskiemu dla osoby tegoż za uczynioną powolność w przyjęciu do plebańskiej chałupy tronków dworskich na wyszynk, które nie dla żadnych zysków wstawione zostają (bo tych tam być nie może), dla jedynie dla dogodności przychodzącym parafianom z obrzędów kościelnych kwotę złp. 200 za lat dwa 1819/20, 1820/21 [...] z woli JM Pana Prowent Tenczyński wypłaci”⁹⁴.

Kwestię spożycia alkoholu przez społeczność wiejską Tenczynka ilustrujemy w tabeli 13. Udało się nam dokonać obserwacji tego problemu dla lat 1760-1773 i 1799-1806. Dane dla lat 1818, 1819, które istnieją w źródle, nie są pełne i uniemożliwiają odpowiednie ich opracowanie⁹⁵. Jak sądzimy, uzyskane cyfry mogą być zawyżone, szczególnie jeśli wziąć pod uwagę fakt, iż Tenczynek był wsią parafialną i z jej karczem korzystali nie tylko sami tenczynianie. Z drugiej jednak strony nie uwzględniamy tu wódki i piwa przyznawanego przez dominium poddanym zatrudnionym w gospodarce dworskiej, jak też piwa i gorzałki kupowanej przez ludność bezpośrednio w browarze. W sumie uzyskaliśmy przerażający obraz spożycia alkoholu w przeliczeniu na jedno gospodarstwo. Współczynnik ten rysuje się zaś następująco: dla lat 1760-1773 przeciętne spożycie piwa na jedno gospodarstwo w Tenczynku wynosi rocznie 65 garnców (tj. ok. 250 l), gorzałki 19 garnców (tj. ok. 73 l). Dla lat 1799-1806 przeciętne spożycie piwa w jednym gospodarstwie wynosiło ok. 62 garnce (tj. ok. 240 l), gorzałki zaś 22 garnce (tj. 85 l). Z porównania dwóch okresów wyraźnie widać powolny spadek spożycia piwa i wyraźny trend wzrostu spożycia gorzałki⁹⁶ w gospodarstwie chłopskim.

Przeprowadzona powyżej analiza produkcji i konsumpcji piwa i gorzałki browaru i gorzelni w Tenczynku pozwala nam wskazać na kilka najbardziej charakterystycznych momentów jej rozwoju, wiążących się z oddziaływaniem tej gałęzi przemysłu na społeczność wiejską. Mamy więc tu do czynienia w początku

⁹³Szynkował od r. 1799 do 1806.

⁹⁴ AKP, Rachunki, K-201. Kwity prowentowe Hrabstwa Tenczyńskiego. Następca ks. Bielawskiego kontrakt ten zerwał.

⁹⁵ W pełni zdajemy sobie sprawę z przybliżoności danych, którymi operujemy. W prezentowanym ciągu statystycznym widać to choćby w braku stałego poziomu konsumpcji.

⁹⁶ Jeśliby podejmować dalsze szacunki, to przyjmując, iż w jednym gospodarstwie mieszkało

Tabela 13

Roczne spożycie piwa i gorzałki w Tenczynku w latach 1760-1819

Rok	Liczba szynkujących	W ciągu roku wyszynkowano w Tenczynku:						Liczba gospodarstw	Wyszynkowano rocznie na jedno gospodarstwo			
		Piwa (garncy)			gorzałki (garncy)				piwa		gorzałki	
		ordynaryjne	dubeltowe	razem	ordynaryjna	alcebi-kowa	razem		w garncach	w litrach	w garncach	w litrach
1760	2	3534	—	3534	1008	—	1008	98	377	28	108	
1765	2	3100	—	3100	1103	—	1103	84	323	30	115	
1766	2	3312	108	3420	860	—	860	97	373	25	96	
1768	1	2304	—	2304	492	14	506	68	251	15	58	
1769	1	2016	—	2016	495	12	507	52	200	13	50	
1770	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1771	1	1548	—	1548	422	8	430	40	154	11	42	
1773	3	612	—	612	393	—	393	16	62	10	38	
1799	1*	1692	—	1692	900	—	900	22	85	13	50	
1800	2**	1728	—	1728	979	24	1003	23	88	44	169	
1801	3	5796	—	5796	1229	—	1229	79	304	17	65	
1803	3	6624	—	6624	1854	—	1854	91	350	25	96	
1804	3	7992	—	7992	1852	—	1852	99	381	23	88	
1805	3	5599	—	5599	1530	52	1582	69	265	19	73	
1806	3	4464	—	4464	879	—	879	50	192	11	42	
1818	2	2592	—	2592	212	—	212	26	100	2	8	
1819	2	4071	—	4071	—	—	—	41	158	—	—	

Źródło: Rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

* Dawid Janasiewicz, poprzednio chłop tenczyński.

** Dawid Janasiewicz + chłop.

1 Dane z r. 1756.

2 Dane r r. 1770.

3 Dane z r. 1801.

4 Dane z r. 1805.

5 Dane z r. 1815.

XVIII w. z małym, jednym z licznych w Hrabstwie przedsiębiorstw tego typu. Począwszy od drugiej połowy XVIII stulecia browar i gorzelnia w Tenczynku stały się monopolistami na wewnątrzdominialnym rynku. Zmiana ta odbiła się niewątpliwie na zatrudnieniu mieszkańców w tym tradycyjnym przedsięwzięciu przemysłowym. Ponadto brak surowców lub ich niewystarczająca ilość, jak też zbyt piwa poza obręb Hrabstwa wymagały kontaktów z odległymi dość regionami kraju (Sandomierskie, dobra Potockich na Łąncucie). Funkcjonowanie browaru i gorzelni stawało się też przyczyną uruchomienia przez dwór niektórych przedsięwzięć o charakterze rzemieślniczym. Typowym tego przykładem jest budowa młyna w Tenczynku⁹⁷. Zmiana ta — zaznaczamy — zbiega się w czasie z podjęciem przez dwór inicjatyw przemysłowych. Niemniej, co jest pewne, przez długie lata browar i gorzelnia były jedynym większym przedsięwzięciem o charakterze przemysłowym, oddziałującym bezpośrednio na społeczność wiejską badanej wsi. Oddziaływanie to nie ogranicza się jedynie do zatrudnienia części jej członków albo przymusu propinacyjnego, ale wiąże się także z oddziaływaniem na warstwę kulturową życia tej zbiorowości.

Elementem tradycji jest niewątpliwie sposób wkomponowania browaru w całość gospodarczych przedsięwzięć dominium. Był bowiem browar z gorzelnią zarówno źródłem taniej i dobrej paszy dla opasu bydła folwarcznego, podstawowym kontrahentem młynarzy wiejskich, jak i pośrednio narzędziem ściągania nadwyżek finansowych społeczności wiejskiej, wynikających w pierwszym etapie z produkcji rolnej, w tym również z faktu zatrudnienia jej członków w gospodarce rolnej dworu, a z chwilą rozwoju przemysłu — ze stałej oraz najemnej pracy przemysłowej chłopów. Przejawem tradycji było wykorzystanie w browarze pracy pańszczyźnianej chłopów. W ten sposób browar z gorzelnią stawały się jedną z przyczyn utrwalających raczej niż zmieniających stary system stosunków społecznych.

b) Między tradycją a innowacją—górnictwo węglowe w pierwszej połowie XIX wieku

Górnictwo na terenie Hrabstwa Tenczyńskiego ma bardzo odległe w czasie tradycje — dotyczy to przede wszystkim górnictwa cynkowego i miedziowego⁹⁸, choć o występowaniu węgla w okolicach Tenczynka wiadano już na pewno

około 6 osób (łącznie z niemowlętami i kobietami), przeciętny mieszkaniec Tenczynka spożywał rocznie w latach 1760-1773 42 l piwa, 12 l gorzałki, a w latach 1799-1806 40 l piwa i 14 l gorzałki.

⁹⁷Porównaj rozdz. IV, p. 5 (Rzemieślnicy wiejscy).

⁹⁸Sięgają one XVI w., kiedy to dowiadujemy się o istnieniu kopalni cynku w Psarach z dokumentu będącego dowodem kolejnego podziału majątkowego w rodzinie Tęczyńskich. Sam dokument pochodzi z r. 1553, jego kopia znajduje się w Kodeksie Tęczyńskim, BJ, rkps, nr 6. Drukiem ogłoszony został przez S. Zegotę Paulego: *Starożytnicze wiadomości o Krakowie*, Kraków 1852.

w połowie XVIII wieku". Wspomina też o nim S. Staszic i H. Łabęcki¹⁰⁰. Nie udało nam się jednak stwierdzić jednoznacznie wydobywania węgla zarówno w Tenczynku, jak i w całym dominium w ciągu XVIII stulecia, choć rachunki sugerują ślady prac górniczych. Zachowała się więc informacja o głębinie przez górników sztolni w latach 1706-1712¹⁰¹ — wątpliwe jednak, by chodziło o węgiel. Brak bowiem w późniejszych materiałach inwentarzowych i rachunkowych informacji o wydobywaniu węgla nie tylko w Tenczynku, ale i w całym Hrabstwie. Roboty górnicze były zaś kontynuowane w latach 1759 i 1760. Tym razem jednak wiemy, iż miały one charakter poszukiwań i prowadzone były przez przybyłych z sąsiedniego Śląska czeskich specjalistów górniczych¹⁰².

Wydobywanie węgla kamiennego rozpoczęło w Hrabstwie Tenczyńskim poprzez uruchomienie przez dominium kopalni węgla ziemnego w Tenczynku w samym końcu XVIII stulecia¹⁰³. Daty uruchomienia kopalni ani jej ówczesnych rozmiarów nie sposób stwierdzić. Inicjatorka tego przedsięwzięcia, marszałkowa Izabela Lubomirska, uzyskała przywilej lenny na tę kopalnię dopiero w r. 1806. Przyznawał on jej prawo do głębinienia szybów na jedenastu miarach górniczych¹⁰⁴. Kopalnia węgla w Tenczynku zapoczątkowała rozwój górnictwa węglowego na obszarze Hrabstwa Tenczyńskiego i do końca lat dwudziestych XIX w. pozostawała największą i najbardziej wydajną z wszystkich funkcjonujących tu kopalni¹⁰⁵.

Jest zjawiskiem niezwykle ciekawym, że praktycznie od samych początków rozwoju tej gałęzi przemysłu na obszarze Hrabstwa Tenczyńskiego przedsięwzię-

⁹⁹ Zagadnieniom górnictwa cynkowego na tym obszarze poświęcił jeden ze swych szkiców W. Kula, *Kopalnia ołowiu i galmanu w Hrabstwie Tenczyńskim 1721-1781* [w:] tegoż: *Szkiecy o manufakturach*, t. 1, Warszawa 1963, s. 118-135. Ostatnio problem górnictwa cynkowego w Hrabstwie Tenczyńskim opracowała K. Gibas w pracy magisterskiej pisanej w Zakładzie Historii Społeczno-Gospodarczej i Statystyki IH UJ pod kierunkiem prof. H. Madurowicz-Urbańskiej. Obydwoje jednak nie wskazują na tak odległe tradycje górnicze tego regionu. O występowaniu węgla na tym terenie pisze A. Cellarius, *Descriptio Poloniae* (cyt. za J. Jaros, *Słownik historyczny kopalń na ziemiach polskich*, Katowice 1972, s. 91).

¹⁰⁰ S. Staszic, *O - ziemiródtwie Karpatów*, Warszawa 1958 (atlas — tabela 6); H. Łabęcki, *Górnictwo w Polsce*, t. I, Warszawa 1841.

¹⁰¹ „Górnikom przy dozywaniu sztolni w Tenczynku według kontraktu jako i na gorzałkę rocznie tyńfów 97", AKP, Rachunki, K-14, R. 1706-1712.

¹⁰² „Za scali fontow N° 8 1/2 na naczynie górnikom Czechom próbującym kruszców, font a florenów 1 facit 8/15/0". AKP, Rachunki, K-148, R. 1759/1760. Z fragmentarycznych informacji można się przekonać, że chodziło tutaj o poszukiwanie rud ołowiu: „górnikom Czechom numero 4 szukającym w górach kruszczu ołowianego za tygodni numero 8 jednemu na tydzień fl. 12 facit florenów 384", por. *ibidem*.

¹⁰³ E. Pietraszek podaje datę 1796 jako początek górnictwa węglowego na tym obszarze. Por. tegoż: *Zagłębie Krakowskie w latach 1796-1848*, „KHKM" 1961, nr 4, s. 743.

¹⁰⁴ Dowiadujemy się o tym ze znacznie późniejszego listu plenipotenta spadkobiercy marszałkowej Lubomirskiej hr. Artura Potockiego, Juliana Zenowicza, do Cesarsko-Królewskiego Wydziału Robót Publicznych i Skarbu Wolnego Miasta Krakowa z dnia 19 grudnia 1846 r.: „iż wprawdzie kopalnia tu węgla w Tenczynku w roku 1806 posiadała list lenny na miar górniczych jedenaście na rzecz księżny Lubomirskiej przez Cesarsko-Królewski Sąd Wielicki Górniczy", AP Kraków, Oddział II, WMK, sygn. V-141 k. fasc. 54, dok. nr 623.

¹⁰⁶ E. Pietraszek, *Więscy robotnicy ...*, s. 23.

cami górniczymi nie byli wyłącznie właściciele ziemscy. Już w końcu XVIII w. lekarz dominialny, nie znany z imienia dr Filling, zakłada w Tenczynku małą kopalnię, którą w kilka lat później sprzedaje Walterowi Riethowi, stojącemu wówczas na czele wydziału górniczego Hrabstwa Tenczyńskiego. W r. 1814 dominium wykupuje tę kopalnię z rąk Rietha i włącza ją organizacyjnie do istniejącej już kopalni dominialnej w Tenczynku. W sąsiadującej z Tenczynkiem wsi, Woli Filipowskiej, w latach 1805-1807 dominium podejmuje dalsze prace górnicze, ale przerywa je z nie znanych bliżej powodów. W r. 1821 prace te próbuje kontynuować Jan Wiśniowski, wójt z Młoszowej [sic!], i Wiktor Hahn, oficjalista wydziału górniczego Hrabstwa, a kopalnię nazywają Wiśniową Górą. Przejmie ją na nowo dominium dopiero w r. 1836¹⁰⁶. Niestety, na temat funkcjonowania obu tych „niepańskich” przedsięwzięć nie możemy powiedzieć zbyt wiele wobec braku źródeł¹⁰⁷. W tym samym czasie dominium, walczące — jak widać — o pozycję monopolisty, prowadzi intensywne prace poszukiwawcze w innych rejonach Hrabstwa Tenczyńskiego. Skutkiem tych zabiegów będzie powstanie w samym początku XIX w. silnego ośrodka górnictwa węglowego w Sierszy¹⁰⁸.

Już w początkowym okresie rozwoju górnictwa węglowego na tym terenie spotykamy się z pierwszymi próbami ingerencji państwa. W czasach Wolnego Miasta Krakowa Senat Wolnego Miasta, mając też chyba trochę na uwadze własne, rządowe kopalnie (znajdowały się one przede wszystkim w okręgu jaworznickim), pragnie rozciągnąć kontrolę nad kopalniami prywatnymi. Wchodziły tu w grę również kopalnie Artura Potockiego, który odziedziczył Hrabstwo po śmierci Izabeli Lubomirskiej. Wyrażało się to przede wszystkim w ustanowionym przez Senat urzędzie kontrolera kopalń prywatnych. W przesłanych raportach opisuje on stan tychże i podaje ich aktualną produkcję¹⁰⁹. Podawane przez niego informacje o wydobyciu są jednak bardzo przybliżone. Jest to zrozumiałe wobec faktu, iż dane dotyczące wielkości produkcji miały stanowić podstawę wymiaru dziesięciny, płatnej według zamierzeń Senatu przez prywatnych właścicieli. Do działalności kontrolera należało również zwracanie uwagi na warunki zatrudnienia i bezpieczeństwa pracy w kopalniach.

¹⁰⁶J. Jaros, *op. cit.*, s. 93 i 99.

¹⁰⁷ W materiałach rachunkowych udało nam się stwierdzić jedynie pewien związek ekonomiczny pomiędzy kopalnią dr. Fillinga a kopalnią dominialną, polegający na zakupieniu w niej przez tę pierwszą węgla (w jakim celu, nie wiadomo); por. AKP, Rachunki, K-180, R. 1806/1807 oraz informację o prowadzeniu przez dominium prac w Woli Filipowskiej w latach 1805-1807.

¹⁰⁸ Najwcześniej, bo w r. 1804, powstaje w Sierszy kopalnia „Albrecht” założona przez Jakuba Nowaka, Jana Salwę, Ignacego Baumanna, hrabiego Nimitscha i Christiana Espenhanna (ten ostatni zostanie z czasem obermajstrem w Hrabstwie Tenczyńskim). Kopalnię tę w r. 1806 kupuje książę sasko-koburski Albrecht, a od niego wykupuje ją w r. 1815 ks. Izabela Lubomirska. Niezależnie od tego w r. 1808 Lubomirska zakłada swoją kopalnię w Sierszy, nazwaną od jej imienia „Izabella”; por. J. Jaros, *op. cit.*, s. 91; E. Pietraszek, *Ośrodek górniczy Siersza*, s. 17.

¹⁰⁹ Urząd ten, założony w r. 1812, zniesiono wobec protestów prywatnych właścicieli w sześć lat później, nie wypłacając nawet należnego kontrolerowi uposażenia. AP Kraków, WMK, sygn. V-141 k. fasc. 54, dok. nr 6880. Zachowały się też listy protestacyjne Wojciecha Paszkowskiego, pełnomocnika hr. Artura Potockiego, por. WMK-145, listy z dnia 19 lipca 1923 r. i 20 września 1923 r.

Jaki był realny wpływ Senatu na sytuację panującą w kopalniach, trudno ocenić. Faktem jest, że urząd kontrolera, a w szczególności kwestia dziesięciny górniczej, wywołały zdecydowany opór prywatnych właścicieli; sprawy te ciągnęły się aż do uwłaszczenia.

Uwłaszczenie przypada na moment, w którym kopalnie węgla w Hrabstwie Tenczyńskim borykały się ze znacznymi trudnościami ze zbytem węgla z jednej strony i z przeciwnościami geologicznymi z drugiej. Odpływ darmowej siły roboczej pogłębił te trudności, stąd pojawiają się decyzje o sprzedaży mniej rentownych kopalń. Do takich zaliczano również kopalnię dominialną w Tenczynku, najstarszą w całym Hrabstwie. W r. 1862 sprzedano ją jej długoletniemu sztygarowi Julianowi Zdanowiczowi¹¹⁰. Proces uwłaszczenia nie zahamował jednak tendencji industrializacyjnych na tym terenie. Oprócz kopalni Zdanowicza, pod wezwaniem Św. Katarzyny, funkcjonowała w Tenczynku kopalnia „Kmita” Ludwika Bogackiego, a od r. 1866, z olbrzymimi kłopotami co prawda, kopalnia „Barbara” Szymona Strycharskiego z Alwerni oraz nowa kopalnia Potockich: „Andrzej”¹¹¹.

Niewiele wiemy na temat wielkości globalnej produkcji węgla ziemnego całego Zagłębia Krakowskiego w pierwszej połowie XIX w.¹¹², więcej możemy powiedzieć o produkcji poszczególnych funkcjonujących tam wówczas kopalni¹¹³. Nic więc dziwnego w tej sytuacji, że wokół produkcji pierwszej w Hrabstwie Tenczyńskim kopalni, kopalni dominialnej, narosły błędne przekonania¹¹⁴. Trudności w ustaleniu produkcji każdej z tych kopalń są ogromne i wymagają niezwykle żmudnych zabiegów zsyntetyzowania bardzo rozproszonych danych źródłowych. W takim stopniu, w jakim umożliwiły to źródła, zebraliśmy dane dotyczące wydobycia węgla kamiennego w kopalni dominialnej w Tenczynku. Zestawiliśmy je w tabeli 14.

W całym omawianym tu okresie wydobywano w Tenczynku dwa rodzaje węgla ziemnego, tzw. węgiel drobny, czyli miał węglowy, i węgiel gruby. Prace górnicze w Tenczynku nie były łatwe z racji bardzo cienkiego złoża, w jakim zalegał tu węgiel. Wymagało to wielu prac zabezpieczeniowych, a więc i wielu dodatkowych nakładów przy relatywnie niskiej wydajności funkcjonujących w Tenczynku kopalń. Nie ulega wątpliwości, że do końca lat dwudziestych XIX stulecia eksploatowano lepsze pokłady, co miało wyraźny wpływ na spadek produkcji w okresie późniejszym¹¹⁵.

¹¹⁰ O tej transakcji pisze on w liście z 11 lutego 1866 r., adresowanym do Starostwa Górniczego w Krakowie, por. AP Kraków, Oddział V, Akta Starostwa Górniczego, SG I 55.

¹¹¹ Por. dokumenty procesów o nadanie miar górniczych, Akta Starostwa Górniczego w Krakowie, SG II 15, SG II 19, SG II 20, SG II 22.

¹¹² Por. np. zakres informacji [w:] *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, pod red. J. Pazdura. Katowice 1961, t. II, s. 66.

¹¹³ Por. np. cytowane tu już opracowanie E. Pietraszka dotyczące Sierszy (*Ośrodek górniczy Siersza*).

¹¹⁴ J. Jaros poziom produkcji szacuje tu na około 10 tys. korców (*op. cit.*, s. 91).

¹¹⁵ W r. 1869 jeden z właścicieli kopalni tenczyńskiej tak charakteryzuje znajdujące się na tym terenie złoża: „pokłady złoża, jakie znajdują się pomiędzy starymi robotami, są następujące: 36 cali,

Produkcja węgla kamiennego w kopalni w Tenczynku w latach 1798-1850

Rok	Wydobycie mialu węglowego		Wydobycie węgla grubego		Ogółem wydobycie węgla kamiennego		
	korce	% ogółu wydobywania	korce	% ogółu wydobywania	korce	współczynnik dynamiki	
						o podstawie A	o podstawie B
1798	-	-	-	-	1849	100	-
1799							
1800					14	0,7	
1801	3962	34,4	7572	65,6	11534	591,8	100
1802	7191	50,6	7025	49,6	14216	729,4	123,2
1803	5738	42,8	7665	52,7	13403	687,7	116,2
1804	9035	53,5	7844	46,5	16879	866,0	146,3
1805	2352	41,1	3371	58,9	5723	293,7	49,6
1806	24	12,0	176	88,0	200	10,3	1,7
1807	2731	27,2	7318	72,8	10049	515,6	87,1
1817 ¹	7000	26,0	20 000	74,0	27 000	1385,3	234,0
1823 ²	12090	17,7	56096	82,3	68186	3498,5	591,2
1829	3520	11,2	28 000	88,8	31520	1617,2	273,2
1845	-	-	-	-	5000	256,5	43,4
1848	-	-	-	-	6108	313,4	53,0
1850	2040	19,8	8244	80,2	10 284	527,6	89,1

¹ Dane przybliżone według wykazu produkcji kopalń prywatnych Wolnego Miasta Krakowa, AP Kraków, Oddział II, WMK-143.

² Dane z „Rachunków pieniężnych Kasy Górniczej Hrabstwa Tenczyńskiego”, AKP, stare sygnatury.

Źródło: Rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, K-172, R: 1797/1798; K-173, R. 1798/1799; K-174, R. 1799/1800; K-175, R.1800/1801; K-176, R. 1801/1802; K-177, R.1802/1803; K-178, R.1803/1804; K-179, R.1804/1805; K-180, R. 1805/1806; K-181, R. 1806/1807. „Projekt organizacji kopalni Wolnego Miasta Krakowa”, AP Kraków, Oddział II, WMK-143, AKP-2446 (Archiwum Gospodarze Potockich na Krzeszowicach, stare sygnatury), AKP-2475, AKP-2483.

Wydobycie węgla ziemnego w Tenczynku rozpoczęto w chwili, w której zapotrzebowanie na niego nie było jeszcze zbyt wielkie. Węgiel wydobyty w r. 1798 w liczbie 1849 korców wystarczył dominium aż do r. 1800!¹¹⁶. Dopiero począwszy od roku następnego wydobycie węgla w kopalni dominialnej wzrasta bardzo wyraźnie. Okres tej hossy trwa do r. 1805. Zastanawiające załamanie produkcji przypada na lata 1806-1807. Zbiega się ono w czasie z prowadzonymi przez dominium robotami górniczymi w sąsiedniej Woli Filipowskiej. Być może więc

30,24,18 i 14, które z porządku, na które wypadnie, brać się musi”, por. List Szymona Strycharskiego do Starostwa Górniczego w Krakowie, Akta Starostwa Górniczego SG I 55. Podobną charakterystykę złóż podaje w liście Julian Zdanowicz, *ibidem*.

¹¹⁶ Rachunki mówią w tym czasie o korzystaniu z remanentów produkcji, por. AKP, Rachunki, K-173, R. 1788/1789; K-174, R. 1799/1800.

kopalnia węgla w Tenczynku zmuszona była zmniejszyć produkcję z racji zaangażowania większej siły roboczej przy tamtych robotach. W źródłach nie znajdujemy jednak informacji jednoznacznie wyjaśniającej tę kwestię¹¹⁷. Lata 1817-1829 to okres rozkwitu kopalni tenczyńskiej. Boom ten wywołany był przez rozwój innych inicjatyw przemysłowych dworu na terenie Tenczynka. W r. 1822 ukończono tu bowiem budowę huty cynku, która w całości — jeśli idzie o surowiec opałowy — zaopatrywana była przez miejscową kopalnię węgla¹¹⁸. W tymże samym roku zakończono również rozbudowę kopalni i oddano do użytku 4 nowe szyby wydobywcze oraz sztolnię służącą do odwadniania kopalni¹¹⁹. W roku następnym przyniosło to gwałtowny wzrost produkcji (do 68 186 korcy). Do końca lat dwudziestych wydobywanie utrzymywało się jeszcze na wysokim poziomie, ale wykazywało wyraźną tendencję spadkową. Spadek ten wiąże się ściśle ze zmniejszeniem się zapotrzebowania na węgiel wobec rysującego się już w r. 1826 poważnego kryzysu cynkowego. Doprowadził on do „niemal kompletnego zastoju produkcji cynku i do poważnego ograniczenia wydobywania węgla w całym Zagłębiu Krakowskim”¹²⁰. W Tenczynku zamknięto wtedy dopiero co oddaną do użytku hutę cynkową¹²¹. Załamanie widoczne w skali Zagłębia Krakowskiego do początku lat trzydziestych w przypadku kopalni tenczyńskiej okazało się znacznie trwalsze. W dominium tenczyńskim na pierwszy plan wysuwa się po kryzysie kopania węgla „Izabella” w Sierszy¹²². W r. 1845, jak też 1848 notowano w kopalni tenczyńskiej bardzo liczne przestoje w produkcji. Ponadto nie były prowadzone regularnie bieżące remonty kopalni z powodu jej złej sytuacji finansowej¹²³.

W zakresie zbytu węgla ważnym elementem (szczególnie w początkowym okresie istnienia kopalni) było — jak to już zostało powiedziane — zaspokojenie bieżących potrzeb opałowych Hrabstwa, zwłaszcza pałacu krzeszowickiego, szpitala dominialnego, etc.¹²⁴

¹¹⁷ W tym czasie dowiadujemy się o kupnie węgla w kopalni dr. Fillinga, por. przypis nr 107.

¹¹⁸ Tenczynku wymurowana została nowa cynkownia na sześć pieców do topienia galmanu" [w:] Opisanie budowli w Hrabstwie Tenczyńskim. Wyciąg z inwentarzy Hrabstwa Tenczyńskiego z lat 1822-1825, AKP, K-214.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ E. Pietraszek, *Wiejscy robotnicy kopalń i hut ...*, s. 29.

¹²¹ Praktycznie poza wspomnianą już adnotacją nie istnieją żadne inne materiały do poznania historii tej huty. O jej zamknięciu dowiadujemy się od E. Pietraszka: *Wiejscy robotnicy ...*, s. 29.

¹²² Porównajmy np. dane o rozwoju produkcji trzech kopalń z terenu Hrabstwa Tenczyńskiego w r. 1848: „Izabella” (Siersza) — 48 814 korców, „Zofia” (Morawica) — 10 80 korców, kopalnia w Tenczynku — 6108 korców, por. AKP-2482, AKP-2483.

¹²³ Por. AKP—2482 i AKP-2483. Dobitnie ujął to Szymon Strycharski, pisząc we wspomnianym tu liście (por. przypis 122): „Kopalnie w Tenczynku nie są tego rodzaju, jak kopalnie inne, które bez przerwy zima lato poprowadzone są. W Tenczynku tylko zima i jesień, kiedy jakie takie zbycie pokazuje się na miejscową sprzedaż”, Akta Starostwa Górniczego' w Krakowie, SG I 55.

¹²⁴ Informacje o tych kierunkach zbytu spotykamy często, ale ustalenie jego wielkości wobec fragmentarycznych danych nastręcza wiele kłopotów.

Dużo węgla zużywały również browar i cegielnia. Owe potrzeby opałowe nie miały co prawda tak ogromnego wpływu na koniunkturalne wahania wydobycia, jak później huta cynkowa, stwarzały jednak możliwości względnie regularnej i stałej pracy kopalni, co w chwili rozpoczynania wydobycia węgla nie było bez znaczenia. Nie dawały jednak w dalszej perspektywie szans wielkiego jej rozwoju. Tak np. najpoważniejszy odbiorca węgla z kopalni w początkach jej istnienia, jakim był browar z gorzelnią, w latach 1800—1806 zużywał rocznie od 5000 do ponad 7000 korcy węgla¹²⁵. Cegielnia i funkcjonujący przy niej wapiennik w latach 1798-1806 zużywały rocznie zaledwie 350-400 korcy¹²⁶. Pewne ilości węgla szły do pozostałych konsumentów oraz — nieznaczne ilości — na zewnątrz dominium na sprzedaż¹²⁷. Te potrzeby była w stanie zaspokoić w zupełności jedna kopalnia.

Rozwój samej kopalni węgla, wzięwszy pod uwagę i typ tej inicjatywy, i organizację całego przedsięwzięcia — czym tutaj nie zajmujemy się szerzej — uznajemy za charakterystyczny dla magnackiej aktywności gospodarczej końca XVIII w. Niemniej jednak odnajdujemy tu pewne różnice. Zarówno Lubomirska w pierwszym okresie, jak i Potoccy w okresie drugim musieli walczyć o utrzymanie pozycji monopolisty wobec pojawiających się inicjatyw górniczych prowadzonych przez ich własnych oficjalistów, głównie specjalistów górniczych. Choć walka ta — jak jedynie możemy przypuszczać — nie była zbyt trudna, wywołała jednak ożywienie, które musiało mieć wpływ na całokształt procesu industrializacyjnego na tym terenie.

Intensywniejszy rozwój kopalni węgla związany jest m. in. z potrzebami huty cynkowej w Tenczynku i innych terenów Hrabstwa, a także z sytuacją na rynku miedziowym w skali ponadregionalnej. Koniunkturalne wahania na tym właśnie rynku bądź to zezwalały na rozwinięcie produkcji, bądź decydowały o spadku wydobycia, a co za tym idzie — o zarobkach i zatrudnieniu robotników w kopalni. Typowym tego przykładem jest sytuacja w kopalni dominialnej w Tenczynku w latach dwudziestych i trzydziestych XIX stulecia.

¹²⁵ AKP, Rachunki, K-175, R. 1800/1801; K-180, R. 1805/1806.

¹²⁶ *Ibidem*, K-172-180.

¹²⁷ Sprzedaż w latach 1800-1803 utrzymywała się na poziomie 1300 korców. Od r. 1805 widoczne jest zahamowanie produkcji, *ibidem*.

III. TRADYCYJNY UKŁAD WARSTWOWY SPOŁECZNOŚCI CHŁOPSKIEJ TENCZYŃKA W LATACH 1705-1845

1. CHARAKTERYSTYKA TRADYCYJNEGO UKŁADU WARSTWOWEGO SPOŁECZNOŚCI CHŁOPSKIEJ TENCZYŃKA W LATACH 1705-1845

W prezentowanej poniżej analizie tradycyjnego układu warstwowego społeczności chłopskiej Tenczyńka w latach 1705-1845 zajmujemy się kilkoma zasadniczymi problemami. Po pierwsze — celem scharakteryzowania ogólnych tendencji występujących w rozwoju społeczności w tym okresie przedstawiamy zmiany w ogólnej liczbie gospodarstw, dynamikę tych zmian i dokonujemy szacunku liczby ludności Tenczyńka. Po drugie — charakteryzujemy poszczególne warstwy mając na uwadze: a) rozwój liczebny danej warstwy, z tym że przez liczebność warstwy rozumie autor liczebność głów rodzin (co odpowiada z reguły liczbie gospodarstw); b) rozwój warstwy zrelatywizowany do ogólnej liczby gospodarstw wiejskich w danym czasie; c) zmiany w obciążeniach na rzecz dworu w pańszczyźnie odrobkowej, świadczeniach pieniężnych, świadczeniach w naturze; d) zmiany w wewnętrznym zróżnicowaniu warstwy widziane przez pryzmat współczynnika zróżnicowania wewnątrzwarstwowego, ustalonego według kryterium różnic w wysokości świadczeń pieniężnych na rzecz dworu, rocznego wymiaru daniny zbożowej, rocznego wymiaru pańszczyzny i wielkości posiadanej siły zaprzęgowej. Po trzecie wreszcie — dokonujemy ogólnego przeglądu zmian zachodzących w całym układzie warstwowym z punktu widzenia wyszczególnionych wyżej kryteriów.

a) Ludność i liczba gospodarstw w Tenczyńku w latach 1705—1845

Jedynie na podstawie materiałów inwentarzowych możemy dokonać szacunku liczby ludności chłopskiej Tenczyńka na przestrzeni lat 1705—1845¹. Uzyskane dane są liczbami przybliżonymi i nie oddają wiernie sytuacji, jaka w tej mierze panowała rzeczywiście w Tenczyńku. Według takich ustaleń w początku XVIII w. liczba ludności chłopskiej wynosiła tu około 150 osób. Do początku XIX w. wzrosła do ok. 450, by w połowie tego stulecia osiągnąć liczbę około 800 osób. Pamiętać jednak musimy, że bierzemy tu pod uwagę jedynie ludność chłopską. Przepró-

¹ Por. tabela 15. Czytelnik może słusznie zgłosić zastrzeżenie, iż liczba podanych tu gospodarstw kmiecych jest mała i statystycznie nieistotna. Autor wychodzi jednak z przekonania, że w przypadku analizy monograficznej przy ujęciu w długim trwaniu uzasadnione jest posługiwanie się nawet skromnymi cyframi.

Tabela 15

Tradycyjny układ warstwowy społeczności wiejskiej wsi Tenczynek w latach 1705-1845 (dane w liczbach bezwzględnych, wskaźniki struktury w %)

L.p.	Rok	Kmiecie		Zagrodnicy		Chałupnicy		Komornicy		Osiadłych razem	Szacunkowa liczba ludności wsi*6
		liczby bezwzg.	wskaź- nik struk.	liczby bezwzg.	wskaź- nik struk.	liczby bezwzg.	wskaź- nik struk.	liczby bezwzg.	wskaź- nik struk.		
1	1705	4	16,0	6	24,0	13	52,0	2	8	25	157
2	1712	4	16,0	6	24,0	13*4	52,0	2	8	25	157
3	1756	5	13,9	16	44,4	13	36,1	2	5,6	36	227
4	1765	5	13,5	16	43,2	14	37,8	2	5,5	37	233
5	1766	5	14,7	16	47,1	11	32,4	2	5,8	34	214
6	1770	5	12,8	16	41,0	16	41,0	2	5,2	39	246
7	1775	5	13,1	15	31,5	18	47,4	.	0,0	38	239
8	1780	5	11,6	16	37,2	17	39,6	5	11,6	43	271
9	1781	5	11,9	16	38,1	21	50,0	—	0,0	42	265
10	1782	5	10,6	16*1	34,1	19	40,4	7	14,9	47	296
11	1783	5	.	16	.	.	.	—	.	.	.
12	1784	5	10,2	16	32,6	19	38,8	19	18,4	49	309
13	1785	5	8,3	17	28,4	27	45,0	11	18,3	60	378
14	1786	6	9,8	17	27,9	27	44,3	11	18,0	61	384
15	1787	6	10,1	17	28,8	32	54,2	4	6,9	59	371
16	1788	6	10,3	17	29,3	31	53,5	4	6,9	58	365
17	1789	6	.	17
18	1790	6	.	17
19	1791	6	11,1	17	31,5	26	48,1	5	9,3	54	340
20	1792	6	9,0	20	29,8	29	43,3	12	17,9	67	422
21	1793	8	10,7	57*2	76,0	—	—	10	13,3	75	473

22	1794	8	11,1	57	79,2	—	—	7	9,7	72	454
23	1795	8	10,7	57	76,0	—	—	10	13,3	75	473
24	1796	8	10,8	57	77,0	—	—	9	12,2	74	466
25	1797	8	.	58	.	—	—
26	1798	8	10,3	60	76,9	—	—	10	12,8	78	491
27	1799	8	10,3	61	78,2	—	—	9	11,5	78	491
28	1800	8	10,5	61	80,3	—	—	7	9,2	76	479
29	1801	8	11,0	62	84,9	—	—	3	4,1	73	460
30	1802	—	—
31	1803	—	—
32	1804	—	—
33	1805	9	11,1	65	80,2	—	—	7	8,7	81	510
34	1810	9	10,6	69	81,2	—	—	7	8,2	85	536
35	1815	9	9,1	73 ^{*3}	73,7	—	—	11	11,1	99	624
36	1820	?	.	?	.	—	—	17	.	.	.
37	1825	?	.	71	.	—	—	17	.	.	.
38	1830	10	9,0	72	64,9	—	—	29	26,1	111	699
39	1831	10	8,8	71	62,8	—	—	32	28,3	113	712
40	1835	10	8,5	72	61,0	—	—	36	30,5	118	743
41	1836	10	8,8	71	62,8	—	—	32	28,4	113	712
42	1840	10	8,4	70	58,8	—	—	39	32,8	119	750
43	1845	10	7,8	70	54,3	—	—	49	37,9	129	813

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego według poszczególnych lat, AKP.

*¹ W inwentarzu razem z chałupnikami, w sumie 35.

*² Zagrodnicy z chałupnikami.

*³ Razem z 6 chałupnikami, którzy pojawiają się na nowo i w inwentarzu.

*⁴ Według inwentarza z BJ-15, według inwentarza z AKP-13.

*⁵ Szacunek liczby ludności przypadającej na każdą osiadłość zostaje oparty o mnożnik 6,3, który ustalono w oparciu o „wykaz stanu dóbr Hrabstwa Tenczyńskiego sporządzonego 18 grudnia 1821”, AKP, K-66.

Tabela 16

Tradycyjny układ warstwowy społeczności wiejskiej wsi Tenczynek w latach 1705-1845. Zagrodnicy i chałupnicy łącznie (dane w liczbach bezwzględnych, wskaźnik struktury w %)

Lp.	Rok	Kmiecie		Zagrodnicy i chałupnicy		Komornicy		Osiadłych razem (100%)	Szacunkowa* liczba ludności
		Liczby bezwzględne		Liczby bezwzględne	%	Liczby bezwzględne	%		
1	1705	4	16,0	19	76	2	8,0	23	157
2	1712	4	16,0	19	76	2	8,0	23	157
3	1756	5	13,9	29	80,5	2	5,6	36	227
4	1765	5	13,5	30	81,0	2	5,5	37	233
5	1766	5	14,7	27	79,5	2	5,8	34	214
6	1770	5	12,8	32	82,0	2	5,2	39	246
7	1775	5	13,1	33	86,9	-	-	38	239
8	1780	5	11,6	33	76,8	5	11,6	43	271
9	1781	5	11,9	37	88,1	-	-	42	265
10	1782	5	10,6	35	74,5	7	14,9	47	296
11	1783	5	-	-	-	-	-	-	-
12	1784	5	-	-	-	-	-	-	-
13	1785	5	8,3	44	73,4	U	18,3	60	378
14	1786	6	9,8	44	72,2	11	18,0	61	384
15	1787	6	10,1	49	82,0	4	6,9	59	371
16	1788	6	10,3	48	82,8	4	6,9	58	365
17	1789	6	-	-	-	-	-	-	-
18	1790	6	-	-	-	-	-	-	-
19	1791	6	11,1	43	79,6	5	9,3	54	340
20	1792	6	9,0	49	73,1	12	17,9	67	422
21	1793	8	10,7	57	76,0	10	13,3	75	473
22	1794	8	11,1	57	79,2	-	9,7	72	454
23	1795	8	10,7	57	76,0	10	13,3	75	473
24	1796	8	10,8	57	77,0	9	12,2	74	466
25	1797	8	-	58	-	-	-	-	-
26	1798	8	10,3	60	76,9	10	12,8	78	491
27	1799	8	10,3	61	78,2	9	11,5	78	491
28	1800	8	10,5	61	80,3	7	9,2	76	479
29	1801	8	11,0	62	84,9	3	4,1	73	460
30	1802	-	-	-	-	-	-	-	-
31	1803	-	-	-	-	-	-	-	-
32	1804	-	-	-	-	-	-	-	-
33	1805	9	11,1	65	80,2	7	8,7	81	510
34	1810	9	10,6	69	81,2	7	8,2	85	536
35	1815	9	9,1	73	73,7	11	11,1	99	624
36	1820	?	-	?	-	17	-	-	-
37	1825	?	-	71	-	17	-	104	110
38	1830	10	9,0	72	64,9	29	26,1	U1	699
39	1831	10	8,8	71	62,8	32	28,3	113	712
40	1835	10	8,5	72	61,0	36	30,5	118	734
41	1836	10	8,8	71	62,8	32	28,4	113	712
42	1840	10	8,4	70	58,8	39	32,8	119	750
43	1845	10	7,8	70	54,3	49	37,9	129	813

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AK?.

* Szacunek liczby ludności w oparciu o współczynnik 6,3. Wyjaśnienie patrz tabela 15.

wadzonego szacunek wydaje się jednak prawidłowy jeśli zważyć, że w końcu XIX w. ludność Tenczynka wynosiła: w r. 1890 — 963 osoby, w r. 1900 — 1374 osoby². Jeżeli chodzi o dynamikę przyrostu liczby ludności, to przy przyjętych przez nas zasadach szacunku³ jest ona identyczna z dynamiką wzrostu liczby gospodarstw chłopskich. W zakresie zmian w liczbie gospodarstw wyniki naszych zabiegów prezentujemy w tabelach 15 i 16. Jak może nas przekonać już pierwszy rzut oka na dane liczbowe, na przestrzeni lat 1705-1845 obserwujemy stały przyrost liczby gospodarstw chłopskich. Na początku omawianego okresu, w r. 1705, liczba gospodarstw chłopskich w Tenczynku wynosiła ok. 25. Na skutek nieprzerwanego w zasadzie wzrostu w początku XIX w., w r. 1800 osiągnęła stan 76 gospodarstw, a w połowie tego stulecia około 130⁵. Dynamika wzrostu była duża. Na przestrzeni półtora wieku liczba gospodarstw wiejskich wzrosła w tej wsi ponad 5,5-krotnie⁶. Porównując przekroje czasowe z r. 1705 i 1800 możemy stwierdzić, że przyrost ten na przestrzeni XVIII w. spowodował co najmniej potrojenie się ich liczby⁷.

Mówiąc o stałym wzroście liczby gospodarstw wiejskich w Tenczynku mamy na myśli wyraźnie rysujący się trend wzrostu. Jest rzeczą oczywistą, iż w tak długim ciągu czasowym będziemy w poszczególnych latach obserwować pewne wahania stanu osiadłości. Teoretycznie wahania te, niewielkie ilościowo, wynikać mogą z dwóch czynników: a) procesu umieralności mieszkańców; b) ich ruchliwości przestrzennej. W pierwszym przypadku będzie to śmierć głowy rodziny i brak następcy, w drugim zjawiska emigracji i imigracji. Wielkość wahań uzależniona jest od współzależności obu tych zjawisk, to znaczy śmiertelności i ruchów migracyjnych. Rozkład wahań w czasie jest jednak pod pewnym względem symptomatyczny. Warto zwrócić uwagę na okresy, w których jest on szczególnie duży; pierwszy z nich przypada na drugą ćwierć XVIII w.⁸ Ten przyrost nie jest jednak w pełni wytłumaczalny, a wynika z faktu, iż na dość znacznej przestrzeni czasowej nie byliśmy w stanie obserwować rozwoju liczbowego gospodarstw chłopskich w Tenczynku. Drugi poważny skok następuje pomiędzy r. 1784 a 1785. Ten przyrost liczby gospodarstw ma swoją genezę. Około r. 1784 dochodzi bowiem do połączenia folwarku tenczyńskiego z krzeszowickim, część ziem folwarku przechodzi wtedy w ręce chłopskie, co powoduje, jak widać, przyrost liczbowy gospodarstw¹⁰. Jest to przykład oddziaływania trzeciego czynnika na wzrost liczby

² Dla r. 1890 dane pochodzą z: *Wykaz szczegółowy miejscowości w Galicji*, wyd. C.K. Centralna Komisja Statystyczna, Wiedeń 1895, s. 191; dla r. 1900 dane [w:] *Skorowidz gminny w Galicji*, wyd. C.K. Centralna Komisja Statystyczna, Wiedeń 1907, s. 120, 122.

³ Por. przypis 5 do tabeli 15.

⁴ Por. tabele 15 i 16.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Porównaj sumaryczne dane tablicy 17 i 18.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ O okolicznościach połączenia obu folwarków pisaliśmy szerzej w poprzednim rozdziale. O tym, że doszło wówczas do przekazania części ziemi chłopom, mówią wyraźnie źródła. Por. Opis stanu osiadłości wsi Tenczynek, AKP, Inwentarze, K-32, R. 1784.

Dynamika zmian tradycyjnego układu warstwowego wsi Tenczynek w latach 1705-1845. Współczynnik dynamiki o podstawie stałej (1705 = 100%)*

Lp.	Rok	Kmiecie	Zagrodnicy	Chałupnicy	Komornicy	Osiadłych razem	Szacunkowa liczba ludności
1	1705	100	100	100	100	100	100
2	1712	100	100	100	100	100	100
3	1756	125	267	100	100	157	157
4	1765	125	267	108	100	161	161
5	1766	125	267	85	100	148	148
6	1770	125	267	123	100	170	170
7	1775	125	250	138	—	165	165
8	1780	125	267	131	250	187	187
9	1781	125	267	162	—	183	183
10	1782	125	267	146	350	204	204
11	1783	125	267	—	—	—	—
12	1784	125	267	—	450	—	—
13	1785	125	283	208	550	261	261
14	1786	150	283	208	550	265	265
15	1787	150	283	246	200	256	256
16	1788	150	283	238	200	252	252
17	1789	150	283	—	—	—	—
18	1790	150	283	—	—	—	—
19	1791	150	283	200	250	235	235
20	1792	150	333	223	600	291	291
21	1793	200	950	—	500	326	326
22	1794	200	950	—	350	313	313
23	1795	200	950	—	500	326	326
24	1796	200	950	—	450	322	322
25	1797	200	966	—	—	—	—
26	1798	200	1000	—	500	339	339
27	1799	200	1017	—	450	339	339
28	1800	200	1017	—	350	330	330
29	1801	200	1033	—	150	317	317
30	1802	—	—	—	—	—	—
31	1803	—	—	—	—	—	—
32	1804	—	—	—	—	—	—
33	1805	225	1083	—	350	352	352
34	1810	225	1150	—	350	370	370
35	1815	225	1217	—	550	430	430
36	1820	—	—	—	850	—	—
37	1825	—	1183	—	850	—	—
38	1830	250	1200	—	1450	483	483
39	1831	250	1183	—	1600	491	491
40	1835	250	1200	—	1800	513	513
41	1836	250	1183	—	1600	491	491
42	1840	250	1167	—	1950	517	517
43	1845	250	1167	—	2450	561	561

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

* W przypadku komorników za 100 przyjęłem dane dla r. 1756.

Dynamika zmian tradycyjnego układu warstwowego wsi Tenczynek w latach 1705-1845. Zagrodnicy i chałupnicy łącznie. Współczynnik dynamiki o podstawie stałej (1705 = 100%)

Lp.	Rok	Kmiecie	Zagrodnicy Chałupnicy	Komornicy	Osiadłych razem	Szacunkowa liczba ludności
1	1705	100	100	100	100	100
2	1712	100	100	100	100	100
3	1756	125	153	100	157	157
4	1765	125	158	100	161	161
5	1766	125	142	100	148	148
6	1770	125	168	100	170	170
7	1775	125	174	—	165	165
8	1780	125	174	250	187	187
9	1781	125	195	—	183	183
10	1782	125	184	350	204	204
11	1783	125	—	—	—	—
12	1784	125	—	450	—	—
13	1785	125	232	550	261	261
14	1786	150	232	550	265	265
15	1787	150	258	200	256	256
16	1788	150	253	200	252	252
17	1789	150	—	—	—	—
18	1790	150	—	—	—	—
19	1791	150	226	250	235	235
20	1792	150	258	600	291	291
21	1793	200	300	500	326	326
22	1794	200	300	350	313	313
23	1795	200	300	500	326	326
24	1796	200	300	440	322	322
25	1797	200	305	—	—	—
26	1798	200	316	500	339	339
27	1799	200	321	450	339	339
28	1800	200	321	350	330	330
29	1801	200	326	150	317	317
30	1802	—	—	—	—	—
31	1803	—	—	—	—	—
32	1804	—	—	—	—	—
33	1805	225	342	350	352	352
34	1810	225	363	350	370	370
35	1815	225	384	550	430	430
36	1820	.	.	850	.	.
37	1825	.	374	850	.	.
38	1830	250	379	1450	483	483
39	1831	250	374	1600	491	491
40	1835	250	379	1800	513	513
41	1836	250	374	1600	491	491
42	1840	250	368	1950	517	517
43	1845	250	368	2450	561	561

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

gospodarstw, obok dwóch wspomnianych wyżej, mianowicie instytucjonalnego. Czynniki ten wydaje się nam specyficzny dla epoki feudalnej, stąd nieuwzględnienie jego oddziaływania prowadzi do poważnych błędów interpretacyjnych. Trzeci ze skoków we wzroście liczby gospodarstw chłopskich przypada na r. 1791 i ma również instytucjonalny charakter. Zbiega się mianowicie w czasie z reorganizacją „stanu osiadłości” w Tenczynku, przeprowadzoną w tym właśnie roku przez administrację Hrabstwa Tenczyńskiego. Reorganizacja taka okazała się konieczna na skutek zmian w rzeczywistym, choć nie znanym szczegółowo, stanie posiadania ziemi przez poszczególnych chłopów po przejściu przez nich części ziemi folwarcznej ok. r. 1784¹¹. Reorganizacja polegała na włączeniu części chałupników, która otrzymała ziemię, do kategorii zagrodników¹².

Kolejny znaczny skok we wzroście liczby gospodarstw chłopskich ma miejsce pomiędzy przedostatnim a ostatnim z wyróżnionych przez nas przekrojów czasowych. Nie sądzimy, by był on spowodowany czynnikami instytucjonalnymi. Jest też niezwykle charakterystyczne, że poprzedza go wyraźny, intensywny wzrost liczebny gospodarstw wiejskich Tenczynka od końca drugiego dziesiątka lat XIX w. Stawiamy hipotezę, że jest on wynikiem rozwoju gospodarczego wsi i nastąpił przypuszczalnie poprzez wzrost procesów imigracyjnych na obszarze Tenczynka.

b) Kmiecie tenczyńscy w latach 1705-1845

W sumie jest to grupa bardzo niewielka, a i wzrost jej był bardzo powolny. Niemniej świadczy on o wzmocnieniu się pozycji kmieci w strukturze społecznej Tenczynka. Jest przy tym zjawiskiem charakterystycznym, iż tempo wzrostu liczebny tej grupy społecznej było większe w XVIII aniżeli w pierwszej połowie XIX wieku. Jeżeli jednak liczby bezwzględne zrelatywizować do pozycji warstwy kmieci w całości tradycyjnego układu warstwowego, zaobserwujemy tendencję odwrotną. Jak świadczą wskaźniki struktury, w r. 1705 gospodarstwa kmieci stanowiły 16% ogółu gospodarstw chłopskich istniejących w tym czasie w Tenczynku. W r. 1800 stanowiły one już tylko 10,5%, a w 1845 — 7,8%. Spada więc udział kmieci w tradycyjnym układzie warstwowym, a proces tego spadku jest intensywniejszy w ciągu XVIII w. aniżeli w pierwszej połowie XIX stulecia¹³. Podobnie jak w przypadku powolnego, ale stałego wzrostu ich liczby, spadek ten ma również charakter trwały i powolny. Nie wyklucza to oczywiście pewnych wahań wskaźnika struktury, które spowodowane są zjawiskami zachodzącymi w rozwoju ogólnej liczby gospodarstw chłopskich.

W tabelach 19, 20, 21 zawarliśmy dane liczbowe obrazujące zmiany zachodzące

¹¹ „Włość gruntowa osiadłości każdej klasy nie jest równa, ponieważ chłopcy pomiędzy sobą grunta podzielili, którym także dwór kasując folwarków siedm porozdawał z tych lepsze grunta bez żadnego porządku i dlatego zrobiła się wielka myłka”, AKP. Inwentarze, K-32, R. 1784.

¹² Por. AKP, Inwentarze, K-40, R. 1792/1793.

¹³ *Ibidem*.

na przestrzeni lat 1705-1845 w stopniu obciążenia kmieci z tytułu ich powinności pańszczyźnianych. Poziom obciążenia kmieci tenczyńskich pańszczyzną odrobkową był — generalnie rzecz ujmując i zgodnie z ustalonymi prawidłowościami — niższy aniżeli poziom obciążenia pańszczyzną odrobkową zagrodników, a wyższy niż pozostałych warstw¹⁴. Kmiecie świadczyli jednak na rzecz dworu znacznie więcej pańszczyzny sprzężajnej aniżeli pozostałe warstwy¹⁵. Na przestrzeni lat 1705-1845 obserwujemy spadek liczby dni pańszczyźnianych odrabianych przez kmieci tenczyńskich. W omawianym okresie obserwujemy też wyraźny spadek liczby dni pańszczyźnianych w przeliczeniu na jednego kmiecia¹⁶. Spadek ten nie przebiega równomiernie w całej przestrzeni czasowej. Najwyraźniej rysuje się w końcu XVIII stulecia, po czym, po wroście w początku XIX w., utrzymuje się na stałym poziomie¹⁷. Ów spadek wielkości pańszczyzny odrabianej przez kmieci tenczyńskich w końcu XVIII w. zbiega się w czasie z rozpowszechnieniem się w tej warstwie najmu za pańszczyznę¹⁸. Wskazana wyżej zbieżność chronologiczna spadku obciążenia pańszczyźnianą pracą kmieci i wzrostu najmu za pańszczyznę dowodzi postępu procesu oczynszowania tej warstwy. Późniejszy wzrost obciążenia pańszczyzną współlistniejący z zahamowaniem procesu oczynszowania (co wyraża się w zaniku najmu za pańszczyznę) wskazuje na dążenie dworu do zabezpieczenia sobie pracy pańszczyźnianej poddanych wobec rozwoju gospodarki przemysłowej.

W zakresie innych świadczeń pieniężnych kmieci tenczyńskich obserwujemy w latach 1705-1845 wyraźny wzrost czynszu płaconego przeciętnie przez jednego kmiecia oraz stały i systematyczny spadek opłat pieniężnych (oprawne i galmanne)¹⁹.

W przypadku zmian zachodzących w obciążeniu czynszem kmieci tenczyńskich stwierdzamy ewolucję podobną do tej, jaką zaobserwowaliśmy w obciążeniu najmem za pańszczyznę. Widać mianowicie szczególnie wyraźny wzrost obciążeń czynszem w końcu XVIII i w pierwszym dziesięcioleciu XIX w. Potwierdza to nasze wnioski dotyczące postępów w oczynszowaniu kmieci w Tenczynku u schyłku XVIII i na początku XIX w., zaś wyhamowanie tego procesu jest widoczne w mniejszym obciążeniu czynszem kmieci tenczyńskich w ostatnich dziesięciokilkuletnich latach drugiej połowy dziewiętnastego stulecia. Zmniejszenie się obciążenia opłatami wskazuje również na fakt, iż celem głównym tego rodzaju postępowania była najprawdopodobniej potrzeba zdobycia darmowej siły roboczej do rozwijanych w tym czasie intensywnie dworskich inicjatyw przemysłowych. W tej sytuacji znamienne jest zanik galwanego. Kmieci tenczyńscy przestają je płacić w r. 1795²⁰, co zbiega się z momentem otwarcia w Tenczynku kopalni węgla ziemnego.

¹¹ Por. tabela 19.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Por. tabela 20.

¹⁸ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

Tabela 19

Kmiećcie tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w sprzężaju i obciążeniu pańszczyzną odrobockową

Rok	Liczba kmieci	Sprzężaj		Obciążenie pańszczyzną						Przecięt- na rocz- na licz- ba dni pańszczy- zny na 1 kmiecia	Przybli- żenie do 0,5	Przecięt- na licz- ba sprzę- żaju na 1 kmiecia	Tygod- niowy wymiar pańszczy- zny kmie- cej	Przecięt- na tygod- niowa liczba pańszczy- zny na 1 kmiecia					
		konie	woły	tygodniową	roczną				ogólnie dni pańszczy- zny w roku										
					ciągłą		pieszą												
					przy- bysz	powab	przy- bysz	powab											
1705	4	1	11	10	—	—	—	—	—	—	10	—	—	—	530	132,5	3,0	10,2	2,5
1712	4	4	4	11	—	—	—	—	—	—	10	—	—	—	582	145,5	2,0	11,2	2,8
1756	5	10	4	10	2	—	—	—	—	—	4	—	—	—	628	126,0	2,8	12,1	2,4
1765	5	10	4	10	2	—	—	—	—	—	4	—	—	—	628	126,0	2,8	12,1	2,4
1766	5	11	6	10,5	2	—	—	—	—	—	4	—	—	—	628	126,0	3,4	12,1	2,4
1770	5	11	2	9,5	2	—	—	—	—	—	—	—	—	598	119,6	2,6	11,5	2,3	
1775	5	12	3	7,5	2	1	—	—	—	—	—	—	—	495	99,0	3,0	9,5	1,9	
1780	5	10	0	9,5	2	1	—	—	—	—	—	—	—	699	119,8	2,0	11,5	2,3	
1781	5	10	0	9,5	2	—	—	—	—	—	—	—	—	598	119,6	2,0	11,5	2,3	
1782	5	10	0	9,5	2	1	—	—	—	—	—	—	—	599	119,8	2,0	11,5	2,3	
1784	5	10	0	9,5	2	—	—	—	—	—	—	—	—	598	119,8	2,0	11,5	2,3	
1785	6	10	0	8,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	442	73,7	1,7	8,5	1,4	

1786	6	10	0	8,5	—	—	—	—	—	—	442	73,7	74,0	1,7	8,5	1,4
1787	6	12	0	8,5	2	—	—	—	—	—	444	74,0	74,0	2,0	8,5	1,4
1788	6	12	0	9,5	2	—	—	—	—	—	598	99,7	100,0	2,0	11,5	1,9
1789	6	—	—	8,5	2	—	—	—	—	—	520	86,7	87,0	—	10,0	1,7
1790	6	12	0	5,5	2	—	—	—	—	—	390	65,0	65,0	2,0	7,5	1,3
1791	6	10	0	5,5	2	14	—	—	—	—	404	67,3	67,0	1,7	7,8	1,3
1792	8	16	0	7,5	—	14	—	—	—	—	404	50,5	50,5	2,0	7,8	0,9
1793	8	16	0	7,5	—	14	—	—	—	—	404	50,5	50,5	2,0	7,8	0,9
1794	8	16	0	6,5	—	14	—	—	—	—	352	44,0	44,0	2,0	6,8	0,8
1795	8	16	0	7,5	—	14	—	—	—	—	404	50,5	50,5	2,0	7,8	0,9
1796	8	14	0	11,5	—	14	—	—	—	—	612	76,5	76,5	1,8	11,8	1,5
1797	8	—	—	7,5	—	14	—	—	—	—	404	50,5	50,5	—	7,8	0,9
1798	8	—	—	7,5	—	—	—	—	—	—	390	48,7	49,0	—	7,5	0,9
1799	8	—	—	8,5	—	—	—	—	—	—	442	55,2	55,0	—	8,5	1,1
1800	8	—	—	9,5	—	—	—	—	—	—	468	58,5	59,0	—	9,0	1,1
1805	9	—	—	10,5	—	14	9,5	—	—	—	569	63,2	63,0	1,4	10,9	1,2
1810	9	13	—	9,5	1	14	18	—	—	—	596	66,2	66,0	1,4	11,5	1,3
1815	9	15	—	10,5	—	14	18	—	—	—	582	64,7	65,0	1,7	11,2	1,2
1825	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1830	10	17	—	7	2,5	14	18	—	—	—	544	54,4	54,0	1,7	10,5	1,1
1831	10	14	—	10,5	—	7	18	—	—	—	589	58,9	59,0	1,4	11,3	1,1
1835	10	16	—	10,5	—	14	18	—	—	—	596	59,6	60,0	1,6	11,5	1,2
1836	10	—	—	10,5	—	14	18	—	—	—	596	59,6	60,0	—	11,5	1,2
1840	10	17	—	9,5	1	14	18	—	—	—	596	59,6	60,0	1,7	11,5	1,2
1845	10	15	—	10,5	—	14	18	—	—	—	597	59,6	60,0	1,5	11,5	1,2

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Kmiecie tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w świadczeniach

Rok	Liczba kmieci	Czynsze		Czynsz na 1 kmiecia		Opłaty	
		czynsz ziemny	najem za pańszczyznę	czynsz ziemny	najem za pańszczyznę	galmanne	oprawne
1705	4	1/6/0	—	0/9/0	—	7/15/0	1/18/0
1712	4	1/6/0	—	0/9/0	—	7/15/0	1/0/0
1756	5	1/26/3	12/20/0	0/11/5	2/16/0	11/27/15	1/26/9
1765	5	2/4/9	12/20/0	0/12/17	2/16/0	11/27/15	1/26/9
1766	5	1/26/3	12/20/0	0/11/5	2/16/15	11/27/15	1/26/9
1770	5	5/4/9	—	1/12/17	—	11/27/15	1/26/9
1775	5	5/4/9	—	1/12/17	—	11/27/15	1/26/9
1780	5	5/4/9	—	1/12/17	—	11/27/15	1/26/9
1781	5	1/26/3	—	0/11/5	—	11/27/15	1/26/9
1782	5	2/1/3	—	0/12/5	—	11/27/15	1/26/9
1784	5	1/25/11	—	0/11/3	—	11/27/15	1/26/9
1785	6	2/6/11	—	0/11/2	—	11/27/15	2/7 9
1786	6	2/11/1	—	0/11/15	—	15/2/15	2/11/9
1787	6	2/11/1	—	0/11/15	—	15/2/15	2/11/9
1788	6	2/11/1	—	0/11/15	—	15/2/15	2/11/9
1789	6	4/29/9	—	0/24/17	—	15/2/15	2/11/9
1790	6	2/11/3	—	0/11/15,5	—	15/2/15	2/11/9
1791	6	6/6/3	—	1/1/1,5	—	8/23/15	1/31/9
1792	8	1/13/13,5	25/10/0	0/5/8,5	3/5/0	3/7/13,5	1/13/13,5
1793	8	1/13/13,5	22/5/0	0/5/8,5	2/23/0	8/7/13,5	1/13/13,5
1794	8	1/16/13,5	—	0/5/15	—	9/11/13,5	1/23/13,5
1795	8	1/13/13,5	22/5/0	0/5/8,5	2/23/0	8/7/13,5	1/8/13,5
1796	8	11/5/9	—	1/11/17	—	—	1/22/13,5
1797	8	11/4/7	25/10/0	1/11/14,5	3/5/0	—	1/16/13,5
1798	8	11/5/9	39/20/0	1/11/17	4/27/9	—	1/23/13,5
1799	8	11/5/9	33/0/0	1/11/17	4/4/0	—	1/20/13,5
1800	8	11/5/9	20/0/0	1/11/17	2/15/0	—	1/23/13,5
1805	9	10/19/0	29/15/0	1/5/9	3/8/0	—	1/17/9
1810	9	12/3/0	26/0/0	1/10/0	2/27/0	—	1/27/9
1815	9	12/3/0	60/0/0	1/10/0	6/20/0	—	1/24/9
1825							
1830	10	32/23/0	—	3/8/5,5	—	—	1/27/9
1831	10	33/3/0	—	3/9/5,5	—	—	1/27/11
1835	10	33/3/0	—	3/9/5,5	—	—	1/27/9
1836	10	33/3/0	—	3/9/5,5	—	—	1/27/9
1840	10	33/3/0	—	3/9/5,5	—	—	1/27/9
1845	10	33/3/0	—	3/9/5,5	—	—	1/27/9

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Galmanne było w Hrabstwie Tenczyńskim opłatą, którą przez przeciąg całego XVIII wieku świadczyli poddani nie odbywający pańszczyzny w funkcjonującej w Psarach kopalni galmanu. Z chwilą, gdy kopalnia węgla w Tenczynku stała się ośrodkiem wykorzystywania pracy pańszczyźnianej mieszkańców Tenczynka, galmanne zniknęło. Ta tendencja zaniku niektórych tradycyjnych form obciążeń feudalnych potwierdza spadek obciążenia kmieci daninami w naturze²¹. Zjawisko

²¹ Por. tabela 21.

pieniężnych na rzecz dworu (w złotych polskich/groszach/denarach)

Opłaty na 1 kmiecia		Ogółem świadczenia pieniężne		Świadczenia pie- niężne na 1 kmiecia		Suma świadczeń pienięż- nych	Przecię- tna na 1 kmiecia suma świadczeń
galmanne	oprawne	czynsze	opłaty	czynsze	opłaty		
1/26/4,5	0/12/0	1/6/0	9/3/0	0/9/0	2/8/4,5	10/9/0	2/17/4,5
1/26/4,5	0/7/9	1/6/0	8/15/0	0/9/0	2/3/13,5	9/24/0	2/12/13,5
2/11/11	0/11/6	14/16/3	13/24/6	2/27/5	2/22/14	28/10/9	5/20/2
2/11/11	0/11/6	14/24/9	13/24/6	2/28/17	2/22/14	28/18/15	5/21/4
2/11/11	0/11/6	14/16/3	13/24/6	2/27/5	2/22/14	28/10/9	5/20/2
2/11/11	0/11/6	5/4/9	13/24/6	1/12/17	2/22/14	18/28/15	3/23/14
2/11/11	0/11/6	5/4/9	13/24/6	1/12/17	2/22/14	18/28/15	3/23/14
2/11/11	0/11/6	5/4/9	13/24/6	1/12/17	2/22/14	18/28/15	3/23/14
2/11/11	0/11/6	1/26/3	13/24/6	0/11/5	2/22/14	15/20/9	3/4/2
2/11/11	0/11/6	2/1/3	13/24/6	0/12/5	2/22/14	15/25/9	3/5/2
2/11/11	0/11/6	1/25/11	13/24/6	0/11/3	2/22/14	15/19/17	3/4/0
1/19/12	0/11/5	2/6/11	14/5/6	0/11/2	2/10/16	16/11/17	2/22/0
2/15/9	0/11/17	2/11/1	17/14/6	0/11/15	2/27/7	19/25/7	3/9/4
2/15/9	0/11/17	2/11/1	17/14/6	0/11/15	2/27/7	19/25/7	3/9/4
2/15/9	0/11/17	2/11/1	17/14/6	0/11/15	2/27/7	19/25/7	3/9/4
2/15/9	0/11/17	4/29/9	17/14/6	0/24/17	2/27/7	22/13/15	3/22/6
2/15/9	0/11/17	2/11/3	17/14/6	0/11/15	2/27/7	19/25/9	3/9/4,5
1/13/17,5	0/10/4,5	6/6/3	10/25/6	1/1/1,5	1/24/4	17/1/9	2/25/4,5
1/0/17,5	0/5/8,5	26/23/13,6	9/21/9	4/10/8,5	1/6/8	36/15/4,5	4/16/16 1/3
1/0/17,5	0/5/8,5	23/18/13,5	9/21/9	3/28/10,5	1/6/8	33/10/4,5	4/5/0,5
1/5/4	0/5/15	1/16/13,5	11/4/17	0/5/15	1/11/15,5	12/21/12,5	1/17/13
1/0/17,5	0/4/4	23/18/13,5	9/10/17	3/28/10,5	1/5/2	32/29/12,5	4/3/13
—	0/6/11	11/5/9	1/22/13,5	1/11/17	0/6/11	12/28/4,5	1/18/9,5
—	0/6/15	36/14/7	1/16/13,5	4/16/14,5	0/6/15	38/1/2,5	4/22/11,5
—	0/6/15	50/15/9	1/23/13,5	6/9/8	0/6/15	52/9/4,5	6/16/3
—	0/6/6	44/5/9	1/20/13,5	5/15/12,5	0/6/6	45/26/4,5	5/22/0,5
—	0/6/15	31/5/9	1/23/13,5	3/26/17	0/6/15	32/29/4,5	4/3/12
—	0/5/5	40/4/0	1/17/9	5/0/0,5	0/5/5	41/21/9	4/19/1
—	0/6/7	38/3/0	1/27/9	4/7/0	0/6/7	49/0/9	4/13/7
—	0/6/1	72/3/0	1/24/9	8/0/6	0/6/1	73/27/9	8/6/7
—	0/5/13,5	32/23/0	1/27/9	3/8/5,5	0/5/13,5	34/29	3/14/1
—	0/5/14	33/3/0	1/27/11	3/9/5,5	0/5/14	35/0/11	3/15/1
—	0/5/13,5	33/3/0	1/27/9	3/9/5,5	0/5/14	35/0/9	3/15/1
—	0/5/13,5	33/3/0	1/27/9	3/9/5,5	0/5/14	35/0/9	3/15/1
—	0/5/13,5	33/3/0	1/27/9	3/9/5,5	0/5/14	35/0/9	3/15/1
—	0/5/13,5	33/3/0	1/27/9	3/9/5,5	0/5/14	35/0/9	3/15/1

to widoczne jest w odniesieniu do wszystkich rodzajów tych świadczeń w całym analizowanym okresie. Znamienne jest, że w odniesieniu do najważniejszej kategorii tego rodzaju danin, tj. ospu, spadek ów staje się szczególnie wyraźny porównawszy od lat dziewięćdziesiątych XVIII w.

Zastanowimy się obecnie nad stopniem wewnętrznej spójności grupy kmieci tenczyńskich traktowanych jako warstwa społeczna. Rzuca na to światło współczynnik zróżnicowania wewnątrzwarstwowego²². Dla kmieci udało nam się ustalić

²² Por. tabela 29.

Kmiecie tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w świadczeniach w naturze na rzecz dwor

Rok	Liczba kmieci	Osep		Gęsi		Kury i kapłony	
		Wielkość w korcach/garncach	Na jednego kmiecia	Sztuki	Na jednego kmiecia	Sztuki	Na jednego kmiecia
1705	4	7/5	57,25	3	0,75	6	1,50
1712	4	7/5	57,25	2,5	0,62	5	1,25
1756	5	11/25	75,40	7,5	3,75	4	0,80
1765	5	11/25	75,40	3,75	0,75	7,5	1,50
1766	5	11/25	75,40	3,15	0,55	7,5	1,50
1770	5	10/5	65,00	-	-	11,25	2,25
1775	5	10/5	65,00	4	0,80	7,5	1,50
1780	5	10/5	65,00	3,75	0,75	7,5	1,50
1781	5	10/5	65,00	3,75	0,75	7,5	1,50
1782	5	10/5	65,00	4	0,80	7,5	1,50
1784	5	10/5	65,00	3,75	0,75	7,5	1,50
1785	6	14/6	75,66	4,5	0,75	9,5	1,58
1786	6	13/5	70,17	5,0	0,83	9	1,50
1787	6	13/5	70,17	4,75	0,79	9,5	1,58
1788	6	12/2	64,33	4,75	0,79	9,5	1,58
1789	6	13/2	69,67	4,75	0,79	9,5	1,58
1790	6	13/2	69,67	4,75	0,79	9,5	1,58
1791	6	6/6	33,00	3,0	0,50	4,5	0,75
1792	8	8,6,5	32,75	2,0	0,25	7,0	0,87
1793	8	6/29,5	27,69	1,8	0,22	7,0	0,87
1794	8	8/11,5	33,44	2,5	0,31	8,0	1,00
1795	8	8/11,5	33,44	2,5	0,31	7,0	0,87
1796	8	8/11,5	33,44	2,5	0,31	8,0	1,00
1797	8	8/11,5	33,44	2,5	0,31	8,0	1,00
1798	8	8/11,5	33,44	2,5	0,31	7,0	0,87
1799	8	8/11,5	33,44	2,5	0,31	8,0	1,00
1800	8	8/11,5	•33,44	2,5	0,31	8,0	1,00
1805	9	9/2,5	32,27	2,5	0,28	9,0	1,00
1810	9	9/2,5	32,27	2,5	0,28	9,0	1,00
1815	9	9/2,5	32,27	2,5	0,28	9,0	1,00
1830	10	9/2,5	29,05	2,5	0,25	9,0	0,90
1831	10	9/2,5	29,05	2,5	0,25	9,0	0,90
1835	10	9/2,5	29,05	2,5	0,25	9,0	0,90
1836	10	9/2,5	29,05	2,5	0,25	9,0	0,90
1840	10	9/2,5	29,05	2,5	0,25	9,0	0,90
1845	10	9/2,5	, 29,05	2,5	0,25	9,0	0,90

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

ten współczynnik uwzględniając cztery kryteria zróżnicowania: a) różnic w obciążeniu świadczeniami pieniężnymi; b) różnic w obciążeniu świadczeniami w naturze na przykładzie dani zbożowej; c) różnic w obciążeniu pańszczyzną odrobkową; d) różnic w wielkości posiadanego sprzężaju.

Generalnie rzecz biorąc stopień wewnętrznego zróżnicowania tej grupy społecznej jest najniższy w porównaniu ze stopniem zróżnicowania pozostałych warstw. Jest to ponadto — co stale podkreślamy — grupa niewielka liczebnie, ale też w naszym przypadku nie była to grupa jednolita. Jak łatwo zauważyć, kryterium najbardziej różnicującym kmieci tenczyńskich był stopień ich obciążenia świadczeniami pieniężnymi. O ile wahania współczynnika w odniesieniu do trzech pozostałych kryteriów pozostają na podobnym poziomie we wszystkich omawianych przekrojach czasowych, o tyle proces zróżnicowania grupy z punktu widzenia obciążeń pieniężnych jej członków na rzecz dworu wykazuje trwałą tendencję do pogłębiania się na przestrzeni lat 1705-1845. Dowodzi to, że mamy tu do czynienia z postępującą dyferencjacją grupy w tym okresie. Nie bez znaczenia jest moment, w którym ów proces dyferencjacji wzmacnia się wyraźnie — jest to przełom XVIII i XIX stulecia, zbiegający się z wyraźnym postępem procesów industrializacyjnych na terenie Tenczynka.

c) Zagrodnicy tenczyńscy w latach 1705-1845

- Liczba zagrodników na przestrzeni lat 1705-1845 wykazuje tendencję wzrostu do połowy lat dwudziestych XIX w., a w latach późniejszych, do końca omawianego okresu, charakteryzuje się nieznacznym spadkiem²³. Faza wzrostu, podobnie jak w przypadku rozwoju liczebnego gospodarstw kmiecych, przebiega etapowo, co może dowodzić braku większej otwartości warstwy — zdaje się ona bronić skutecznie przed naporem mobilności społecznej innych grup, od niej niższych. Należy jednak zauważyć, iż owych etapów jest więcej aniżeli w przypadku warstwy kmiecej, co z kolei dowodzi, iż warstwa zagrodników szybciej niż ta ostatnia ulegała procesom dyferencjacji międzywarstwowej. Istotnym punktem w rozwoju liczebnym tej warstwy jest r. 1792, kiedy to na skutek reorganizacji stanu osiadłości Tenczynka włączono do niej gospodarstwa chałupnicze²¹.

Jeśli weźmiemy pod uwagę dynamikę zmian liczbowych gospodarstw zagrodniczych, zauważamy, iż proces ten jest tu znacznie szybszy aniżeli w przypadku gospodarstw kmiecych²⁵. O ile bowiem wartość współczynnika dynamiki w przypadku tych ostatnich w r. 1800 — jak pamiętamy — wynosiła 200%, o tyle w przypadku gospodarstw zagrodniczych mamy do czynienia z ponad dziesięciokrotnym przyrostem gospodarstw tej kategorii. Tempo przyrostu gospodarstw zagrodniczych było na przełomie XVIII i XIX w. prawie trzykrotnie szybsze

²³ Por. tabele 15 i 16.

²⁴ Por. przypis 10 i 11.

²⁵ Por. tabele 17 i 18.

Tabela 22

Zagrodnicy tenczyńscy w latach 1705–1845. Zmiany w obciążeniu pańszczyzną odrobokową

Rok	Liczba zagrodników	Sprzężaj		Obciążenie pańszczyzną								Przecięt- na tygo- dniowa liczba pańszczy- zny na 1 zagrod- nika						
		konie	woły	tygodniowa		roczna				Przecięt- na liczbę sprzę- żaj na 1 zagrod- nika	Tygo- dniowy wymiar pańszczy- zny za- grodnika							
				ciąga	piesza	ciąga	piesza	przy- bysz	po- wab				przy- bysz	po- wab				
1705	6	—	8	22	—	—	—	—	—	—	—	—	1144	190,7	191,0	1,3	22	3,7
1712	6	2	2	22	—	—	—	—	—	—	—	—	1144	190,7	191,0	0,7	22	3,7
1756	16	9	20	10	32	—	—	—	—	—	—	—	2184	136,5	136,5	1,8	42	2,6
1765	16	7	22	6	34	—	—	—	—	—	—	—	2080	130,0	130,0	1,8	40	2,5
1766	16	11	24	6	34	—	—	—	—	—	—	—	2080	130,0	130,0	2,1	40	2,5
1770	16	19	10	4	29	—	—	—	—	—	—	—	1716	107,3	107,0	1,8	33	2,0
1775	15	15	16	4	25	—	—	—	—	—	—	—	1508	100,5	100,5	2,1	29	1,9
1780	16	—	—	10	19	—	—	—	—	—	—	—	1508	100,5	100,5	—	29	1,8
1781	16	2	—	—	25	—	—	—	—	—	—	—	1404	87,8	88,0	0,1	27	1,6
1782	35	—	—	2	47	—	—	—	—	—	—	—	2548	72,8	73,0	—	49	1,4
1784	16	2	—	4	27	—	—	—	—	—	—	—	1612	100,8	101,0	0,1	31	1,9
1785	17	2	—	4	29,5	—	—	—	—	—	—	—	1742	102,4	102,0	0,1	33,5	2,0
1786	17	2	—	5	29	—	—	—	—	—	—	—	1794	105,5	105,5	0,1	34,5	2,0

1787	17	2	—	4	29"	—	—	—	—	1742	102,4	102,0	0,1	33,5	2,0
1788	17	2	—	4	28"	—	—	—	—	1690	99,4	99,0	0,1	32,5	1,9
1789	17	—	—	3	28"	—	—	—	—	1638	96,3	96,0	—	31,5	1,8
1790	17	—	—	3	28"	—	—	—	—	1638	96,3	96,0	—	31,5	1,8
1791	20	2	—	2	21	—	—	—	—	1248	62,4	62,0	0,1	23	1,2
1792	57	—	—	—	45	—	—	—	—	2340!	41,0	41,0	—	45	0,8
1793	55	—	—	—	42,5	—	—	—	—	2210	40,1	40,0	—	42,5	0,8
1794	57	—	—	—	53	—	—	—	—	2756	48,4	48,0	—	53	0,9
1795	57	—	—	—	44,5	—	—	—	—	2314	40,6	41,0	—	44,5	0,8
1796	59	—	—	—	56,5	—	—	—	—	2938	49,8	50,0	—	56,5	0,9
1797	59	—	—	—	55 3/4	—	—	—	—	2899	49,1	49,0	—	55,75	0,9
1798	60	—	—	—	70	—	—	—	—	3640	60,7	61,0	—	70	1,2
1799	60	—	—	—	72	—	—	—	—	3744	62,4	62,0	—	72	1,2
1800	62	—	—	—	72,5	—	—	—	—	3770	60,8	61,0	—	72,5	1,2
1805	65	—	—	—	94	—	8	28	73,5	4997,5	80,6	81,0	—	96,1	1,5
1810	69	—	—	—	97,5	—	42	23	115	5255	76,1	76,0	—	101,0	1,5
1815	66	48	8	—	106	—	55	28	136	5731	86,8	87,0	0,8	110,2	1,7
1825	70	—	—	—	119	—	50	28	120	6386	91,2	91,0	—	122,8	1,7
1830	71	49	8	—	72,5	—	51	30	112	3963	55,8	56,0	0,8	76,2	1,0
1831	71	26	6	—	74,5	—	47	28	140	4089	57,6	58,0	0,5	78,6	1,1
1835	69	4	—	—	76,5	—	51	29	113	4171	60,4	60,0	0	80,2	1,2
1836	74	14	—	—	76,5	—	71	28	130	4207	56,9	57,0	0,2	75,4	1,0
1840	70	30	4	—	101 3/4	—	49	28	133	5501	78,6	79,0	0,5	105,8	1,5
1845	69	—	—	—	100 1/4	—	49	28	114	5404	78,3	78,0	—	103,9	1,5

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Zagrodnicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu świadcze-

Rok	Liczba zagrodników	Czynsze		Czynsze na 1 zagrodnika		Opłaty	
		czynsz ziemny	najem za pańszczyznę	czynsz ziemny	najem za pańszczyznę	galmanne	oprawne
1705	6	0/24/0	—	0/4/0	—	7/15/0	1/6/0
1712	6	0/24/0	—	0/4/0	—	7/15/0	1/6/0
1756	16	15/6/9	17/10/0	0/28/9	1/2/9	30/9/6	4/6/9
1765	16	11/8/9	34/20/0	0/21/2	2/5/0	27/4/6	3/28/9
1766	16	11/8/9	34/20/0	0/21/2	2/5/0	25/8/6	5/8/9
1770	16	15/29/0	17/10/0	0/29/16	1/2/9	31/21/9	4/7/9
1775	15	11/9/9	17/10/0	0/22/11	1/4/12	28/8/3	5/7/9
1780	16	15/29/0	17/10/0	0/29/16	1/2/9	31/21/9	4/7/9
1781	16	17/27/0	17/10/0	1/3/10	1/2/9	29/1/9	3/22/9
1782	35	65/2/0	195/20/0	1/7/2	5/17/12	54/3/15	7/3/9
1784	16	19/24/9	43/10/0	1/25/13	3/21/4	31/5/0	3/28/0
1785	17	19/24/9	—	1/4/17	—	27/11/5	3/28/0
1786	17	19/24/9	—	1/4/17	—	31/5/9	3/28/0
1787	17	19/24/9	17/10/0	1/4/17	1/0/10	31/5/0	3/28/0
1788	17	20/4/9	34/20/0	1/5/10	2/1/3	31/21/9	4/0/9
1789	17	20/4/9	60/0/10	1/5/10	3/15/15	31/21/9	4/0/9
1790		20/16/9	25/10/0	1/6/4	1/14/12	31/21/9	5/21/9
1791	20	9/13/9	25/10/0	0/14/3	1/8/0	13/24/9	2/2/9
1792	57	54/4/12	486/0/0	0/28/8	8/15/14	40/6/0	6/20/6
1793	55	263/6/0!	204/8/0!	1/13/10	3/21/7	36/15/11	3/17/10
1794	57	82/22/4	205/20/9	1/13/9	3/18/4	49/16/0	6/3/11
1795	57	95/2/15	429/28/0	1/20/0	7/16/5	39/1/9	6/3/11
1796	59	264/22/3	217/0/0	4/14/11	3/20/6	—	3/25/0
1797	59	178/14/0	340/10/0	3/0/13	0/17/8	—	5/22/9
1798	60	206/19/9	292/5/10	3/19/5	4/26/1	—	3/23/9
1799	60	272/9/10	464/10/0	5/6/2	7/22/3	—	6/23/11
1800	62	102/6/12	437/0/0	1/19/8	7/1/8	—	7/13/9
1805	65	248/19/3	472/24/0	3/24/13	7/8/3	—	5/25/4
1810	69	297/9/8	412/10/0	4/9/4	5/29/4	—	5/24/5
1815	66	254/4/0	548/29/0	3/25/9	9/2/4	—	5/29/9
1825	70	119/11/13	522/0/0	1/21/3	7/13/12	—	6/29/9
1830	71	199/10/13	246/20/0	2/22/2	3/14/4	—	5/9/13
1831	71	131/25/2	264/10/0	1/25/12	3/21/12	—	6/8/4
1835	69	146/4/6	222/20/0	2/3/9	3/6/14	—	5/21/0
1836	71	206/1/0	329/20/0	2/23/9	4/12/12	—	6/19/13
1840	70	126/7/13	78/0/0	1/28/7	0/28/5	—	6/7/0
1845	69	147/15/9	216/0/0	3/1/14	3/3/16	—	6/9/4

* Różnice w liczbie zagrodników w stosunku do ogólnej ich liczby podanej w tabeli dotyczą wielkości podanych w niniejszej tabeli.

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

aniżeli tempo przyrostu ogólnej liczby gospodarstw, a w końcu omawianego okresu — jeszcze blisko dwukrotnie. Dowodzi to, że rozwój liczbowy tej warstwy przebiegał szybciej i dynamiczniej aniżeli rozwój liczebny wszystkich gospodarstw wiejskich w Tenczynku.

Wpłyne to zasadniczo na miejsce, jakie zagrodnicy zajmą w tradycyjnym układzie warstwowym tej wsi. O ile bowiem w początkach XVIII stulecia stanowili

niami pieniężnymi na rzecz dworu (w złotych polskich/groszach/denarach)*

Opłaty na 1 zagrodnika		Ogółem świadczenia pieniężne		Świadczenia pien. na 1 zag.		Suma świad- czeń pienięż- nych	Przecięt- nie na 1 zagrod- nika
galmanne	oprawne	czynsze	opłaty	czynsze	opłaty		
1/7/9	0/6/0	0/24/0	8/21/0	0/4/0	1/13/9	9/15/0	1/17/9
1/7/9	0/6/0	0/24/0	8/21/0	0/4/0	1/13/9	9/15/0	1/17/9
1/26/15	0/7/16	32/16/9	34/16/0	1/2/10	2/4/13	68/2/9	4/7/12
1/15/4	0/7/7	45/28/9	31/2/15	2/26/2	1/28/5	77/1/6	4/24/8
1/17/7	0/9/16	45/28/9	30/16/15	2/26/2	1/27/5	76/15/6	4/23/8
1/29/7	0/7/17	33/9/0	35/29/0	2/2/7	2/7/7	69/8/0	4/9/15
1/26/9	0/10/9	28/19/9	33/15/12	1/27/5	2/7/0	62/5/3	4/4/6
1/29/7	0/7/17	33/9/0	35/29/0	2/2/7	2/7/7	69/8/0	4/9/15
1/24/8	0/7/0	35/7/0	32/24/0	2/6/1	2/0/7	68/1/0	4/7/10
1/16/14	0/6/1	250/22/0	61/7/6	7/13/8	1/22/8	321/29/6	9/5/7
1/28/8	0/7/6	63/4/9	35/3/0	3/28/7	2/5/15	98/7/9	6/4/3
1/18/5	0/6/16	19/24/9	31/9/5	1/4/17	1/25/4	51/3/14	3/0/4
1/28/7	0/7/6	19/24/9	35/2/9	1/4/17	2/5/15	54/27/0	3/6/15
1/28/6	0/7/6	37/4/9	35/2/0	2/5/10	2/5/10	72/6/9	4/7/7
1/25/17	0/7/1	54/24/9	35/21/9	3/6/13	2/3/0	90/16/0	5/9/13
1/25/17	0/7/1	80/4/9	35/21/9	4/21/7	2/3/0	115/26/0	6/24/8
1/25/17	0/9/6	45/26/9	37/13/0	2/20/17	2/6/1	83/9/9	4/27/0
0/20/13	0/3/2	34/3/10	15/27/0	1/22/3	0/23/12	50/20/0	2/16/0
0/21/2	0/3/9	540/4/12	40/26/6	9/14/5	0/21/9	581/1/0	10/5/14
0/19/16	0/1/17	467/14/0	40/2/11	8/14/17	0/21/1	507/16/11	9/6/15
0/21/6	0/3/3	288/12/4	46/18/11	5/1/14	0/24/9	335/0/15	6/16/5
0/20/9	0/5/15	525/0/15	50/5/6	9/6/5	0/26/7	575/6/3	10/2/13
-	0/1/17	481/22/0	3/25/0	8/4/17	0/1/17	855/17/0	8/6/16
-	0/2/16	518/24/0	5/22/9	8/23/14	0/2/16	524/16/9	8/26/13
-	0/1/16	498/25/1	3/23/9	2/9/7	0/1/16	502/18/10	8/11/5
-	0/3/7	746/19/10	6/23/11	12/8/5	0/3/7	743/13/3	12/11/12 ;
-	0/3/10	539/19/12	7/13/9	8/21/2	0/3/10	547/3/3	8/24/13
-	0/2/12	721/13/3	5/25/4	11/2/17	0/2/12	727/8/7	11/5/12
-	0/2/11	709/19/8	5/24/4	10/8/9	0/2/11	715/13/12	10/11/1
-	0/2/12	853/3/0	5/29/9	12/27/0	0/2/12	859/2/9	13/0/8
-	0/2/17	641/11/13	6/29/9	9/9/19	0/2/17	648/11/4	9/7/15
-	0/2/4	441/0/13	5/9/13	6/6/6	0/2/4	446/1/8	6/28/8
-	0/2/11	396/5/2	6/8/4	5/17/7	0/2/11	402/13/6	6/10/0
-	1 0/2/8	368/24/6	5/21/0	3/10/6	0/2/8	374/15/6	5/12/14
-	1 0/2/12	535/21/0	6/19/13	7/7/3	0/2/12	542/10/13	7/9/15
-	0/2/12	214/7/13	6/7/0	3/1/14	0/2/12	220/14/13	3/4/8
-	0/2/12	363/15/9	6/9/4	3/8/0	0/2/13	369/24/13	5/10/14

lach: 15, 16 i 17, wynikają z faktu, że szczegółowe informacje o stopniu obciążenia każdego

oni zaledwie 24 % ogółu gospodarstw chłopskich, o tyle począwszy od połowy tego wieku stają się warstwą znaczącą (w r. 1756 stanowią już 44,4% ogólnej ich liczby)²⁶, a od r. 1793, czyli po połączeniu ich z chałupnikami, zyskują status grupy dominującej. Okres dominacji zagrodników trwa do końca analizowanego

²⁶ Por. tabele 15 i 16.

przez nas okresu. Niemniej jednak począwszy od drugiego dziesięciolecia XIX w. zaczyna spadać wyraźnie ich udział w strukturze społecznej wsi. O ile bowiem w r. 1793 stanowili 76% ogólnej liczby gospodarstw wiejskich, a w r. 1810 aż 81,2%, -to w r. 1845 zaledwie 54,3%.

Przejdźmy zatem do analizy przemian zachodzących w obrębie grupy zagrodników tenczyńskich, mając na uwadze obciążenie jej członków świadczeniami na rzecz dworu z tytułu powinności feudalnych. Jak przekonuje nas porównanie danych liczbowych zawartych w tabelach 22, 23, 24, zagrodnicy stanowili grupę najbardziej obciążoną świadczeniami pańszczyzny odrobkowej na rzecz dworu. W relacji do kmieci byli oczywiście mniej obciążeni pańszczyzną sprzężajną. Stopień obciążenia pańszczyzną sprzężajną i pieszą przeciętnego zagrodnika ulega na przestrzeni lat 1705-1845 znamiennej ewolucji. Po pierwsze — obserwujemy wyraźną tendencję do spadku obciążenia pańszczyzną (lata 1705-1793). W okresie od 1794 do r. 1825 następuje wzrost liczby dni pańszczyźnianych odrabianych przeciętnie przez zagrodnika, po czym obserwujemy wyraźne zahamowanie tego procesu na przestrzeni drugiej ćwierci XIX w.²⁷ Fakt wyraźnego wzrostu dni pańszczyźnianych począwszy od końca XVIII stulecia zbiega się w czasie ze wzrostem znaczenia najmu za pańszczyznę²⁸. W tym ostatnim przypadku mamy do czynienia ze zjawiskiem odwrotnym aniżeli to, jakie obserwowaliśmy w obciążeniu gospodarstwa kmiecego. Wzrostowi obciążenia zagrodników najmem za pańszczyznę towarzyszy wzrost obciążenia pozostałych gospodarstw zagrodniczych większym wymiarem pańszczyzny. Proces ten wytłumaczony być może jedynie postępowaniem industrializacji w Hrabstwie Tenczyńskim, a w Tenczynku w szczególności, w pierwszej połowie XIX wieku²⁹. Obciążenie najmem za pańszczyznę wzrasta bowiem wyraźnie w latach uruchomienia kopalni tenczyńskiej. Znamienny jest także moment zahamowania tej tendencji wzrostu, czyli połowa lat trzydziestych XIX stulecia. Zbiega się on w czasie ze stwierdzonym przez E. Pietraszkę dla Hrabstwa Tenczyńskiego kryzysem w rozwoju górnictwa i hutnictwa³⁰. Podobnej ewolucji jak przemiany obciążenia gospodarstw zagrodniczych najmem za pańszczyznę, acz w mniejszej skali, podlega obciążenie tej kategorii czynszem.

Tak jak kmiecie zagrodnicy tenczyńscy byli zobowiązani do płacenia galmannego i oprawnego. Również w przypadku tej warstwy od 1705 do r. 1845 obciążenie opłatami charakteryzuje stały spadek. W r. 1795 zanika i tutaj obciążenie galmannym³¹. Zanik niektórych opłat, zmniejszenie innych nie wywarło jednak wyraźnego wpływu na ogólny stopień obciążenia świadczeniami pieniężnymi zagrodników. Przyrost bowiem najmu za pańszczyznę i czynszów okazał się znacznie intensywniejszy niż spadek czynszów. Wynikiem takiej sytuacji jest wzrost obciążenia

²⁷ Por. tabela 22.

²⁸ Por. tabela 23.

²⁹ Osoby zatrudnione w dworskich przedsiębiorstwach gospodarczych pierwszej połowy XIX w. czynszowały. Por. AKP, Inwentarze, K-47-87.

³⁰ E. Pietraszek, *Wiejscy robotnicy ...*, s. 29.

³¹ Por. tabela 23.

Zagrodnicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu świadczeniami w naturze na rzecz dworu*

Rok	Liczba zagrodników	Osep		Gęsi		Kury i kapłony		Jaja	
		Wielkość w kg	Na jednego zagrodnika	Wielkość w sztukach	Na jednego zagrodnika	Wielkość w sztukach	Na jednego zagrodnika	Wielkość w sztukach	Na jednego zagrodnika
1705	6	8/8	42,7			8	1,3		
1712	6	8/0	42,7	-	-	8	1,3	-	-
i 1756	16	11/0	22,0	-	-	10	0,6	-	-
1765	16	11/0	22,0	-	-	12	0,8	-	-
1766	16	13/0	26,0	-	-	12	0,8	-	-
1770	16	11/0	22,0	-	-	13	0,8-	2	0,1
1775	15	8/16	18,1			11,5	0,8		
1780	16	11/0	22,0			14	0,9	-	-
1781	16	11/0	22,0	1		14	0,9	-	-
1782	35	11/0	10,1			14	0,4	-	-
1784	16	12/0	24,0	1		13	0,8	-	-
1785	17	12/0	22,6	1		10 2/3	0,6	-	-
1786	17	8/0	15,1			10,5	0,6	-	-
1787	17	12/0	22,6	1		10 2/3	0,6	-	-
1788	17	8/16	16,0	1		U	0,6	-	-
1789	17	9/0	16,9	1		12	0,7	-	-
1790	17	9/0	16,9	1		12	0,7	-	-
1791	20	10/0	32,0	1		8	0,4		
1792	57	5/0	2,8	0,5		3	0,0		
1793	55	2/17	1,5	0,5		3	0,0	-	-
1794	57	2/17	1,5	0,5		3	0,0	-	-
1795	57	2/3	1,2	0,5		3	0,0	-	-
1796	59	2/14	1,3	0,5		3	0,0	-	-
(1797	59	3/8	1,8	0,5		3	0,0	-	-
i 1798	60	2/17	1,3	0,5		5	0,1	-	-
1799	60	2/17	1,3	0,5		5	0,1	-	-
1800	62	2/17	1,3	0,5		5	0,1	-	-
1805	65	2/17	1,2	0,5		3	0,0	-	-
1810	69	2/5	1,0	0,5		3	0,0	-	-
1815	66	2/17	1,2	0,5		3	0,0	-	-
1825	70	1/14	0,7	0,5		4,5	0,1	-	-
1830	71	2/6	1,0	0,5		4,5	0,1	30	-
1831	71	2/17	1,14	0,5		3,5	0,0	15	-
1835	69	1/26	0,8	0,5		2,5	0,0		
1836	71	1/26	0,8	-	-	2,5	0,0	15	-
1840	70	1/5	0,9	0,5		5,0	0,1	30	-
1845	69	2/17	1,2	1,0		4,0	0,0	15	-

* objaśnienie zob. tabela 23.

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

żenią przeciętnego gospodarstwa zagrodniczego świadczeniami pieniężnymi od końca XVIII do połowy XIX w.³²

Świadczenia w naturze zagrodników tenczyńskich na przestrzeni XVIII i pierwszej połowy XIX w. wykazują tendencję do zaniku, jak to przedstawiono w tabeli 24. Koreluje to dodatnio z podobnym procesem zaobserwowanym w odniesieniu do warstwy kmiecej, z tym jednak koniecznym uzupełnieniem, że proces ten jest bardziej wyraźny i głębszy.

Stopień wewnętrznego zróżnicowania warstwy zagrodniczej analizujemy stosując, podobnie jak w przypadku kmieci, współczynnik zróżnicowania wewnątrzwarstwowego. Z wyjątkiem pierwszego przekroju z r. 1705 we wszystkich pozostałych latach, a więc od połowy XVIII do końca pierwszej połowy XIX w., zagrodnicy charakteryzują się największym stopniem wewnętrznego zróżnicowania spośród wszystkich warstw tradycyjnego układu warstwowego Tenczynka. Stopień wewnętrznej zwartości grupy w początku XVIII w. jest bardzo duży. Do znacznego zróżnicowania, czyli do nasilenia procesów dyferencyjnych, dochodzi w niej jednak już na przestrzeni drugiej połowy tego stulecia. Po pewnym ustabilizowaniu się sytuacji w trzeciej jego ćwierci zjawiska dyferencyjne oddziałują silnie na grupę zagrodników od końca XVIII w., a ekstremalne wartości osiągają w połowie lat trzydziestych XIX stulecia. Najwyraźniej proces dyferencji uwidacznia się w zróżnicowaniu grupy w świadczeniach w naturze na rzecz dominium. W praktyce spowodowane to jest zmniejszeniem się grupy gospodarstw oddających dań na rzecz dworu w relacji do ogólnej liczby gospodarstw zagrodniczych oraz dużymi różnicami w wielkości świadczeń. Proces zróżnicowania widoczny jest też, jeżeli weźmiemy pod uwagę różnice w świadczeniach pieniężnych na rzecz dworu. Na znacznie niższym poziomie aniżeli w tych dwóch przypadkach utrzymuje się zróżnicowanie grupy z punktu widzenia wielkości pańszczyzny odrobkowej³³. Jest on jednak wyraźnie wyższy aniżeli zróżnicowanie kmieci.

d) Chałupnicy tenczyńscy w latach 1705-1792

Chałupnicy notowani są w inwentarzach Hrabstwa Tenczyńskiego we wsi Tenczynek tylko do r. 1792, po czym zostają wliczeni w skład zagrodników³⁴. Dlatego też nasza obserwacja dotycząca zmian w obrębie tej warstwy jest ograniczona do lat 1705-1792.

W okresie tym chałupnicy stanowią bez wątpienia najpoważniejszą liczebnie grupę społeczną w tradycyjnym układzie warstwowym Tenczynka³⁵. W ciągu całego prawie XVIII w., do początku lat dziewięćdziesiątych, zaznacza się w obrębie tej warstwy wyraźna tendencja do wzrostu liczebnego gospodarstw do niej należących. Jest przy tym rzeczą charakterystyczną, iż w przeciwieństwie do rozwoju

³² *Ibidem*.

³³ Por. tabela 29.

³⁴ O przyczynach tego zdarzenia por. przypis 10 i 11.

³⁵ Por. tabele 15 i 16.

Chłapownicy tenczyńscy w latach 1705-1792. Zmiany w obciążeniu pańszczyzną odrobkową

Rok	Liczba chłupników	Sprzężaj		Obciążenie pańszczyzną						Przeciętne tygodniowe liczby pańszczyzny na 1 zagrodnika	Ogółem sprzężaju	Sprzężaj na 1 chłupnika			
		konie	woły	tygodniowa	roczna			Ogólnie dni pańszczyzny w roku							
					ciąga	przybysz	wab								
				ciąga				piesza	przybysz				wab		
1705	14	—	—	—	—	—	—	—	832	59,4	16	59,0	1,1	—	—
1712	13	—	—	1	—	—	—	—	936	72,0	18	72,0	1,4	—	—
1756	11	6	—	16	—	—	—	—	832	75,6	16	76,0	1,4	6	0,5
1765	12	10	—	9	—	—	—	—	468	39,0	9	47,0	0,75	10	0,8
1766	11	10	—	10	—	—	—	—	520	47,3	10	47,0	0,9	10	0,9
1770	16	14	2	13	—	—	—	—	676	42,2	13	42,0	0,8	16	1,0
1775	18	8	6	19,5	—	—	—	—	1014	56,3	19,5	56,0	1,1	14	0,8
1780	17	—	—	16,5	—	—	—	—	858	50,5	16,5	50,5	1,0	—	—
1781	21	—	—	18,5	—	—	—	—	962	45,8	18,5	46,0	0,9	—	—
1782	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1784	20	—	—	15,5	—	—	—	—	806	40,3	15,5	40,0	0,8	—	—
1785	22	—	—	20,5	—	—	—	—	1066	48,5	20,5	48,5	0,9	—	—
1786	21	—	—	21,5	—	—	—	—	1118	53,2	21,5	53,0	1,0	—	—
1787	26	—	—	22	—	—	—	—	1144	44,0	22,0	44,0	0,8	—	—
1788	25	—	—	24	—	—	—	—	1248	49,9	24,0	50,0	0,9	—	—
1789	24	—	—	24	—	—	—	—	1248	52,0	24,0	52,0	1,0	—	—
1790	26	—	—	25	—	—	—	—	1300	50,0	25,0	50,0	0,9	—	—
1791	28	—	—	22	—	—	—	—	1144	49,9	22,0	50,0	0,8	—	—

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Chałupnicy tenczyńscy w latach 1705-1792. Zmiany w obciążeniu świadcze-

Rok	Liczba chałupników	Czynsze		Czynsze na 1 chałupnika		Opłaty	
		ziemny	najem za pańszczyznę	ziemny	najem za pańszczyznę	galmanne	oprawne
1705	14	28/0/0	32/15/0	2/0/0	2/9/11	10/8/9	1/26/0
1712	13	—	—	—	—	11/20/0	1/24/0
1756	11	12/20/0	50/20/0	1/4/9	4/18/3	11/12/0	1/16/9
1765	12	45/10/0	140/20/0	3/23/6	11/21/12	12/29/9	1/16/9
1766	11	13/10/0	132/20/0	1/6/6	12/1/14	12/3/3	1/12/9
1770	116	47/10/0	140/20/0	2/28/13	8/23/13	17/28/6	2/10/0
1775	18	49/0/6	68/0/0	2/21/12	3/23/6	16/9/5	2/1/0
1780	17	58/15/0	140/20/0	3/13/4	8/8/4	16/3/12	1/29/0
1781	21	60/22/3	140/20/0	2/26/13	6/30/17	15/8/6	1/29/0
1782							
1784	20	54/10/0	210/0/0	2/21/9	10/15/0	18/21/55	2/14/0
1785	22	43/10/0	137/0/0	2/29/1	6/6/14	22/27/3	3/3/9
1786	21	45/10/0	172/0/0	2/4/13	8/6/51	32/1/15	2/25/9
1787	26	27/10/0	203/10/0	1/1/9	7/24/11	49/26/9	3/16/0
1788	25	27/10/0	143/20/0	1/2/4	6/22/7	23/26/0	3/8/0
1789	24	25/10/0	189/16/0	1/2/10	7/17/7	24/14/12	3/11/0
1790	26	12/26/0	189/2/0			28/11/15	3/29/0
1791	28	12/20/0	338/20/0			27/11/15	3/29/9
1792		—	—	—	—	—	—

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

liczebnego gospodarstw kmiecych i zagrodniczych nie odbywa się on etapowo. Wzrost ten następuje nie bez wahań przy zmieniającej się z przekroju na przekrój liczbie gospodarstw. Zdaje się to dowodzić, iż w przypadku tej warstwy mamy do czynienia z wyraźnym rozluźnieniem barier międzywarstwowych. Nie byli więc chałupnicy tenczyńscy grupą tak zamkniętą, jak kmiecie. Pomimo tego jednak rozmiary przyrostu liczbowego gospodarstw chałupniczych były, relatywnie rzecz ujmując, mniejsze aniżeli przyrostu gospodarstw zagrodników w porównywalnej przestrzeni czasowej³⁶. Okres ich dominacji w strukturze społecznej Tenczynka przypada na początek XVIII stulecia (stanowią wówczas 52% ogółu gospodarstw) oraz na drugą połowę lat osiemdziesiątych, kiedy ich udział w globalnej liczbie gospodarstw w Tenczynku wynosi 54,2 i 53,5%³⁷. Nie są natomiast grupą dominującą w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII w.

Stopień obciążenia pańszczyzną tej grupy społecznej był mniejszy niż w przypadku kmieci czy zagrodników, ale ewolucja obciążenia pańszczyzną przebiega tu podobnie, jak w porównywalnym okresie w odniesieniu do kmieci i zagrodni-

³⁶ Por. tabela 17.

³⁷ *Ibidem*.

niami pieniężnymi na rzecz dworu (w złotych polskich/groszach/denarach)

Oplaty na 1 chałupnika		Ogółem świadczenia pieniężne		Świadczenia pie- niężne a 1 cha- łupnika		Świad- czenia pieniężne suma	Świad- czenia pieniężne na 1 cha- łupnika
		czynsze	opłaty	czynsze	opłaty		
0/22/0	0/4/0	60/15/0	4/9/11	4/9/11	0/9/4	64/24/11	4/18/16
0/26/16	0/4/2	—	13/14/0	—	1/1/1	13/14/0	1/1/1
	0/4/4	63/10/0	12/28/9	6/12/13	1/5/5	76/8/9	6/28/1
1/2/8	0/3/15	186/0/0	14/16/0	15/15/0	1/6/6	200/16/0	16/21/6
1/3/0	0/3/15	146/0/0	13/15/12	13/8/3	1/6/15	159/15/12	14/15/1
1/3/11	0/4/6	188/0/0	20/8/0	11/22/9	1/8/0	208/8/0	13/0/9
0/27/3	0/1/12	117/0/6	6/15/0	6/15/0	0/10/15	123/16/5	6/25/15
0/28/8	0/3/8	199/5/0	18/2/12	11/21/8	0/31/16	217/7/12	12/23/7
0/21/14	0/2/14	201/12/3	17/7/6	9/17/13	0/24/11	218/19/9	10/12/6
0/28/1	0/3/12	264/10/0	21/5/0	13/6/9	1/1/13	285/15/0	14/8/4
1/1/4	0/4/4	180/10/0	26/0/9	8/5/16	0/35/8	206/10/0	9/11/6
1/15/14	0/4/1	217/10/0	34/27/6	10/10/8	1/19/15	252/7/6	12/0/6
1/27/10	0/4/1	230/20/0	53/12/9	8/26/2	2/1/11	284/2/9	10/27/14
0/28/11	0/3/16	171/0/0	27/4/0	6/25/3	1/2/10	198/4/0	7/27/13
1/0/11	0/4/36	214/26/0	27/25/12	8/28/10	1/4/14	242/21/12	10/3/7
—	—	—	—	—	—	—	—

ków³⁸. Obciążenie pańszczyzną przypadające na jednego chałupnika jest zdecydowanie większe w pierwszej połowie XVIII w. aniżeli w drugiej, choć — co należy podkreślić — w tym ostatnim przypadku nie obserwujemy jeszcze wyraźnej tendencji spadkowej. Szczególną uwagę zwraca jednak fakt, iż tę grupę społeczną charakteryzował najwyższy stopień przeciętnego obciążenia najmem za pańszczyzną³⁹, jednocześnie, co widać wyraźnie, ta forma czynszu była wśród niej najczęstsza. Prowadzi to do konstatacji, że najem za pańszczyzną rozpowszechniony był w Tenczynku szczególnie w warstwach niższych. Jeżeli chodzi o obciążenia chałupników pozostałymi świadczeniami pieniężnymi, zdaje się rysować tendencja do pewnego ich osłabienia w samym końcu analizowanego okresu oraz widoczna jest dość wyraźnie forma ich natężenia na przestrzeni lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych XVIII w. Chałupnicy tenczyńscy nie byli obciążeni, w przeciwieństwie do kmieci i zagrodników, świadczeniami w naturze. Na skutek włączenia chałupników w r. 1792 do kategorii gospodarstw zagrodniczych, co — jak wspominaliśmy — nie było zapewne przypadkową decyzją administracji

³⁸ Por. tabela 22.

³⁹ Por. tabela 23.

dworskiej, powstała swoista „warstwa średnia” społeczności wiejskiej Tenczynka, która staje się absolutnie dominującą na przestrzeni końca XVIII i pierwszych dwóch dziesiątków lat XIX w. Jest to dominacja wyraźna zarówno pod względem liczby gospodarstw, jak i poziomu jej udziału w strukturze społecznej. W drugiej ćwierci XIX stulecia zaznacza się wyraźny spadek jej udziału w ogólnej liczbie gospodarstw wiejskich Tenczynka na korzyść komorników.

e) Komornicy tenczyńscy w latach 1705-1845

Rozwój liczebny tej warstwy na przestrzeni lat 1705-1845 wydaje się najbardziej skomplikowany i burzliwy. Po okresie stagnacji widocznej w pierwszych siedmiu dziesiątkach lat XVIII w. zaznacza się ogólny trend wzrostu liczby gospodarstw komorniczych w Tenczynku aż do końca omawianego okresu⁴⁰.

Dynamika rozwoju tej warstwy jest zaskakująco silna⁴¹. Na przestrzeni półtora wieku notujemy blisko 25-krotny przyrost liczby gospodarstw komorniczych. Jest przy tym charakterystyczne, iż do początków XIX w. wzrost ten był bardzo niewielki. Odbywając się nie bez wahań w górę i w dół, staje się on znaczący szczególnie począwszy od drugiej połowy lat dwudziestych XIX stulecia, tj. od r. 1815. Nasuwa się myśl, że wiąże się to z postępowaniem procesów industrializacyjnych.

Obciążenie pańszczyzną komorników było niewielkie⁴² — w całym omawianym okresie obserwujemy znaczną grupę nie odrabiających pańszczyzny. Wymiar tej pańszczyzny w przeliczeniu na jednego komornika wykazuje na przestrzeni półtora wieku wyraźną tendencję spadkową, a praktycznie rzecz biorąc zanika. Są długie okresy, w których komornicy zwolnieni byli w ogóle z odrabiania pańszczyzny. Należy do takich zaliczyć początek XVIII stulecia, lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte oraz ostatni dziesiątek lat tego wieku do połowy lat trzydziestych XIX w. (do r. 1825).

Od roku 1784 obserwujemy w omawianej grupie nasilenie procesu czynszowania, widocznego w rozpowszechnianiu się najmu za pańszczyznę⁴³. Wskazuje na to fakt — stwierdzony zresztą już przy okazji analizy obciążenia chałupników z tytułu świadczeń feudalnych — szczególnie intensywnego czynszowania najniższych warstw społeczności wiejskiej Tenczynka.

Komornicy tenczyńscy w zasadzie nie byli obciążeni żadnymi innymi świadczeniami pieniężnymi prócz najmu za pańszczyznę i czynszu. Ten ostatni stanowił tu najczęściej stosowaną formę opłaty za mieszkanie w pańskim domu, rozpowszechniony był również jako najem za pańszczyznę. Obciążenie pieniężne komorników nie wykazuje większych wahań. Stwierdzić jedynie możemy jego okresowy wzrost na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII w., co zbiega

⁴⁰ Por. tabele 15 i 16.

⁴¹ Por. tabele 16 i 17.

⁴² Por. tabela 27.

⁴³ Por. tabela 26.

się wyraźnie z okresem reorganizacji stanu osiadłości w Tenczynku, oraz kolejne powtórne natężenie tego obciążenia w ostatnim dwudziestolecu analizowanego okresu.

Proces wewnętrznego zróżnicowania komorników możemy śledzić z punktu widzenia dwóch kryteriów: świadczeń pieniężnych na rzecz dworu oraz rocznego wymiaru pańszczyzny. Według tych kryteriów komornicy stanowią najbardziej zuniformizowaną wewnątrznie grupę społeczną w tradycyjnym układzie warstwowym Tenczynka. Współczynnik zróżnicowania warstwowego w przypadku obciążenia świadczeniami pieniężnymi osiąga kilkakrotnie wartość „0”, co teoretycznie oznaczałoby brak jakiegokolwiek zróżnicowania z tego punktu widzenia.

Jeśli analizę współczynnika oprzeć na jego zmianach w czasie, zauważymy, iż procesy dyferencyjne grupy komorników nasilają się znacznie w ostatnim dwudziestolecu omawianego okresu. Owo nasilenie zbiega się chronologicznie z liczebnym przyrostem tej grupy i postępującym dynamicznie jej udziałem w ogólnej strukturze społecznej Tenczynka. Jeśli chodzi o zróżnicowanie wewnętrzne grupy komorników, możemy wyróżnić zdecydowanie dwa okresy: lata 1705 do ok. 1815, kiedy stopień nasilenia procesów dyferencyjnych był tu niewielki, oraz okres od 1815 do 1845, kiedy nasilenie ich jest bardzo duże, a stopień uniformizacji grupy wyraźnie maleje.

f) Zmiany tradycyjnego układu warstwowego Tenczynka w latach 1705-1845

Na przestrzeni XVIII w., szczególnie jego drugiej połowy, dochodzi w tradycyjnym układzie warstwowym do wytworzenia się silnej i mocnej liczebnie grupy gospodarstw średnich (komorniczych i zagrodniczych), co przy relatywnie niewielkim wzroście w tym czasie gospodarstw komorniczych pozwala stwierdzić, iż mamy tu do czynienia z procesem zwarstwiania się społeczności wiejskiej Tenczynka. Akcentuje się on szczególnie mocno na przełomie XVIII i XIX stulecia, łącznie z pierwszym piętnastolecem XIX w. Począwszy od tego momentu obserwujemy tendencję odwrotną, o której decydował silny rozwój gospodarstw komorniczych. Wskazuje to na elementy procesu rozwarstwiania.

Niezależnie od tych procesów, zachodzących głównie w sferze kategorii czysto społecznych uwarstwienia możemy obserwować na płaszczyźnie ekonomicznej stały proces dyferencji całej społeczności chłopskiej Tenczynka. Jest to tendencja występująca powszechnie, stwierdzona przez Jana Rutkowskiego⁴⁴, potwierdzona w badaniach H. Madurowicz i A. Podraży⁴⁵, czy A. Falniowskiej-Gradowskiej⁴⁶. Zjawisko postępującego różnicowania się poszczególnych katego-

⁴⁴ J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski do roku 1864*, Warszawa 1963, s. 211.

⁴⁵ H. Madurowicz, A. Podraży, *Ekonomiczne przesłanki uwarstwienia ...*, s. 247.

⁴⁶ A. Falniowska-Gradowska, *Świadczenia poddanych na rzecz dworu ...*, s. 48; tejsze: *Dynamika form i wysokości renty feudalnej ...*, s. 215.

Tabela 27

Komornicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu pańszczyzną

Rok	Liczba komorników	Obciążenie pańszczyzną						Ogólnie dni pańszczyzny	Przeciętnie rocznie dni pańszczyzny na 1 komornika	Tygodniowa pańszczyzna 1 komornika	Liczba komorników wolnych od pańszczyzny
		tygodniowa		roczna							
		ciąga	piesza	ciąga	przybysz	powab	przybysz				
1705	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	
1712	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	
1756	2	0	2	—	—	—	104	52	1	1	
1765	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1766	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1770	2	0	2	—	—	—	104	52	1	—	
1775*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1780	5	—	—	—	—	—	—	—	—	5	
1781	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1782	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
1784	9	0	2	—	—	—	104	11,6	0,2	—	
1785	11	0	1	—	—	—	52	4,73	0,1	2	
1786	11	0	1	—	—	—	52	4,73	0,1	1	

Komornicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu świadcze-

Rok	Liczba komorników	Czynsze		Czynsze na 1 komornika		Opłaty	
		ziemny	najem za pańszczyznę	ziemny	najem za pańszczyznę	galmanne	oprawne
1705	2						
1712	2	-	-	-	-	-	-
1756	2	-	-	-	-	-	-
1765	2	0	7/10/0	0	3/20	-	-
1766	2	0	7/18/0	0	3/24	-	-
1770	2						
1775*	-	-	-	-	-	-	-
1780	5	-	-	-	-	-	-
1781*							
1782	7						
1784	9	13/10/0	47/10/0		5/38/0	-	-
1785	11	0	61/0/0	0	5/16/0	-	-
1786	li	0	77/0/0	0	7/0/0	-	-
1787	4	0	16/0/0	0	4/0/0	-	-
1788	5	0	32/0/0	0	6/12/0	-	-
1789	5	0	24/0/0	0	4/24/0	1/17/9	0/7/9
1790	5	0	72/0/0	0	14/12/0	-	-
1791	5	0	72/0/0	0	14/12/0	-	-
1792	12	0	147/20/0	0	12/9/0	1/17/9	0/7/9
1793	10	0	56/0/0	0	5/18/0	-	-
1794	7	0	28/0/0	0	4/0/0	-	-
1795	10	0	56/0/0	0	5/18/0	-	-
1796	9	0	28/0/0	0	3/3/0	-	-
1797*							
1798	10	0	64/0/0	0	6/12/0	-	-
1799	9	0	56/0/0	0	6/7/0	-	-
1800	7	0	48/0/0	0	6/26/0	-	-
1805	7	0	48/0/0	0	6/26/0	-	-
1810	7	0	48/0/0	p	6/26/0	-	-
1815	11	0	84/0/0	0	7/19/0	-	-
1825	17	0	48/0/0	0	3/25/0	-	-
1830	29	0	351/0/0	0	12/3/0	-	-
1831	- 32	0	387/0/0	0	12/2/0	-	-
1835	36	0	368/0/0	0	10/7/0	-	-
1836	32	0	319/0/0	0	9/29/0	-	-
1840	39	0	381/0/0	0	9/23/0	-	-
1845	49	0	410/0/0	0	8/11/0	-	-

1/14/0

* Nie wyszczególniono tej kategorii w inwentarzu.
 Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

rii gospodarstw chłopskich Tenczynka widzimy doskonale dzięki analizie współczynnika zróżnicowania wewnątrzwarstwowego. Doszliśmy w sumie do wniosku, iż na przestrzeni XVIII w. dochodzi do znamienego przekształcenia. Z dość wysoko zuniformizowanych grup społecznych w pierwszych dziesiątkach XVIII w. społeczność wiejska Tenczynka przekształca się w układ, w którym każdą warstwę cechuje duży stopień wewnętrznego zróżnicowania. Proces ten pogłębia

niami pieniężnymi na rzecz dworu (w złotych polskich/groszach/denarach)

Opłaty na 1 komornika		Ogółem świadczenia pieniężne		Ogółem. Świad- czenia pieniężne na 1 komornika		Suma świad- czeń wszyst- kich ro- dzajów	Świad- czenia pieniężne na 1 ko- mornika
galmanne	oprawne	czynsze	opłaty	czynsze	opłaty		
-	-	7/10/0	0	3/20/0	0	7/10/0	3/20/0
-	-	7/18/0	0	3/24/0	0	7/18/0	3/24/0
-	-	60/20/0	0	6/22/0		60/20/0	6/22/0
-	-	61/0/0	0	5/16/0	0	61/0/0	5/16/0
-	-	77/0/0	0	7/0/0	0	77/0/0	7/0/0
-	-	16/0/0	0	4/0/0	0	16/0/0	4/0/0
-	-	32/0/0	0	6/12/0	0	32/0/0	6/12/0
0/9/9	0/1/9	24/0/0	1/25/0	4/24/0	0/11/0	25/25/0	5/5/0
-	-	72/0/0	0	14/12/0	0	72/0/0	14/12/0
-	-	72/0/0	0	14/12/0	0	72/0/0	14/12/0
0 3 17	0/0/11	147/20/0	1/25/0	12/9/0	0/4/10	149/15/0	12/13/0
-	-	56/0/0	0	5/18/0	0	56/0/0	5/18/0
-	-	28/0/0	0	4/0/0	0	28/0/0	4/0/0
-	-	56/0/0	0	5/18/0	0	56/0/0	5/18/0
-	-	28/0/0	0	3/3/0	0	28/0/0	3/3/0
-	-	64/0/0	0	6/12/0	0	64/0/0	6/12/0
-	-	56/0/0	0	6/7/0	0	56/0/0	6/7/0
-	-	48/0/0	0	6/26/0	0	48/0/0	6/26/0
-	-	48/0/0	0	6/26/0	0	48/0/0	6/26/0
-	-	48/0/0	0	6/26/0	0	48/0/0	6/26/0
-	-	84/0/0	0	7/19/0	0	84/0/0	7/19/0
-	-	48/0/0	0	3/25/0	0	48/0/0	3/25/0
-	-	351/0/0	0	12/3/0	0	351/0/0	12/3/0
-	-	387/0/0	0	12/2/0	0	387/0/0	12/2/0
-	-	368/0/0	0	10/7/0	0	368/0/0	10/7/0
-	-	319/0/0	0	9/29/0	0	319/0/0	9/29/0
-	-	381/0/0	0	9/23/0	0	381/0/0	9/23/0
-	-	410/0/0	0	8/11/0	0	410/0/0	8/11/0

się szczególnie wyraźnie w pierwszej połowie XIX stulecia. Najsilniej wewnętrzne zróżnicowanie charakteryzowało grupę zagrodników i chałupników, w tym też przypadku podlegało ono największym wahaniom w rozwoju czasowym. Najpóźniej proces wewnętrznego zróżnicowania dotknął grupę komorników, bo dopiero w ostatnim dwudziestolecu XIX w., ale też jego przebieg był tu bardzo gwałtowny.

Tabela 29

Wewnętrzne zróżnicowanie poszczególnych warstw społeczno-wiejskiej Tenczynka w latach 1705–1845 (przekroje dziesięcioletnie). Zestawienie współczynników zróżnicowania wewnątrzwarstwowego

Przekroje czasowe	Kmiecie według kryteriów:				Komornicy zagrodnicy według kryteriów:				Komornicy według kryteriów:			
	świadczeń pieniężnych w roku	rocznego wymiaru dani zbożowej	rocznego wymiaru pańszczyzny	wielkości siły zaprzęgowej	świadczeń pieniężnych w roku	rocznego wymiaru dani zbożowej	rocznego wymiaru pańszczyzny	wielkości siły zaprzęgowej	świadczeń pieniężnych w roku	rocznego wymiaru pańszczyzny	wielkości siły zaprzęgowej	
1705	33,8	34,6	20,0	28,9	6,0	70,9	12,9	70,9	0	—	—	
1756	120,2	57,4	39,2	34,9	158,9	151,8	56,7	82,6	0	50,0	—	
1766	98,6	27,6	33,6	122,9	165,2	151,8	43,1	43,2	0	—	—	
1775	105,2	23,7	26,7	36,5	78,5	149,9	48,1	44,9	50,0	—	—	
1785	41,7	42,2	25,9	0	98,6	56,5	68,3	—	47,8	90,7	—	
1795	171,1	19,0	22,9	—	180,2	474,6	81,2	—	50,0	—	—	
1805	151,4	28,3	28,2	—	148,3	466,9	41,1	—	0	—	—	
1815	143,0	28,3	4,6	18,4	159,9	519,0	48,7	95,3	51,7	—	—	
1825	—	—	—	—	133,7	357,5	40,3	—	0	187,8	—	
1835	174,8	35,9	22,1	—	137,4	425,8	88,4	—	111,9	233,8	—	
1845	205,7	35,9	22,5	29,8	214,2	393,9	86,3	—	101,8	251,9	—	

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

2. RODZINY WIEJSKIE A TRADYCYJNY UKŁAD WARSTWOWY TENCZYŃKA W XVIII I W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU

Przystępujemy obecnie do ogólniejszej charakterystyki przemian tradycyjnej społeczności wiejskiej Tenczyńka. Problemem o zasadniczym znaczeniu staje się dla nas w tej chwili określenie skali rzeczywistych zmian zachodzących w obrębie struktury społecznej analizowanej przez nas zbiorowości. Na pytanie to możemy odpowiedzieć tylko wówczas, jeśli dotychczasową naszą analizę poszerzymy o poznanie niektórych przynajmniej aspektów świadomości społecznej mieszkańców Tenczyńka. Szersze badanie powyższego problemu wobec wąskiego zakresu źródeł dotyczących tej właśnie kwestii w odniesieniu do Tenczyńka jest niemożliwe.

Przedmiotem naszej uwagi są tradycje rodzinne związków z poszczególnymi kategoriami tradycyjnego układu oraz ich przemiany w nakreślonej powyżej przestrzeni czasowej. Sądzymy bowiem, iż trwałość czy zmienność tych związków nie jest bez znaczenia dla charakteru przemian struktury społecznej i w dużej mierze wskazuje na stabilność czy też ewentualny powolny zanik tradycji rodów wieśniaczych. Jest to kwestia tym bardziej istotna, iż jak mogliśmy się przekonać⁴⁷, rodzina wiejska i związki krewnicze odgrywają istotną rolę w funkcjonowaniu tradycyjnej społeczności wiejskiej. Przywiązanie do tradycji rodzinnej, zmiany zachodzące w tym względzie na przestrzeni XVIII i XIX w. analizowanej społeczności wynikają przecież ze stopnia zinternalizowania przez jej członków podstawowych wartości społecznych.

W kolejnym punkcie naszych rozważań powinniśmy — jak sądzymy — wniknąć szerzej w przyczyny przemian tradycyjnej społeczności wiejskiej Tenczyńka, określić ich charakter oraz zastanowić się nad efektami.

a) Przykład rodzin kmiecych

Na przestrzeni lat 1705-1845 występowało w Tenczyńku w sumie 26 rodzin kmiecych. Wszystkie te rodziny udało nam się uwzględnić w badaniach, choć zakres uzyskanych informacji nie jest jednakowy w przypadku każdej z nich. Pomiędzy r. 1712 a 1756, czyli w okresie, którego nie można poddać jakiegokolwiek obserwacji ze względu na lukę w materiale źródłowym⁴⁸, przerwana zostaje ciągłość tradycji zajmowania tej pozycji społecznej. Występujący w przekrojach z lat 1705 i 1712 kmiecie nie pojawiają się już w tej grupie społecznej w drugiej połowie XVIII stulecia. Synów dwóch z nich odnajdujemy w grupie zagrodniczej w przekroju z r. 1756. Począwszy od tej daty możemy już jednak aż do r. 1845 śledzić przemiany zachodzące w obrębie rodzin kmiecych bez przeszkód. Spośród 5 rodzin kmiecych występujących w r. 1756⁴⁹ dwie przetrwały aż do r. 1845 (Szurkowie i Pudęlczykowie)⁵⁰, kolejne dwie do r. 1836 (Siejkowie, Ble-

⁴⁷ Por. model tradycyjnej społeczności wiejskiej etnografów i socjologów zaprezentowany w rozdz. I niniejszej pracy.

⁴⁸ Por. analizę stanu zachowania źródeł.

⁴⁹ AKP, Inwentarze, K-7, R. 1756.

⁵⁰ *Ibidem*, K-87, R. 1844/1845. .

charczykowie)⁵¹, a jedna do r. 1791⁵². Jak więc możemy stwierdzić, cztery spośród pięciu rodzin utrzymały się w swej warstwie przez prawie jedno stulecie, i to w okresie, gdy w pierwszej połowie XIX w. obserwowaliśmy szczególnie intensywne oddziaływanie procesów industrializacyjnych. Wyraźne poszerzenie się tej warstwy zaobserwujemy od lat dziewięćdziesiątych XVIII stulecia, kiedy to na skutek reorganizacji dóbr, w r. 1792, wliczono do kategorii gospodarstw kmięcych trzy gospodarstwa zagrodnicze⁵³. Dwa spośród nich dotrwały do końca omawianego okresu w tej kategorii. Spośród trzynastu gospodarstw kmięcych, jakie pojawiają się w Tenczynku na przestrzeni lat 1795-1845, aż pięć okazało się gospodarstwami efemerycznymi, to znaczy takimi, które nie przetrwały dłużej aniżeli 10-15 lat. Wszyscy spośród owych trzynastu gospodarzy awansujących do kmięci wywodzili się z grupy zagrodników⁵⁴.

Proces trwałości rodzin kmięcych możemy też prześledzić klasyfikując je według grup pokoleniowych.

Zestawienie 1

Kmiecie tenczyńscy w latach 1756-1845 według grup pokoleniowych

Przekrój czasowy	Liczba zbadanych rodzin kmięcych w danym przekroju czasowym	Grupy pokoleniowe					
		A		B		C	
		l. b. w. z.	%	l. b. w. z.	%	l. b. w. z.	%
1756-1786	6 "	0	0	3	50	3	50
1787-1817	16 -	5	31,2	2	12,5	9	56,3
1818-1845	14	5	35,7	3	21,4	6	42,9

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, AP Kraków, Oddział I.

Jak widać, wyraźna jest tendencja wśród rodzin kmięcych Tenczynka do zachowywania tradycji przynależności do warstwy kmięcej. Poświadcza to w powyższym zestawieniu wzrost liczby rodzin będących kmięciami w trzecim i drugim pokoleniu (kategoria A i B) na przestrzeni lat 1756-1845.

Na przestrzeni lat 1705—1835, jak wiemy, żaden z kmięci nie parał się, sądząc z informacji inwentarzowych, zajęciem pozarolniczym. Żaden z nich nie pełnił funkcji w samorządzie wiejskim. Dopiero w inwentarzu z r. 1845 spotykamy adnotację, iż górnikiem został brat Tomasza Pudełka, Jan⁵⁶.

⁵¹ *Ibidem*, K-81, R. 1835/1836.

⁵² *Ibidem*, K-39, R. 1790/1791.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Por. Inwentarze z tych lat, AKP, Inwentarze, K-44-81.

⁵⁵ Liczby te są wyższe od liczby gospodarstw danej kategorii (por. tabela 1, rozdz. III), bowiem bierzemy tu pod uwagę wszystkie rodziny kmięce, jakie pojawiły się w danym przekroju czasowym. Liczba rodzin nie jest tożsama z liczbą gospodarstw kmięcych. Jak bowiem wiemy, w systemie gospodarki feudalnej liczba tych ostatnich zmieniała się bardzo powoli.

⁵⁶ AKP, Inwentarze, K-87, R. 1844/1845.

Możemy więc stwierdzić, iż na przestrzeni drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w. kmiecie tenczyńscy stanowią warstwę społeczną ściśle związaną z gospodarowaniem na roli, bardzo odporną na oddziaływanie procesów industrializacyjnych. Charakteryzuje tę grupę społeczną swoista zamkniętość wynikająca z trwałości tych gospodarstw. Podstawą tej trwałości była oczywiście ziemia.

b) Przykład rodzin zagrodniczych

Na przestrzeni lat 1705-1845 stwierdziliśmy występowanie w Tenczynku 182 rodzin zagrodniczych. Podobnie jak w przypadku rodzin kmiecych luka źródłowa występująca pomiędzy r. 1712 a 1756 uniemożliwia obserwację losów tych rodzin w pierwszej połowie XVIII w. Spośród bowiem sześciu rodzin zagrodniczych występujących w przekrojach z lat 1705, 1712 w drugiej połowie XVIII w. spotykamy zaledwie dwie. Należą one nadal do grupy zagrodników, los pozostałych jest nam nie znany. Spośród tych dwóch rodzin jedna przetrwała aż do r. 1845, nie zmieniając statusu społecznego⁵⁷. Spośród dziesięciu rodzin, jakie możemy obserwować w r. 1756, pięć przetrwało do końca omawianego okresu. Problem trwałości tradycji zagrodniczych możemy pełniej i dokładniej zaprezentować przy pomocy metody zastosowanej już w badaniu rodzin kmiecych. Wyniki analizy prezentujemy poniżej.

Zestawienie 2

Zagrodnicy tenczyńscy w Jatach 1736-1845 według grup pokoleniowych

Przekrój czasowy	Liczba zbadanych rodzin zagrodniczych w danym przekroju	Grupy pokoleniowe					
		A		B		C	
		l. bz.	%	l. bz.	%	l. bz.	%
1736-1786	35	5	14,2	7	20,0	23	65,8
1878-1817	114	20	17,5	31	27,2	63	55,3
1818-1845	109	28	25,7	38	34,9	43	39,4

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, AP Kraków, Oddział I.

Jak dowodzi powyższe zestawienie i w tej warstwie na przestrzeni lat 1736-1845 obserwujemy wyraźną tendencję do wzmocnienia się tradycji przynależności rodzinnej do zagrodników. Wzrasta bowiem wyraźnie procentowy udział zagrodniczych rodzin trzy- i dwupokoleniowych w ogólnie obserwowanej ich liczbie. Natężenie rodzin jednopokoleniowych, widoczne w przedziale 1787-1817, wynika przede wszystkim z włączenia do tej kategorii gospodarstw chałupniczych w wyniku tak często tu wspomianej reorganizacji stanu osiadłości Tenczynka w r. 1792.

⁵⁷ Jest to rodzina Kowalczyków.

Jeśli przyjąć, iż wykazana tendencja do wzmacniania tradycji rodzinnych przynależności do tej warstwy jest wynikiem przywiązania chłopów tenczyńskich do uprawy roli, to zauważymy, iż pozornie pozostaje ona w sprzeczności z wykonywaniem przez zagrodników zajęć pozarolniczych. Jest to zjawisko powszechne w tej warstwie. Równie powszechnym jest sprawowanie przez nich funkcji w samorządzie wiejskim oraz w nadzorze folwarcznym.

Dla lepszego zilustrowania zagadnienia podajemy kilka przykładów. Oto rodzina Noworytów przechodzi do grupy zagrodniczej w chwili reorganizacji stanu osiadłości w r. 1792⁵⁸. W okresie poprzednim Noworytowie od r. 1756 byli młynarzami i nie pełnili żadnych innych funkcji. Zaliczano ich wówczas do chałupników. Młynarzem jest też Józef Noworyta, zagrodnik w pierwszym pokoleniu, a od jego śmierci w r. 1795 jego syn, Piotr. Piotr pozostaje młynarzem do swej śmierci (umiera w r. 1836), ale od r. 1830 będzie oprócz tego sprawował funkcję włodarza⁵⁹. Jego syn Szczepan zostanie polowym⁶⁰, a drugi syn Jan odziedziczy młyn⁶¹. Jest to więc rodzina, która utrwalając tradycje zagrodnicze — w chwili znoszenia pańszczyzny Noworytowie są już zagrodnikami w trzecim pokoleniu — pnie się wyraźnie w górę, wchodząc w skład nadzoru folwarcznego.

Kolejnym przykładem, jaki chcielibyśmy zaprezentować, jest rodzina Jamrosiów⁶² — od r. 1756 do 1782 wchodzili w skład chałupników⁶³. Maciej Jamroś, który przeszedł do zagrodników, był garbarzem, jego syn Jan zostaje polowym w r. 1790, a w r. 1796 włodarzem⁶⁴. Brat Jana, Józef, jest młynarzem⁶⁵. Ich następcy, po zamknięciu młyna w r. 1805, służą u karczmarza (rok 1825)⁶⁶ lub też odrabiają pańszczyznę na polu oficjalisty administracji tenczyńskiej⁶⁷. Znowu więc przykład rodziny, w której utrwalają się tradycje zagrodnicze, ale po okresie wyraźnego awansu w skali prestiżu społecznego przychodzi okres pewnej utraty pozycji społecznej wyrobionej przez przodków.

Ostatni przykład dotyczy Pałków. Jan Pałka, karczmarz, notowany jest wśród zagrodników od r. 1765⁶⁸. Poprzednio nie występuje w żadnym z inwentarzy, co jest dowodem na to, iż w tym właśnie roku osiedlił się w Tenczynku. Jego syn Grzegorz w latach 1785-1815 pełnił będzie funkcję karbowego i wójta⁶⁹; po nim karbowym zostanie jego syn Kasper⁷⁰. Krewni Kaspra — stopnia pokrewieństwa

⁵⁸ AKP, Inwentarze, K-40, R. 1790/1791. Por. też inwentarze wcześniejsze.

⁵⁹ Por. AKP, Inwentarze, K-75, R. 1829/1830; K-81, R. 1835/1836.

⁶⁰ Polowym jest w dwóch ostatnich przekrojach czasowych. Por. AKP. Inwentarze, K-83, R. 1840; K-87, R. 1844/1845.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, K-7 do K-29.

⁶⁴ *Ibidem*, K-38, R. 1790/1791, do K-43, R. 1795/1796.

⁶⁵ *Ibidem*, K-54, R. 1804/1805.

⁶⁶ *Ibidem*, K-72.

⁶⁷ *Ibidem*, K-87, R. 1844/1845.

⁶⁸ *Ibidem*, K-9.

⁶⁹ *Ibidem*, K-33, R. 1785/1786 do K-62, R. 1815/1816.

⁷⁰ *Ibidem*, K-62, R. 1815/1816 do K-87, R. 1844/1845.

nie byliśmy w stanie ustalić — Szymon, Tomasz i Maciej staną się pomiędzy r. 1825 a 1845 górnikami⁷¹.

Podane powyżej przykłady świadczą o kształtowaniu się rodzinnych tradycji pełnienia funkcji w nadzorze folwarcznym i w samorządzie wiejskim. Jak mogliśmy zauważyć, zatrudnienie poza rolnictwem, w rzemiośle wiejskim, przyczyniało się do ugruntowania pozycji w społeczności. Mamy tu do czynienia ze swoistą arystokracją wiejską, ale — co warte naszym zdaniem podkreślenia — nie są to rodziny kmiecie. Fakt, iż aż dwie z nich wywodziły się z chałupników, dowodzi, że byli oni ludźmi zaradnymi, pnącymi się w górę w hierarchii wiejskiego prestiżu. Nie bez znaczenia pozostaje też tutaj pewien stereotyp działań dworu, dobierającego — jak mogliśmy się przekonać — do nadzoru folwarcznego osoby o ustalonym raczej prestiżu ekonomicznym.

Wśród rodzin zagrodniczych spotykamy jednak nie tylko takie, które wykazują tendencję do awansowania w górę. Spośród 96 rodzin, których losy udało się nam wiarygodnie zrekonstruować, aż 26 to rodziny, które z tej warstwy wypadły (ok. 27%). Z owych 26 siedem weszło do grupy gospodarstw kmiecych, pięć znalazło się wśród komorników, trzy zanikły na skutek zgonu ostatniego przedstawiciela rodziny, o pozostałych brak wiadomości⁷². Nie chodzi tu jedynie o deklasację. Pamiętać należy, iż spośród zagrodników wywodzili się górnicy, cieszący się znacznie niższym prestiżem społecznym niż młynarze — przedstawiciele rzemiosła wiejskiego.

Dzięki wskaźnikowi zróżnicowania wewnątrzwarstwowego stwierdziliśmy wówczas, iż warstwę tę cechowało duże natężenie procesów dyferencyjnych. Równoległe do tego szła wyraźna tendencja do utrwalania swojej pozycji w grupie zagrodników. Nie ma w tym zjawisku wewnętrznej sprzeczności, bo jak się wydaje, ziemia i gospodarowanie na niej było celem zasadniczym i wartością podstawową w życiu przeciętnego zagrodnika tenczyńskiego.

c) Przykład rodzin komorniczych⁷³

Na przestrzeni lat 1705-1845 stwierdziliśmy występowanie w Tenczynku 106 rodzin komorniczych. W przypadku 68 rodzin udało się nam odtworzyć ciąg pokoleniowy; nieco więcej możemy powiedzieć o losach zaledwie 27 rodzin.

Podobnie jak w przypadku rodzin kmiecych i zagrodniczych luka źródłowa z lat 1705-1711 stanowi przeszkodę w ustaleniu ciągu genetycznego rodzin ko-

⁷¹ *Ibidem*, K-61 do K-87.

⁷² Dane te przytaczam przykładowo, mając na uwadze niski stopień ich reprezentatywności. Stwierdziliśmy bowiem występowanie w Tenczynku 182 rodzin zagrodniczych na przestrzeni lat 1705-1845. Pragniemy też w tym miejscu wyjaśnić, iż udało nam się ustalić ciągi pokoleniowe w sumie dla 123 rodzin. W stosunku do 96 spośród nich mogliśmy powiedzieć coś na temat ich rozwoju w sensie ustalenia pełnionych funkcji czy wykonywania zajęć pozarolniczych.

⁷³ Nie analizujemy tu rodzin chałupniczych, bowiem jeśli uwzględnić lukę lat 1712-1756, można badać tę grupę jedynie w okresie 1756-1791, czyli jednego pokolenia. Jest to naszym zdaniem okres zbyt krótki.

mornicznych pojawiających się w dwóch pierwszych przekrojach czasowych i w drugiej połowie XVIII w. Spotykamy co prawda w r. 1756 nazwiska byłych komorników, jedno wśród rodzin chałupniczych, a drugie zagrodniczych, ale nic więcej na ten temat powiedzieć nie można⁷⁴.

Spośród rodzin komornicznych pojawiających się w przekroju z roku 1756 ani jedna nie okazała się rodziną trzypokoleniową. Podobne zjawisko będziemy obserwować często w odniesieniu do rodzin badanych na przestrzeni lat 1756-1845. Dobrze charakteryzuje to zjawisko poniższe zestawienie, sporządzone według jednolitych z dwoma poprzednimi zasad metodycznych.

Zestawienie 3

Komornicy tenczyńscy w latach 1756-1845 według grup pokoleniowych

Przekrój czasowy	Liczba zbadanych rodzin w danym przekroju czasowym	Grupy pokoleniowe					
		A		B		C	
		1. bz.	%	1. bz.	%	1. bz.	%
1756-1786	11	0		3	27,2	8	72,8
1787-1817	14	1	7,1	3	21,4	10	71,5
1818-1845	54	4	7,4	12	22,2	38	70,4

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, AP Kraków, Oddział I. -

Tendencja zachowania tradycji przynależności do stanu komorniczego nie rysuje się tutaj zbyt wyraźnie. O pewnych zjawiskach utrwalania się tradycji komornicznych możemy mówić bardziej w odniesieniu do pierwszej połowy XIX w. aniżeli drugiej połowy wieku XVIII⁷⁵. Wynika to, jak sądzimy, z faktu, iż w tym właśnie okresie na skutek rozwoju tendencji industrializacyjnych powstały nowe warunki ekonomicznej egzystencji dla tej najniższej warstwy społeczności chłopskiej Tenczynka. Procentowy udział rodzin jednopokoleniowych we wszystkich przekrojach czasowych jest bardzo wysoki i wykazuje nieznaczny spadek na przestrzeni lat 1756-1845. W liczbach bezwzględnych mamy tu do czynienia z dynamicznym wzrostem, szczególnie w przypadku ostatniego z przyjętych przekrojów czasowych. Potwierdza to wyniki naszej analizy dynamiki rozwoju liczebnego gospodarstw komornicznych w Tenczynku⁷⁶.

Dość niski poziom udziału rodzin dwupokoleniowych i bardzo niski rodzin trzypokoleniowych w ogólnie obserwowanej liczbie komornicznych rodzin wskazuje wyraźnie na nietrwałość związków tych rodzin z warstwą komorniczą. Tłumaczyć to oczywiście należy warunkami ekonomicznymi ich bytu. Jak mogliśmy się prze-

⁷⁴ Chodzi o braci Jana i Tomasza Goryli, chałupników, oraz o Grzegorza Kłuznego; AKP, Inwentarze, K-7, R. 1755/1756.

⁷⁵ Pisząc to, mamy na myśli zwiększenie się liczby rodzin dwupokoleniowych.

⁷⁶ Por. tabele 15 i 16.

konać, głównie komornicy zajmowali się zawodami pozarolniczymi⁷⁷. Brak trwałych związków z ziemią, nieposiadanie jej z jednej strony aktywizowało do prób wydobycia się z tej grupy społecznej, do „wyjścia na gospodarza”, jak powiada jeden z inwentarzy⁷⁸, z drugiej strony zaś powodowało dużą ruchliwość przestrzenną tej grupy społecznej. Często bowiem spotykamy adnotacje: „wyszedł ze wsi”⁷⁹. Kierunku tej migracji nie jesteśmy w stanie dokładnie podać. Rozwijający się przemysł przyciągał do Tenczynka poszukujących zarobku, stąd właśnie bierze się tak duży wzrost liczby gospodarstw komorniczych i idący w ślad za tym przyrost rodzin jednopokoleniowych w ostatnim z omawianych przekrojów. Procesy migracyjne niewątpliwie ułatwiał fakt, iż przemysł rozwijał się w niedaleko położonych miejscowościach Hrabstwa (Psary, Myślachowice, Siersza), jak i poza nim (Zagłębie Chrzanowskie).

Spośród 27 rodzin, o których możemy powiedzieć więcej aniżeli tylko ustalić grupy pokoleniowe, 7 emigrowało z Tenczynka (ciekawe, iż wszystkie one emigrowały w latach 1833-1845, a więc w okresie kryzysu cynkowego)⁸⁰, 5 awansowało do grupy zagrodniczej⁸¹, a 15 pozostało w obrębie warstwy. Awans polegał najczęściej na objęciu gospodarstwa po ojcu zagrodniku.

Można jeszcze zapytać, czy tak słaba tendencja przywiązania do własnej warstwy w przypadku rodzin komorniczych wynika z odmiennego stosunku tej grupy do wartości tak podstawowych, jak uprawianie ziemi? Odpowiedzieć nie można jednoznacznie. Jest to grupa społeczna, której z racji jej statusu ekonomicznego nie dane było tej ziemi uprawiać lub jeśli już, to w bardzo ograniczonym zakresie.

⁷⁷ Por. tabela nr 36.

⁷⁸ Por. np. AKP, Inwentarze, K-81, R. 1835/1836. Adnotacja ta brzmi: „Kazimierz Ambroś na Wolę [Wolę Filipowską — K.Z.] wyszedł na gospodarza”.

⁷⁹ W r. 1836 ubyło aż trzech komorników (Damian Pudełek, Wojciech Knap, Jan Zięba), *ibidem*.

⁸⁰ Były to rodziny: Kaspra Modlińskiego, Ambrożego Piątka, Antoniego Durańskiego, Damiana Pudełka, Wojciecha Knapa, Jana Zaręby, Wojciecha Bortynowskiego; por. AKP. Inwentarze, K-79, R. 1833/1834; K-37, R. 1844/1845.

⁸¹ Rodziny: Łukasza Kalęby, Jana Gacka, Jana Odrzywolka, Wincętego Drabika, Sebastiana Wcisły; por. odpowiednio: AKP, Inwentarze, K-43, R. 1795/1796; K-49, R. 1800/1801; K-58, R. 1809/1810; K-72, R. 1825/1826; K-87, R. 1844/1845.

IV. ZATRUDNIENIE LUDNOŚCI CHŁOPSKIEJ W GOSPODARCE DWORSKIEJ TENCZYŃKA W LATACH 1705-1845

1. UWAGA WSTĘPNA

Zatrudnienie ludności chłopskiej w gospodarce dworskiej Hrabstwa Tenczyńskiego na przestrzeni XVIII i pierwszej połowy XIX w. nasuwa kilka kwestii. Wymiar niewątpliwie ogólniejszy ma problem nałożenia się na strukturę społeczną wsi, która w swojej genezie i podstawach była związana z produkcją rolną — zatrudnienia w pracy pozarolniczej. W tym zakresie pojawiają się dwa zasadnicze aspekty. Po pierwsze — w jakim zakresie i w jakim stopniu zderzenie niekiedy bardzo różnych zawodów (co do charakteru pracy i fachowej wiedzy) naruszało tradycyjną strukturę obciążeń. Po drugie, czy — a jeśli tak, to w jakim zakresie i w jakim stopniu — konfrontacja ta destabilizowała tradycyjny układ warstwowy wsi?

2. OBCIĄŻENIE PAŃSZCZYZNĄ SPOŁECZNOŚCI CHŁOPSKIEJ TENCZYŃKA

W liczbach absolutnych na przestrzeni lat 1705-1845 ogólny wymiar pańszczyzny charakteryzuje w zasadzie stały wzrost¹, przy czym jego tempo jest nierównomiernie rozłożone w czasie i odmienne dla kmieci, zagrodników, chałupników i komorników. W r. 1705 dla wszystkich tych grup odnotowaliśmy w inwentarzach Hrabstwa Tenczyńskiego pańszczyznę w wymiarze ok. 2500 dni przepracowanych w ciągu roku. Wzrasta ona w przekroju z r. 1800 do 4240 dni, by w ostatnim z przyjętych przez nas w tej pracy przekrojów czasowych osiągnąć 6020 dni. Na przestrzeni półtora wieku doszło więc w sumie do blisko 2,5-krotnego zwiększenia się liczby dni odrabianych przez społeczność chłopską Tenczyńka na rzecz dworu. Nie jest to przyrost znaczny, zważywszy na postępujący w tym czasie wzrost liczby gospodarstw². Jeśli wziąć bowiem pod uwagę liczbę dni pańszczyźnianych przypadających na jednego kmiecia, zagrodnika i komornika tenczyńskiego, to skonstatujemy, iż w rzeczywistości odrabiali oni mniej pańszczyzny w r. 1845 aniżeli w r. 1705, ale też więcej aniżeli w samym końcu XVIII w.³ Zwiększenie obciążenia pańszczyzną poddanych tenczyńskich w pierwszej połowie XIX w. potwierdza też fakt, że na ten okres przypada wartość maksymalna

¹ Por. tabela 30.

² Por. tabela 31.

³ Por. tabele 19-28.

liczby dni odrobkowych (rok 1825). O ile wyraźny spadek obciążenia społeczności chłopskiej w końcu XVIII w., widoczny zarówno w liczbach absolutnych, jak i w wielkościach zrelatywizowanych do liczby gospodarstw, może być, naszym zdaniem, spowodowany reakcją dworu na patent józefiński z r. 1787, o tyle wzrost obciążenia z pierwszej połowy XIX w. wiąże się przede wszystkim z postępującym w Hrabstwie Tenczyńskim procesem dworskiej industrializacji. Wzrost ten występował zarówno poprzez zwiększenie liczby gospodarstw chłopskich odrabiających pańszczyznę, jak też poprzez poszerzenie przez dwór jej zakresu. Przez cały wiek XVIII poddani tenczyńscy odrabiali wyłącznie ustalony wymiar tygodniowej pańszczyzny ciągłej i pieszej, a kmiecie tenczyńscy byli dodatkowo zobowiązani do odrabiania ciągłej pańszczyzny rocznej, zwanej tu przybysem i powabem. Począwszy od pierwszych lat XIX w. wprowadzono w zakres rocznego wymiaru pańszczyzny przybysz i powab pieszy. W pierwszej połowie XIX w. roczny wymiar pańszczyzny objął wszystkie, kategorie ludności chłopskiej Tenczynka, a więc zarówno kmieci, jak zagrodników, a później i komorników. Warto przy tym zaznaczyć, iż do końca lat dwudziestych XIX w. ci ostatni w zasadzie nie odrabiali pańszczyzny w ogóle, płacąc jedynie czynsz.

Jeśli wyrażone w liczbach absolutnych obciążenie poddanych tenczyńskich pańszczyzną odrobkową odnieść do struktury społecznej tej zbiorowości, to okaże się, że grupą odrabiającą najwięcej pańszczyzny byli zagrodnicy. Pańszczyznę zagrodniczą charakteryzował dynamiczny wzrost — w r. 1845 w porównaniu z początkiem XVIII w. zwiększyła się ona blisko pięciokrotnie. Nie możemy tego natomiast powiedzieć o pańszczyźnie kmiecej, która w drugiej połowie XVIII w. wykazuje (znaną zresztą) tendencję spadkową, a w pierwszej połowie XIX w. nieznacznie wzrasta. Wyraźnie też zmienia się charakter tej pańszczyzny. Na przestrzeni omawianego tutaj półtora wiecza obserwujemy spadek tygodniowej pańszczyzny sprzężajnej; zjawiska tego nie potrafimy wyjaśnić do końca, być może nie pozostaje ono jednak bez związku z zaznaczonym już przy innej okazji w tej pracy spadkiem liczby zwierząt zaprzęgowych, którymi dysponowali chłopci. Najmniej istotną rolę odgrywała pańszczyzna odrobkową w obciążeniu komorników tenczyńskich. Występując w tej grupie rzadko, wykazywała tendencję do zaniku.

W nakreślonej powyżej sytuacji obciążenia pańszczyzną odrobkową poddanych tenczyńskich szczególną rolę odgrywało — z punktu widzenia gospodarki dworskiej — ich obciążenie w pieniądzu. Obciążenia pieniężne poddanych stanowiły w ręku dworu dogodne narzędzie stymulowania zakresem oraz charakterem zajęć społeczności chłopskiej i pozostawały przez cały omawiany tu okres w ścisłym związku z obciążeniem pańszczyzną odrobkową. Jednym z zasadniczych środków zachęcających do pracy w pozarolniczych działach gospodarki dworskiej pozostawało zawsze w Tenczynku przeniesienie gospodarza, decydującego się na takie zajęcie, na czynsz. Jak możemy sądzić, wytworzyły się tutaj nawet pewne mechanizmy manipulowania kierunkiem zatrudnienia ludności chłopskiej w gospodarce dworskiej. Na przykład przyjęto tu zasadę automatycznej niejako zamiany pańszczyzny na czynsz górnikom pracującym w kopalni, w sytuacji gdy inni chłopci,

Tabela 30

Obciążenie pańszczyzną, świadczeniami w pieniądzu i w naturze poddanych tenczyńskich w latach 1705-1845 (obciążenie pańszczyzną w dniach, świadczenia pieniężne w złp, świadczenia w naturze w sztukach — osep w korcach/świerciach)

Rok	Obciążenie pańszczyzną						Świadczeniami pieniężnymi				Świadczeniami w naturze			
	tygodniowa		roczna				czynsze		opłaty		osep	gęsi	kury	
	ciąga	piesza	ciąga	przybysz	powab	przybysz	powab	ziemny	najem za pańszczyznę	oprawne				galmanne
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1705	32	16	—	10	—	—	30	32	4	25	16/0	3	14	
1712	34	17	—	10	—	—	30	32	4	27	16/0	3	14	
1756	20	53	—	4	—	—	29	80	8	53	13/0	3	12	
1765	16	45	—	4	—	—	58	195	7	53	15/0	3	12	
1766	16	46	—	4	—	—	26	187	8	49	15/0	3	12	
1770	13,5	46	—	—	—	—	68	158	8	61	15/3	4	14	
1775	11,5	46,5	1	—	—	—	65	87	9	56	15/3	4	14	
1780	19,5	37,5	1	—	—	—	79	158	8	59	15/3	4	14	
1781	11,5	45,5	—	—	—	—	79	158	8	56	15/9	4	14	
1782	11,5	49	1	—	—	—	67	196	11	66	15/3	3	14	
1784	13,5	46,5	—	—	—	—	88	301	11	66	14/9	3	14	
1785	12,5	51	—	—	—	—	65	198	8	62	15/3	3	14	

1786	14	51,5	—	—	—	—	—	—	—	67	249	9	78	14/3	3	13
1787	12,5	55,5	—	—	—	—	—	—	—	49	236	9	96	14/3	4	13
1788	13,5	55,5	—	—	—	—	—	—	—	49	211	9	73	15/24	3	13
1789	11	55,5	—	—	—	—	—	—	—	49	273	10	73	15/0	3	13
1790	8,5	56,5	—	—	—	—	—	—	—	36	286	12	74	15/3	3	14
1791	7,5	46	—	—	—	—	—	—	—	28	436	8	49	15/0	3	14
1792	7,5	45	—	—	—	—	—	—	—	55	659	7	50	15/0	4	14
1793	7,5	43,5	—	—	—	—	—	—	—	264	282	5	45	13/0	2	10
1794	6,5	53	—	—	—	—	—	—	—	84	234	8	49	9/14	2	10
1795	7,5	44,5	—	—	—	—	—	—	—	96	507	8	47	10/6	2	11
1796	11,5	56,5	—	—	—	—	—	—	—	276	245	5	—	9/0	2	10
1797	7,5	55,5	—	—	—	—	—	—	—	189	365	8	—	10/28	3	11
1798	7,5	70,0	—	—	—	—	—	—	—	217	395	11	—	11/19	3	11
1799	8,5	72,0	—	—	—	—	—	—	—	283	520	9	—	11/19	3	13
1800	9	72,5	—	—	—	—	—	—	—	113	505	9	—	10/28	3	13
1805	10,5	72,5	17,5	28	28	28	28	28	28	259	550	8	—	10/28	3	13
1810	9,5	98,5	60	28	28	28	28	28	28	309	486	8	—	11/19	3	12
1815	10,5	106	73	28	28	28	28	28	28	266	742	7	—	11/19	2	12
1825	—	119	50	28	28	28	28	28	28	144	570	7	—	11/19	3	15
1830	7	75	69	28	28	28	28	28	28	227	597	8	—	11/19	3	14
1831	10,5	74,5	65	28	28	28	28	28	28	165	651	8	—	11/19	3	14
1835	10,5	76,5	69	28	28	28	28	28	28	179	589	8	—	11/19	3	14
1836	10,5	76,5	89	28	28	28	28	28	28	239	649	9	—	11/19	3	14
1840	9,5	102,5	67	28	28	28	28	28	28	169	459	9	—	11/19	3	14
1845	10,5	100	68	28	28	28	28	28	28	180	626	9	—	11/19	3	14

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Dynamika i struktura obciążenia poddanych tenczyńskich pańszczyzną w latach

Rok	Liczba dni pańszczyzny					
	Kmieci			Zagrodników		
	Ilość pańszczyzny	Wskaźnik struktury	Wskaźnik dynamiki	Ilość pańszczyzny	Wskaźnik struktury	Wskaźnik dynamiki
1705	530	21,1	100	1144	45,6	100
1712	582	21,9	109,8	1144	43,0	100
1756	628	16,8	118,4	2184	58,3	190,9
1765	628	19,8	118,4	2080	65,5	181,8
1766	628	19,4	118,4	2080	64,4	181,8
1770	598	20,0	112,8	1716	57,4	150
1775	495	16,4	93,4	1508	50,0	131,8
1780	599	20,0	113,0	1508	50,9	131,8
1781	598	20,1	112,8	1404	47,4	122,7
1782	599	19,0	113,0	2548	81,0	222,7
1784	598	19,2	112,8	1612	51,7	140,9
1785	442	13,4	83,3	1742	52,7	152,3
1786	442	12,9	83,3	1794	52,7	156,8
1787	444	12,9	83,8	1742	50,7	152,3
1788	598	16,7	112,8	1690	47,1	147,7
1789	520	15,0	98,1	1638	47,4	143,2
1790	390	11,5	73,5	1638	48,5	143,2
1791	404	23,7	76,2	1248	73,2	109,1
1792	404	14,4	76,2	2340	83,6	204,5
1793	404	15,4	76,2	2210	84,6	193,2
1794	352	11,3	66,4	2756	88,7	240,9
1795	404	14,9	76,2	2314	85,1	202,3
1796	612	17,2	115,5	2938	82,8	256,8
1797	404	12,2	115,5	2899	87,8	253,4
1798	390	9,7	73,6	3645	90,3	318,2
1799	442	10,6	83,4	3744	89,4	327,3
1800	468	11,0	88,3	3770	89,0	329,5
1805	569	10,7	107,3	4997	89,8	436,8
1810	596	10,1	112,4	5255	89,9	459,4
1815	582	9,2	109,8	5731	90,8	501
1825	-	-	-	6386	99,9	558,2
1830	544	12,0	102,6	3963	87,5	346,4
1831	589	12,5	111,1	4089	86,9	357,4
1835	596	12,5	112,4	4171	87,1	364,6
1836	596	12,4	112,4	4207	87,3	367,7
1840	596	9,7	112,4	5501	89,9	480,9
1845	597	9,9	112,6	5404	89,8	472,4

Źródło:

1705-1845 (wskaźniki dynamiki o podstawie stałej i wskaźniki struktury w %)

w roku przypadającej na:

Chałupników			Komorników			Razem		
Ilość pań-szczyzny	Wskaźnik struk-tury	Wskaźnik dyna-miki	Ilość pań-szczyzny	Wskaźnik struk-tury	Wskaźnik dyna-miki	Ilość pań-szczyzny	Wskaźnik struk-tury	Wskaźnik dyna-miki
832	33,3	100				2506	100	100
936	35,1	112,5	-	-	-	2662	100	106,2
832	22,1	100	104	2,8	100	2748	100	149,6
468	14,7	56,2	-	-	-	3176	100	126,7
520	16,2	62,5	-	-	-	3228	100	128,8
676	22,6	81,2	-	-	-	2990	100	119,3
1014	33,6	121,9	-	-	-	3017	100	120,4
858	28,9	103,1	-	-	-	2965	100	118,3
962	32,5	115,6	-	-	-	2964	100	118,2
-	-	-	-	-	-	3247	100	125,6
806	25,8	96,9	104	3,3	100	3120	100	124,5
1066	32,3	128,1	52	1,6	50	3302	100	131,8
1118	32,8	134,4	52	1,6	50	3406	100	135,9
1144	33,3	137,5	104	3,1	100	3434	100	137,0
1248	34,8	150	52	1,4	50	3588	100	143,2
1248	36,1	150	52	1,5	50	3458	100	137,9
1300	38,5	156,2	52	1,5	50	3380	100	134,9
-	-	-	52	3,1	50	1704	100	68,0
-	-	-	52	2,0	50	2796	100	11,6
-	-	-	-	-	-	2614	100	104,3
-	-	-	-	-	-	3108	100	124,0
-	-	-	-	-	-	2718	100	108,4
-	-	-	-	-	-	3550	100	141,7
-	-	-	-	-	-	3303	100	131,8
-	-	-	-	-	-	4430	100	160,8
-	-	-	-	-	-	4186	100	167,0
-	-	-	-	-	-	4238	100	169,1
-	-	-	-	-	-	5566	100	222,1
-	-	-	-	-	-	5851	100	233,5
-	-	-	-	-	-	6313	100	251,9
-	-	-	6	0,1	5,8	6392	100	255,1
-	-	-	22	0,5	21,2	4529	100	180,7
-	-	-	26	0,6	25	4704	100	187,7
-	-	-	18	0,4	17,3	4785	100	190,9
-	-	-	18	0,3	17,3	4821	100	192,4
-	-	-	18	0,4	17,3	6115	100	244,0
-	-	-	18	0,3	17,3	6019	100	240,2

by zamianę taką uzyskać, zmuszeni byli czynić długotrwałe starania w komisariacie dóbr Hrabstwa Tenczyńskiego. Podobna zasada, w parze z którą idą często ulgi w pańszczyźnie odrobkowej, obowiązywała w innych działach gospodarki dworskiej. W takiej sytuacji bardziej zrozumiałe stają się trendy, które możemy prześledzić w obciążeniu poddanych tenczyńskich świadczeniami pieniężnymi. W tym zakresie przyrost ogólnej sumy, jaką dwór uzyskiwał z tytułu czynszów i opłat społeczności chłopskiej w latach 1705-1845, jest bardziej systematyczny i w ogólnym rozrachunku większy aniżeli w przypadku pańszczyzny odrobkowej. Dzieje się tak pomimo zaniku niektórych opłat, jak np. galmanego. Jak wskazują tabele 30 i 31, przyrost świadczeń pieniężnych w liczbach absolutnych najbardziej zaznaczył się w grupie zagrodniczej. Jeśli jednak wziąć pod uwagę świadczenia pieniężne przypadające na jedno gospodarstwo, to bez wątpienia najbardziej zaznaczyło się obciążenie komorników, w tej grupie też najbardziej rozpowszechnił się najem za pańszczyznę. Jak zresztą łatwo zauważyć na podstawie danych liczbowych zawartych w tabeli 31, najem za pańszczyznę będący w sytuacji wsi małopolskiej — jak to stwierdzono w badaniach dla drugiej połowy XVIII w. — świadectwem rozwoju procesu oczynszowania, staje się, szczególnie w pierwszej połowie XIX w., najbardziej dynamicznie rozwijającym się elementem pieniężnych obciążeń społeczności wsi Tenczynek. Jest przy tym znamienym zjawiskiem, że rytm rozwoju czynszu i najmu za pańszczyznę odpowiada stwierdzonemu przez nas w rozdziale poprzednim rytmowi rozwoju miejscowej kopalni węgla. Oznacza to, iż obie te kategorie obciążeń na rzecz dworu wzrastają do chwili, kiedy krach rynkowy nie przetnie fazy pomyślnej koniunktury tej kopalni.

3. SŁUŻBA FOLWARCZNA⁴

Nie posiadamy stałych danych o zatrudnieniu załogi folwarcznej w pierwszej połowie XVIII w. w folwarku tenczyńskim⁵. Rachunki z lat 1706-1712 wymieniają jedynie sumaryczną kwotę pieniędzy, jaką w r. 1707 wypłacono masztelarzom, lokajom i pachołkom tenczyńskim⁶. Jedynie dla r. 1707 posiadamy informację, że wypłacono pieniądze kozakom, którymi byli w Hrabstwie Tenczyńskim chłopci stale zatrudnieni do posług konnych dworu, w zamian za co zwolnieni byli z pańszczyzny i otrzymywali od dworu konie, uprzęż oraz okazjonalne uposażenie⁷. Pełne informacje o zatrudnieniu załogi folwarcznej spotykamy dopiero w r. 1753.

⁴ Podstawę tych rozważań stanowią tablice ordynarii. Przyjęte przez nas przekroje czasowe przypadają na lata, w których obserwujemy zmianę liczby zatrudnionych w stosunku do okresu poprzedniego.

⁵ Jak widać, chodzi tu wyraźnie o służbę dworską, co wydaje się zupełnie jasne, skoro funkcjonował jeszcze wtedy zamek tenczyński, a i klucz tenczyński pełnił prawdopodobnie w tej sytuacji funkcję odmienną w skali Hrabstwa.

⁶ AKP, Rachunki, K-137, R. 1706-1712.

⁷ W tym wypadku otrzymywali zapłatę „Na Suchedni” oraz „Pomyłne”. O ile ta pierwsza była formą stałą ich opłacania przez dwór, o tyle nic nie jesteśmy w stanie powiedzieć o drugiej.

Jak wskazują inwentarze, w drugiej połowie XVIII w. folwark tenczyński nie zatrudniał dużej załogi. W całym tym okresie składała się ona z 3 lub co najwyżej 4 osób⁸. Zwraca uwagę, że wśród osób zatrudnionych jako załoga folwarczna brak karbowego, dziewczki paktowej i fernala. Wiemy skądinąd, że karbowy w rzeczywistości był zatrudniony w folwarku tenczyńskim do r. 1763 w ramach obciążającej go pańszczyzny⁹. Brak fernali przed r. 1780 można tłumaczyć faktem, że dwór utrzymywał na opisanych wyżej zasadach kozaków. Folwark tenczyński nie zatrudniał w ogóle dziewczek paktowych, a dojeniem zajmowała się pastucha od krów¹⁰.

Warto podkreślić, że w pierwszych dziesiątkach XIX w. nie obserwujemy wzrostu załogi. Natomiast wyraźnie rysuje się zmiana formy zatrudnienia. Począwszy od końca XVIII w. (przypuszczać można, że od chwili połączenia obu folwarków — tenczyńskiego i krzeszowickiego) karbowy staje się członkiem załogi folwarcznej. W r. 1816 widzimy dwóch karbowych, jeden z nich miał pieczę nad folwarkiem tenczyńskim, drugi krzeszowickim. Ciągłość zatrudnienia obserwujemy w przypadku dziewczek paktowych, natomiast zatrudnienia pastucha do świń nie notują źródła. Parobków do wołów zastąpił fernal, co wiązać należy z ostatecznym wprowadzeniem przez folwark krzeszowicko-tenczyński siły pociągowej konia zamiast wołów. Fornale stanowią odtąd część załogi folwarcznej.

W XVIII w. zwierzchnikiem służby folwarcznej był gospodarz folwarczy. Niejasny jest dla nas jego status społeczny. Spotykamy go już w najwcześniejszych rachunkach folwarcznych z początku XVIII w. Dowodzi to, iż taka forma zarządu folwarkiem była związana z tradycją Hrabstwa Tenczyńskiego. Od r. 1780 funkcja ta współistnieje z nową: administratorem folwarku (zwano go też często administratorem tenczyńskim, a później, zamiennie, dyspozytorem); Gospodarz znika ze źródeł po połączeniu obu folwarków, a całością kierował wyłącznie administrator. Jego uposażenie było znacznie wyższe aniżeli uposażenie gospodarza¹¹. Z tego względu, jak i innych przesłanek (np. nazwisk przekazywanych przez rachunki) nie można mieć wątpliwości, iż administrator był z zasady szlachcicem. W r. 1822 pojawia się dodatkowo funkcja zastępcy administratora folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego.

Służba folwarczna — zgodnie z tradycjami ekonomiki feudalnej — otrzymywała zapłatę składającą się z uposażenia w naturze i z uposażenia w pieniądzu. Uposażenie w naturze nie podlegało większej ewolucji i stanowiło względnie niezmienny składnik wynagrodzenia. W ówczesnych warunkach ekonomicznych był to element o dużym znaczeniu, bo najmniej podatny na fluktuacje wartości

⁸ Przedstawione dane z r. 1780 ilustrują stan zatrudnienia w całym kluczu tenczyńskim.

⁹ Por. opisy stanu osiadłości wsi Tenczynek, AKP, Inwentarze, K-2 do K-27. Nie zawsze mieszkańcy Tenczynka pełnili funkcje fernali w folwarku tenczyńskim.

¹⁰ Nie można wykluczyć, iż pracę tę wykonywała któraś z poddanych tenczyńskich, ale skrupulatnie odnotowujące takie przypadki źródła milczą na ten temat.

¹¹ AKP, Rachunki, K-200 A: „Tabele pensji i ordynarii dla oficjalistów i służby w Hrabstwie Tenczyńskim 1820-1825”.

pieniądza, a przede wszystkim fluktuację zbiorów. Na ordynarię w naturze składała się zapłata w zbożu, kaszy i grochu; przyznawano też zagony pod uprawę jarzyn, kapusty, marchwi i rzepy. W XVIII w. stały element zapłaty w naturze stanowiło również płótno oraz sól. W wieku XIX jednak sól w naturze zamieniono na płacę pieniężną. Podstawowym elementem uposażenia pieniężnego pracowników folwarcznych było *salarium*. Od połowy XVIII w. dodawano do niego opłatę za należną według ordynarii porcję tłuszczów. Słabością wynagrodzenia pieniężnego w drugiej połowie XVIII w. była jego stała wielkość przy postępującej deprecjacji wartości pieniądza. Znamienne jednak, że w miarę upływu czasu coraz więcej elementów zapłaty w naturze zmieniano na zapłatę w pieniądzu. Wzrasta też *salarium*. Już w r. 1816 w obu folwarkach tak skomplikowany system wynagradzania zastąpiono jednolitą zapłatą w pieniądzu. Płacono ją kwartalnie, niezależnie od wypłaconej rocznie ordynarii w naturze. W tej ostatniej ostała się jedynie zapłata w zbożu, kaszy i zagonach przyznawanych pod uprawę jarzyn.

Wzrost płac pieniężnych stałych pracowników folwarcznych w pierwszej ćwierci XIX w. był znaczącym wzrostem realnym¹². Początek XIX stulecia przynosi więc dla pracowników zatrudnionych w folwarku tenczyńskim wyraźną poprawę warunków zatrudnienia. Nie oznaczało to jednak, że ogólny ich poziom był wysoki. Za swą roczną płacę pieniężną w r. 1816 pastuch był w stanie kupić zaledwie 240 kg chleba żytniego, dziewczka paktowa ok. 170 kg, fornał 340, a karbowy 130 kg. W tymże samym roku ceny zbóż i ziemiopłodów osiągnęły jednak wartości maksymalne dla całego pierwszego ćwierćwiecza XIX stulecia. Wartość ordynarii w naturze możemy szacować wówczas na ok. 180 złp rocznie w przypadku płacy karbowego, 220 złp fornała, 150 złp dziewczki paktowej i 330 złp pastucha¹³. Płaca miesięczna stanowiła więc wówczas 27% płacy w naturze karbowego, 47% fornała, 36% dziewczki paktowej i 21% pastucha. Pozwala to nam stwierdzić, iż nadal w końcu omawianego tu okresu uposażenie w naturze stanowiło podstawę rocznego wynagrodzenia stałych pracowników folwarcznych.

Ogólny poziom płac większości stałych pracowników folwarcznych utrzymywał się zwykle na poziomie niewiele większym od zapewnienia minimum wyżywienia. W wyrażnie kryzysowym r. 1816¹⁴ można szacować, iż za całość wynagrodzenia (jej część wypłacaną w naturze wyszacowaliśmy w pieniądzu według cen tego roku) rocznie karbowy zarobił na ok. 630 kg chleba żytniego (dziennie 1,7 kg), dziewczka paktowa na ok. 670 kg (1,8 kg dziennie), fornał ok. 1050 (2,9 kg dziennie), pastuch 1300 kg (3,6 kg dziennie).

Do omawianych płac dochodziło dodatkowe wynagrodzenie za dobrą pracę

¹² Podstawą informacji o cenach były prace: E. Tomaszewskiego, *Ceny w Krakowie w latach 1601-1795*, Lwów 1934; K. Górkiewicz, *Ceny w Krakowie w latach 1795-1914*, Poznań 1951.

¹³ Por. AKP, K-146, K-149, K-160, K-175, K-176, K-179, K-182, K-200A; E. Tomaszewski, *op. cit.*, K. Górkiewicz, *op. cit.*

¹⁴ O rozmiarach kryzysu tego roku niech świadczy choćby fakt widoczny w uposażeniu karbowego — w r. 1816 za płacę pieniężną mógł on kupić 31 funtów (ok. 130 kg) chleba, a w r. 1829 za tę samą płacę 686 funtów (280 kg).

(tzw. *addiament*). Nie można też wykluczyć, że folwark zapewniał stałej załodze codzienne wyżywienie.

Tak zilustrowany poziom płac służby folwarcznej nie oddaje w pełni rzeczywistej sytuacji wszystkich zatrudnionych tu osób. Pobierający w sumie najmniejsze wynagrodzenie, karbowy przez cały omawiany tu okres, czyli przez przeciąg XVIII i pierwszej ćwierci XIX w.¹⁵, posiadał własne gospodarstwo rolne i był zwolniony z odrabiania pańszczyzny, a w pewnym okresie (1784-1810) również z płacenia wszelkich innych świadczeń na rzecz dworu¹⁶. Na jego polu, na mocy decyzji administracji Hrabstwa Tenczyńskiego („Komisariatu Dóbr”), pracował stale jeden z chłopów tenczyńskich w ramach swoich powinności pańszczyźnianych¹⁷. Świadczy to o jego pozycji w społeczności wiejskiej Tenczynka. Znajdujemy tu bowiem zarówno elementy całkowitej zależności od dworu, jak i jego pewnej ekonomicznej niezależności¹⁸. Druga kategoria zatrudnionych w folwarku, cieszących się większą swobodą ekonomiczną, to polowy i włodarz. Polowy pojawia się w inwentarzach Hrabstwa Tenczyńskiego po raz pierwszy w r. 1756¹⁹, włodarz w r. 1777²⁰. Do r. 1784 obaj płacą na rzecz dworu jedynie galmanne i oprawę, są zwolnieni z czynszu i z pańszczyzny odrobkowej. Od roku 1786 do r. 1794 są całkowicie zwolnieni z wszelkich ciężarów feudalnych na rzecz dworu, a od r. 1791 obydwaj włodarze, podobnie jak karbowy, korzystają dodatkowo z pracy jednego z poddanych tenczyńskich, który w ten właśnie sposób odbywał swoją pańszczyznę. Pozostali ze stałych pracowników folwarku rekrutujący się spośród komorników, choć mieli swoje chałupy w Tenczynku, znajdowali się w znacznie gorszej sytuacji materialnej. Dwór rekompensował to w pewnym stopniu, wypłacając im relatywnie wyższą ordynarię.

Zarysowuje się więc swoista hierarchia wśród zatrudnionych w gospodarce rolnej dworu tenczyńskiego. Zarówno karbowy, jak i włodarz i polowy tworzą tu grupę oddzielną i swoistą pod względem prestiżu społecznego i ekonomicznego. Nazwijmy ją grupą nadzoru folwarcznego. Drugą grupę stanowili parobcy, pasterze, fonałe i dziewczki folwarczne. Określamy ją mianem robotników folwarcznych. Przypisujemy tej grupie znacznie niższy od poprzedniej status ekonomiczny i społeczny, choć nie była to na pewno grupa jednolita.

4. STAŁA SŁUŻBA LEŚNA

Zatrudnienie chłopów tenczyńskich w tym dziale gospodarki dworskiej było niewielkie. Chcąc lepiej umiejscowić ich pozycję, naszkicujemy pokrótce niektóre zasady organizacji zatrudnienia w gospodarce leśnej Hrabstwa.

¹⁵ Pozwalają to nam stwierdzić inwentarze, które zachowały się aż do r. 1845.

¹⁶ Por. AKP, Inwentarze, K-32, R. 1784/1785; K-59, R. 1810/1811.

¹⁷ *Ibidem*, K-38, R. 1790/1791, i n.

¹⁸ *Ibidem*, K-32, R. 1784/1785.

¹⁹ *Ibidem*, K-7, R. 1756/1757.

²⁰ *Ibidem*, K-32, R. 1777/1778.

W ciągu XVIII stulecia całością gospodarki leśnej Hrabstwa Tenczyńskiego zarządzał leśniczy, poszczególne wydziały podlegały podleśniczemu, a krzasa gajowym i leśnikom. W końcu tego stulecia, najprawdopodobniej w momencie reorganizacji dóbr, na czele gospodarki leśnej pojawia się nadleśniczy, często określany w źródłach jako „oberleśniczy”. Zostaje utrzymana funkcja podleśniczego. W miejsce gajowego pojawia się natomiast dozorca lasów. Nadal występuje w źródłach leśnik. Tego rodzaju hierarchię zawodów utrzymuje rewizja, jaką w wydziale leśnym przeprowadzono w r. 1816, z tą jedynie zmianą, iż miejsce podleśniczego zajmuje leśniczy. Od 1 stycznia 1818 r. wydział leśny Hrabstwa Tenczyńskiego uległ ponownej reorganizacji²¹. Od tej chwili na czele tego wydziału stał nadleśniczy, poszczególne wydziały — których jak pamiętamy było pięć — podporządkowano leśniczemu. Okresowo przy nadleśniczym zatrudniano tzw. „adiunkta”²². Funkcje nadleśniczego i leśniczych były pełnione przez osoby wywodzące się ze stanu szlacheckiego²³. Leśniczemu podlegali bezpośrednio dozorca leśni, których w każdym wydziale było po jednym. Najniższe w hierarchii stali leśnicy, którym podlegały poszczególne krzasa w wydziale²⁴.

Chłopi pełnią funkcję: dozorca „lasowego”, gajowego i leśnika²⁵. Dozorca „lasowy” był najniższy rangą według kategorii zatrudnienia służby leśnej. Pełniących powyższe funkcje zwalniano całkowicie lub częściowo z pańszczyzny i płacono ordynarię. W ramach pracy pańszczyźnianej zatrudniano też strażnika do nadleśniczego. W stosunkowo niewielkiej grupie chłopskiej służby leśnej najwięcej wiemy o leśnikach. Do roku 1780 funkcję tę pełnił jeden chłop tenczyński, w zamian za co został całkowicie zwolniony z pańszczyzny odrobkowej i czynszu. Począwszy od tego roku aż do r. 1810 na tych samych zasadach pracowało w lasach Hrabstwa Tenczyńskiego dwóch, a przejściowo w latach 1795 i 1796 trzech leśników²⁶. W r. 1810 spotykamy w materiale inwentarzowym jednego leśnika²⁷. Wszyscy oni należeli do zagrodników.

Przeprowadzone przez nas szacunkowe obliczenia pozwalają stwierdzić, że stale zatrudnieni w gospodarce rolnej i leśnej Hrabstwa mieszkańcy Tenczynka pochodzili z ok. 17% ogółu gospodarstw w r. 1756, 15% w r. 1791, ok. 8% w r. 1810, 8% w r. 1824. Zatrudnienie w tych działach produkcji dworskiej rozwija się więc odwrotnie proporcjonalnie do tendencji rozwoju liczebnego mieszkańców wsi.

²¹ Por. „Opisanie lasów ...”, AKP, Inwentarze, K-64, p. 1.

²² „Tabela pensji i ordynarii dla officjalistów i służących lasowych na rok 1820/1821, AKP Rachunki, K-200A.

²³ Wskazuje na to tytułatura wyszczególniona w tablicach ordynarii.

²⁴ AKP, Inwentarze, K-64.

²⁵ *Ibidem*, Rachunki, K-200A.

²⁶ *Ibidem*, Inwentarze, K 45, R. 1795/1796.

²⁷ *Ibidem*, K-74, R. 1829/1830.

5. RZEMIEŚLNICY WIEJSCY

a) Zawody rzemieślnicze związane z gospodarką rolną dworu (młynarze)

W połowie XVIII w. w miejsce opustoszałej szabelni dwór wybudował młyn, „młyn nowo wybudowany w miejscu, gdzie przedtem szabelnia pusta była, ten wszystek kosztem pańskim budowany i naczynie wszelkie pańskie z skarbu pańskiego kupione”²⁸. Młynarz, osadzony tu przez dwór, powinien „sztuki pańskie na gorzelnię Pańską mleć (...) i słoðu do browaru”²⁹. W zamian za pracę w pańskim młynie zezwolono mu na najem pańszczyzny (50 złp 20 gr rocznie), pozostawiając oczywiście do uiszczenia opłaty (czynsz w wysokości 12 złp 30 gr rocznie)³⁰. Ten nowy zupełnie młyn współistniał przez długi czas ze starym, w którym dodatkowo — najprawdopodobniej w pierwszej połowie XVIII w. — uruchomiono piłę. Mieszkający w nim młynarz płacił czynsz „za wieprze i z piły” (25 złp rocznie), zobowiązany był do trzech dni pańszczyzny tygodniowo „z siekierką”, tj. z przeznaczeniem do pracy w lesie. Płacić też musiał opłaty oraz odrabiać darmochę, którą tu zwano powabem, dwa razy do roku w porze żniw. W zimie jego obowiązkiem było pilnować przerebli w stawie. Wszelkie pańskie zboże przysłane do młyna miał mleć za darmo, „mlewo dworskie do browaru i wszelkie bez pobrania miarek brać powinien”³¹. W chwili jednak, gdy na skutek niezbędnych remontów młyn nie pracował, zwalniano młynarza z płacenia czynszu³². Dwór starał się też rekompensować straty wynikłe z prowadzenia gospodarki rybnej w stawie przy młynie³³. Do chwili reform, kiedy po przyłączeniu do Krzeszowic folwarku tenczyńskiego zdecydowano się na rozdanie części gruntów folwarcznych wsi, co zaburzyło tradycyjny układ warstwowy Tenczynka, młynarze zaliczani byli do chałupników³¹. Po reformie znaleźli się wśród zagrodników. Do r. 1845, czyli do końca omawianego przez nas okresu, przetrwał jedynie młyn zbudowany w połowie XVIII w. Młyn stary z piłą przestaje funkcjonować — jak możemy wnioskować z inwentarzy wsi Tenczynek — po r. 1825. W całym tym omawianym okresie nie zmieniają się warunki zatrudnienia młynarzy³⁵.

²⁸ *Ibidem*, K-7, R. 1755/1756.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, K-14, R. 1770/1771.

³² „Teraz nie płaci z racji, że nie miele, bo staw spuszczone do reperowania grobel i wywozu stawarek na grunta pańskie”, AKP, Inwentarze, K-7, R. 1775/1776.

³³ „Dokłada się tu jako tenże Noworyta młynarz na rewizjach wyrażonych płaci za wierzchowiznę nad stawem, nazywanym tu Grzebieniem, będącą corocznie złp 20. Lecz że to wierzchowizny podniesione teraz dla paszy ryb zalewa woda, więc ażeby krzywdy nie miał w opłacaniu, pozwoliło mu się wykopać kawałek na trawę do dalszej woli pańskiej”, AKP, Inwentarze, K-14, R. 1770/1771.

³⁴ „Po skasowaniu folwarku tenczyńskiego gronta niektóre poddanych rozdane”, AKP, Inwentarze, K-44, R. 1794/1795.

³⁵ Por. Inwentarze, AKP, K-74 do K-87.

b) Zawody rzemieślnicze związane z gospodarką przemysłową dworu (bednarze, garbarz, pilarz, rurmistrz, strycharz, szabelnik, ślusarz)

Bednarzy spotykamy w Tenczynku już w pierwszym przekroju czasowym, tj. w r. 1705. W drugiej połowie XVIII w. i w pierwszej ćwierci XIX w. nie było ich tutaj, pojawiają się bowiem dopiero na nowo poczawszy od lat dwudziestych tego stulecia. Fakt tak długiej ich nieobecności we wsi, w której funkcjonował jeden z dwóch browarów dominialnych, wynika z polityki zatrudnienia prowadzonej w dominium. W połowie XVIII w. skoncentrowano bowiem bednarzy w jednym podówczas mieście Hrabstwa Tenczyńskiego, w Nowej Górze. Oni też w zupełności zaspokajali zapotrzebowanie na beczki, naprawiali narzędzia browarniane i folwarczne całego dominium. O warunkach zatrudnienia bednarzy w początkach XVIII w. wiemy niewiele. Znacznie więcej możemy powiedzieć o sytuacji, jaką w tym względzie panowała w Tenczynku w drugiej ćwierci XIX w. Dominium zapewniało im wtedy mieszkanie w domu skarbowym w Tenczynku, za które nie uiszczali czynszu³⁶. Płacono im według stawek przyjętych w całym Hrabstwie, odpowiadających cenie jednego dnia zarobkowego³⁷. Otrzymywali też pewne ulgi, np. zwalniano ich z płacenia za sól suchedniowską.

Dwór zatrudniał we wsi garbarzy na identycznych zasadach jak młynarzy. Garbarz zobowiązany był do płacenia czynszu ze stęp garbarskich. Poza tym — podobnie jak pozostali chałupnicy, a potem zagrodnicy — zobowiązany był do odrabiania pańszczyzny³⁸. Ścisły związek młynarza, garbarza z gospodarką dworską nie eliminował możliwości zarobkowania poprzez pobieranie wynagrodzenia za usługi wykonywane na potrzeby mieszkańców wsi. Było to najprawdopodobniej ich kolejne źródło utrzymania obok uprawy roli³⁹.

Rurmistrz, o którego uposażeniu nic praktycznie powiedzieć nie możemy, zatrudniony był w browarze jako specjalista od utrzymania w dobrym stanie rurociągu drewnianego, którym sprowadzano ze stawu zwanego Grzebiennik wodę do browaru. Występuje on też jako specjalista od napraw systemu kanalizacyjnego pałacu i parku krzeszowickiego⁴⁰.

Bez wątpienia najwyższą pozycję wśród rzemieślników związanych z gospodarką dworską zajmowali strycharze. Strycharze byli majstrami cegielnianymi. Choć ślady istnienia cegielni w Tenczynku napotykamy bardzo wcześnie, bo już w la-

³⁶*Ibidem*, K-67, R. 1820/1821, K-72, R. 1824/1825, K-87, R. 1844/1845.

³⁷ W r. 1824 stawka ta wynosiła 1 zip 15 gr.

³⁸ Por. AKP, Inwentarze K-7, R. 1755; K 14, R. 1770/1771; K-28, R. 1780/1781; K -32, R. 1784/1785; K-35, R. 1787/1788 do K-87, R. 1844/1845.

³⁹ Nie spotkaliśmy w źródłach informacji na ten temat, ale wynika to niewątpliwie z dworskiego charakteru tych źródeł. O konsekwencjach poznawczych tego charakteru źródeł inwentarzowo-rachunkowych pisze szerzej W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, s. 221.

⁴⁰ AKP, Rachunki, K-176, R. 1801/1802. Już wtedy spotykamy rurmistrza w rachunkach folwarcznych (był nim Łukasz Prostek z Krzeszowic). Według inwentarzy w końcu omawianego tu okresu występuje również wśród mieszkańców Tenczynka jako rurmistrz Jacenty Gacek (zagrodnik), por. AKP, Inwentarze. K-76, R. 1838/1839.

tach pięćdziesiątych XVIII w., to jednak w tym czasie strycharze nie mieszkali w Tenczynku. Inwentarze wymieniają ich pośród mieszkańców tej wsi począwszy od lat osiemdziesiątych tego stulecia⁴¹. W cegielni tenczyńskiej zatrudniano jednego, maksimum dwóch strycharzy⁴². Roczny zarobek strycharza uzależniony był od zapotrzebowania na cegłę zgłaszanego przez dominium oraz od aktualnego stanu technicznego urządzeń produkcyjnych cegielni. Płaca ta nie była największa w połowie XVIII w., wzrasta jednak wyraźnie wraz z podjęciem przez dwór licznych inicjatyw przemysłowych (czasy marszałkowej Lubomirskiej). W poniższym zestawieniu przedstawimy zarobki strycharzy tenczyńskich w kilku przekrojach czasowych.

Zestawienie 1

Zarobki strycharza tenczyńskiego w latach 1768-1825

Przekrój czasowy	Wysokość rocznego uposażenia pieniężnego (w zip)	Wysokość zarobku zrelatywizowana do aktualnej ceny chleba żytniego		Dynamika zmienności zarobków (wartości zrelatywizowanej)	
		(funtów)	(kilogramów)	współczynnik stały	zmienny
1768	184	1602	656	100	
1800	551	4805	1968	300	300
1805	658	3702	1000	231	77
1820	277	3973	1626	248	107
1825	883	15152	6205	945	381

Źródło: Rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, K-154, K-180, K-199, K-201, K-221, AP Kraków, Oddział I; J. Tomaszewski, *Ceny w Krakowie*; Z. Górkiewicz, *Ceny w Krakowie...*

Zarobki strycharzy były — jak widzimy — bardzo dobre. Zróznicowano je nie tylko ze względu na roczną wielkość produkcji, ale też ze względu na jej jakość. Płacono mniej za gorsze gatunki cegły. Podane tu liczby zawierają w sobie również zwrot kosztów reperacji narzędzi pracy — za takie naprawy płacił w ostatecznym rozrachunku dwór⁴³. W latach dwudziestych XVIII w. kierowano do pomocy strycharzom chłopów odrabiających pańszczyznę⁴⁴. W okresie wcześniejszym sami strycharze najmowali pomocników, ale koszty najmu opłacał dwór⁴⁵. Mamy więc

⁴¹ O funkcjonowaniu cegielni do czasu zamieszkiwania w Tenczynku strycharzy por. AKP, Rachunki, K-148, R. 1759/1760. Zjawili się oni tutaj na polecenie Unickiego, generalnego ekonoma Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, Rachunki, K-172, R. 1794/1795. Po raz pierwszy spotykamy ich w inwentarzach, por. *ibidem*, K-30, R. 1783/1784.

⁴² Por. tabela 11.

⁴³ Np. w r. 1800 odpowiednia pozycja w rozliczeniu ze strycharzami brzmi: „od reperacji wozu do wożenia gliny i piasku strycharzom [...] zip 36”, AKP, Rachunki, K-175.

⁴⁴ *Ibidem*, K. 208A, „Regestr przychodów i rozchodów pańszczyzny w magazynie tenczyńskowym”, R. 1821/1822.

⁴⁵ *Ibidem*, K-176, R. 1801/1802.

w tym przypadku do czynienia z wysoko kwalifikowaną siłą roboczą. Rzemieślnicy ci mieszkali w domu dworskim i nie posiadali gruntu, stąd w inwentarzach notowano ich jako komorników. Jakże jednak odmienny był ich status zawodowy i społeczny od pozostałych komorników, choćby członków załogi folwarcznej. Należy też stwierdzić, iż znacznie odbiegał od statusu — przynajmniej ekonomicznego — pozostałych rzemieślników tenczyńskich.

Na końcu tej grupy rzemieślników tenczyńskich wymienimy szabelnika¹⁰. Szabelnik pracujący w istniejącej w początku XVIII w. w Tenczynku szabelni nie odrabiał pańszczyzny, płacąc za nią 20 złp rocznie. Oprócz tego uiszczal opłaty, do których wliczano wówczas galmanne i oprawę. Produkował zapewne przede wszystkim na potrzeby dworu.

Poza wzmiankowanymi w inwentarzach niewiele możemy powiedzieć o pozostałych rzemieślnikach zaliczanych do wymienionej grupy, tj. o pilarzu i ślusarzu.

c) Zawody rzemieślnicze związane z usługami na rzecz dworu i wsi
(kowale, murarze, stolarze i cieśle)

Kowal przez cały XVIII w. był wliczany w poczet tenczyńskich zagrodników i — jak można przypuszczać — ziemia stanowiła dla niego ważne źródło dochodu. Uiszczal dominium zarówno opłaty, jak i odrabiał pańszczyznę. W pracy rzemieślniczej był wtedy wynagradzany od sztuki, a w sytuacji gdy podejmował większe zamówienie dworu, płacono mu również od dniówki⁴⁷. W tym ostatnim przypadku wynagradzano go według stawki jednego dnia zarobkowego⁴⁸. Nic nie można powiedzieć na temat stawek, jakie pobierał kowal za usługi świadczone mieszkańcom Tenczynka. W końcu omawianego tu okresu, czyli w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w., pojawia się tutaj dwóch kowali. Zaliczono obydwu do komorników i obaj płacili czynsz roczny w wysokości 8 złp. Jak można sądzić na podstawie kwitów prowentowych, nie pobierali już wówczas za prace wykonywane na rzecz dominium zapłaty dniówkowej, ale wyłącznie uposażenie od wykonanej sztuki⁴⁹.

Murarzy spotykamy w Tenczynku w drugiej połowie XVIII w. i następnie, po przerwie przełomu XVIII i XIX w., pojawiają się znowu w drugiej ćwierci XIX stulecia. W pierwszej połowie XVIII w. murarz tenczyński był chałupnikiem. Za pracę płacono mu według dnia zarobkowego. Spotkaliśmy również przykład zapłaty, w której jednostką przeliczeniową był tydzień roboczy (odliczano wszystkie dni świąteczne, jaki w nim wypadły)⁵⁰. Stawka dnia zarobkowego zróżnicowana

⁴⁶ *Ibidem*, K-145, R. 1712/1713 („Regestr czynszów i najmów w Hrabstwie Tenczyńskim in Anno 1712/13); por. *ibidem*, K-1 do K-4.

⁴⁷ *Ibidem*, K-146, R. 1753/1754; K-147, R. 1757/1758 i n.

⁴⁸ Od połowy aż do końca XVIII w. stawka ta wahała się od 1 zip do 1 zip 8 gr.

⁴⁹ Kwity prowentowc. Rozchody Hrabstwa Tenczyńskiego 1821—1830, AKP, Rachunki, K-198B.

⁵⁰ Dzień zarobkowy szacowano wówczas jednolicie dla wszystkich rzemieślników. Podobnie jak kowal mógł murarz otrzymać od 1 złp do 1 złp 8 gr. W sytuacji gdy zapłatę ustalano na tydzień, stawka wynosiła na cały ten okres 10 złp.; por. AKP, Rachunki, K-148, R. 1759/1760.

była w zależności od rodzaju wykonywanej pracy. Dominium wspomagało też murarzy, gdy ci ulegli wypadkowi w czasie pracy⁵¹. Znacznie gorzej byli opłacani w tym czasie pomocnicy murarscy. Zatrudniano ich najczęściej na zasadzie opłaty za najem jednego dnia pańszczyzny pieszej⁵². Praca pomocników murarskich miała jednak przede wszystkim charakter dorywczy. Źródła nie notują, kto się nią trudnił. Możemy jedynie przypuszczać, iż stanowiła źródło zarobku dla najbiedniejszych gospodarzy tenczyńskich. W tej sytuacji jednak, gdy pomocnicy murarscy byli fachowymi murarzami, płacono im minimum stawki dnia zarobkowego (1 złp), majstrowi murarskiemu płać maksymalną stawkę⁵³. W ostatniej ćwierci XIX w. wobec licznych robót murarskich prowadzonych w Hrabstwie Tenczyńskim nie zmodyfikowano zasadniczo zasad wynagradzania tego rzemieślnika, choć płacono mu według bardziej zróżnicowanych stawek w zależności od rodzaju wykonywanej pracy. Rzadziej też zatrudniano najemnych pomocników murarskich, wykorzystując przede wszystkim pracę pańszczyźnianą chłopów⁵⁴. Wobec znacznego zróżnicowania stawek trudno jest nam ustalić rzeczywisty roczny dochód z wykonywanej pracy przeciętnego murarza. Możemy jedynie podać szacunkowe dane w odniesieniu do jednego przekroju czasowego (r. 1825), przyjmując kilka wariantów ilości dni przepracowanych w ciągu roku.

Zestawienie 2

Przeciętna szacunkowa płaca roczna murarza w r. 1825 w Tenczyńsku

Przeciętna dzienna stawka	Liczba dni przepracowanych w roku	Wysokość zarobku (w złp)	Zrelatywizowana roczna płaca wg aktualnych cen chleba żytniego	
			(w funtach)	(w kilogramach)
1 złp 20 gr ⁵⁵	150	250	4289	1756
	200	330	5119	2342
	250	420	7148	2927

Źródło: Rachunki, AKP, K-227, Protokół kasy prowentowej tenczyńskiej, AP Kraków, Oddział I; A. Górkiewicz, *Ceny w Krakowie ...*

⁵¹ Informacja o tym dotyczy co prawda murarzy krzeszowickich, ale przecież nic nie wskazuje na to, że nie dawano podobnych gratyfikacji innym: „Wacławowi mularzowi z Krzeszowic, potłuczonemu przez spadnięcie z rusztowania i pokaleczeniu się przy fabryce tenczyńskiej [chodzi tu o browar „z gorzelnią — K.Z.], na smarowidło i żywność — złp 15”; AKP, Rachunki, K-177, R. 1802/1803.

⁵² Kwota ta wynosiła 10 gr.

⁵³ Por. AKP, Rachunki, K-148, R. 1759/1760.

⁵⁴ *Ibidem*, K-80, R. 1834/1835.

⁵⁵ Średnią płacę dniówkową ustaliliśmy dysponując danymi, iż w r. 1824/1825 mularze zarabiali według stawek (złp/gr): 0/23, 1/0, 1/5, 1/6, 1/10, 1/15, 1/18, 1/20, 2/0, 3/0, 4/0.

Płaca murarza w zależności od liczby dni przepracowanych w roku wahała się więc w omawianym czasie od 250 do 420 złp. Jej poziom był zdecydowanie niższy od poziomu zarobków strycharza, ale też wyższy od zarobków załogi folwarcznej.

Na zupełnie podobnych zasadach jak kowala i murarza zatrudniano stolarzy i cieśli. Ich płaca dniówkowa była jednak nieco niższa niż płaca murarza. Podobnie jak kowal byli oni również wynagradzani w przypadku niektórych robót od sztuki, czyli za wykonany przedmiot lub w przypadku cieśli — za wykonanie konkretnej usługi, co w ogólnym rozrachunku równoważyło zapewne nieco stawki dni zarobkowych.

Jak mogliśmy się przekonać, grupa rzemieślników tenczyńskich nie była jednolita ani w sensie statusu społecznego, ani w sensie statusu ekonomicznego. Powiedzieć można nawet, iż spotykamy tu ludzi, którzy zaliczani do kategorii komorników, a więc do grupy cieszącej się najmniejszym prestiżem społecznym, pod względem statutu ekonomicznego przewyższali co najmniej wielu zagrodników, jeśli już nie kmieci, np. strycharzy. Płace rzemieślników wiejskich sytuują się generalnie na poziomie wyższym aniżeli płace załogi folwarcznej. W większości zawodów rzemieślniczych mamy do czynienia przede wszystkim z płacami pieniężnymi. Jak można stąd wnioskować, miało to istotne znaczenie dla zwiększenia obrotu pieniądza w obrębie społeczności wiejskiej Tenczynka. Z drugiej jednak strony nie możemy powiedzieć, jaki był zakres usług rzemieślniczych świadczonych przez omawianą grupę samej społeczności wiejskiej. Nie możemy też stwierdzić dokładnie, jak wiele osób znajdowało zatrudnienie poza pracą pańszczyźnianą, wykonując pomocnicze prace murarskie czy ciesielskie.

Przeprowadzona powyżej analiza pozwoliła nam jednak wykazać, jak dalece rzemiosło wiejskie uzależnione jest od dworu. Dominium stwarzało zasadniczy rynek pracy, dominium decydowało więc przede wszystkim o liczbie rzemieślników i o specjalnościach rzemieślniczych, które pojawiły się w Tenczynku⁵⁸. Dominium też decydowało najprawdopodobniej w zupełności o wielkości stawek płaconych za poszczególne usługi rzemieślnicze⁵⁷.

Na podstawie danych zebranych w tabeli 11 możemy przekonać się, że na przestrzeni półtora wieku rzemiosłem nie parął się w Tenczynku ani jeden kmieć. Zjawisko to uznajemy za symptomatyczne zarówno dla prestiżu zawodu rzemieślniczego — ceniono go, jak widać nawet we wsi poddanej oddziaływaniu procesów industrializacyjnych, niżej aniżeli zajęcia rolnicze — jak też dla stopnia penetracji tradycyjnego układu warstwowego wsi. W tym ostatnim wypadku po prostu nie można mówić o jakimkolwiek oddziaływaniu rzemiosła na zatrudnienie warstwy stojącej najwyżej w hierarchii prestiżu społecznego. Rzemiosło wiejskie

⁵⁶ Nie jesteśmy jednak przekonani, czy tak działo się do końca omawianego okresu. Obserwowany gwałtowny wzrost liczby rzemieślników w Tenczynku w ostatnim przekroju czasowym może wskazywać, iż sytuacja wymknęła się spod kontroli dworu.

⁵⁷ Informacje o pracy rzemieślników w Tenczynku spotykamy jedynie w ostatnim, sporządzonym przed uwłaszczeniem, inwentarzu na rok gospodarczy 1844/1845, por. AKP, Inwentarze, K-87.

oddziaływało natomiast w sferze zatrudnienia na warstwy średnie i najniżej usytuowane w tradycyjnym układzie warstwowym. Jak pamiętamy, do tych pierwszych zaliczyliśmy zagrodników i chałupników, do drugich komorników.

Wspomniane dane tabeli 11 sugerują ciekawy rozkład owego oddziaływania w czasie. Do końca lat dwudziestych XIX w. koncentruje się ono prawie wyłącznie na warstwie średniej, a dopiero w ostatnim piętnastoleciu omawianego tu okresu zaczyna coraz szerzej przenikać do warstwy komorniczej, by u progu lat czterdziestych XIX w. tu właśnie się umiejscowić. Zbiega się to chronologicznie ze znacznym liczebnym przyrostem rzemieślników tenczyńskich. Byłoby jednak uproszczeniem twierdzić, że wyłącznie przyrost liczbowy rzemieślników spowodował koncentrację zatrudnienia w warstwie najniższej. Był on bez wątpienia elementem najsilniej oddziałującym w tym kierunku, ale poprzedziła go swoista odgórna restrukturyzacja tenczyńskich zagrodników-rzemieślników. Oto bowiem spośród sześciu rzemieślników tenczyńskich odnotowanych przez inwentarz z r. 1825 jako zagrodnicy, w przekroju z r. 1830 czterech znalazło się w grupie komorników. Stało się to z chwilą, gdy dominium zezwoliło im na osiedlenie się w domu skarbowym, a więc tym samym stworzyło możliwość opuszczenia gospodarstw zagrodniczych, gdzie dotąd żyli jako członkowie rodzin zagrodniczych.

6. LUDNOŚĆ CHŁOPSKA ZATRUDNIONA W PRZEMYSŁE DWORSKIM

a) Zatrudnienie mieszkańców Tenczynka w browarze i w gorzelnii w latach 1760-1819

Konsumpcja piwa i gorzałki to tylko jedna strona oddziaływania browaru i gorzelnii na społeczność wiejską, drugą stanowi zatrudnienie mieszkańców wsi, chłopów, w tych zakładach przemysłowych. Od strony liczbowej kwestie te ilustruje tabela 32. Spośród wykazanych w niej kategorii zatrudnienia w skład chłopskiej społeczności wiejskiej nie wchodził pisarz browaru i kontroler propinacyjny⁵⁸. Zatrudnienie w tym zakładzie jesteśmy w stanie śledzić na przestrzeni lat 1764—1805 w sześciu przekrojach czasowych. Wyraźnie dostrzegamy w tym czasie zmienność form zatrudnienia. W połowie XVIII w. w tablicach ordynarii nie umieszczano pomocników browarnianych i gorzelnianych („pomagli”). Byli oni wynagradzani zyskując rocznie 30 łokci płótna (15 zgrzebnego i 15 konopnego), po połowie zagonu do uprawy jarzyn, opłatę na buty (4 floreny) oraz dodatkowo uposażenia bądź w naturze, bądź w pieniądzu „za pilną robotę”⁵⁹. W zamian za tę pracę nie byli zwalniani w tym czasie z żadnych powinności pańszczyźnianych⁶⁰. Od początku lat siedemdziesiątych XVIII w. uwzględniano ich w tablicach ordynarii,

⁵⁸ Pisarz browaru mieszkał w specjalnie do tego celu przystosowanym pomieszczeniu w folwarku tenczyńskim. W roku gospodarczym 1770/1771 przeprowadzono tam gruntowny remont, por. AKP, Rachunki, K-157, R. 1770/1771.

⁵⁹ AKP, Rachunki, K-146, R. 1753/1754.

⁶⁰ *Ibidem*, K-7, R. 1755/1756.

Zatrudnienie i place zatrudnionych w browarze i go-

Przekrój czasowy	Wyszczególnienie: kategorie zatrudnienia	Liczba zatrudnionych w danej kategorii	Roczne uposażenie zatrudnionego w naturze							
			żyto korce/ ćwierci/miary	pszenica k/ć/m	jęczmień k/ć/m	owies k/ć/m	groch k/ć/m	tatarka k/ć/m	siemię k/ć/m	jałga k/ć/m
			1745	Pisarz browaru Gorzelný Piwowar	1 1 1	7/3/0 7/3/0 7/3/0	2/2/1 0/3/0 0/2/1	3/2/0 3/1/1 2/0/3	12/0/0 3/1/1 3/1/1	1/0/0 0/3/0 0/2/2
1760	Pisarz browaru Gorzelný Piwowar Pomocnicy brow. i gorz. Parobek	1 1 1 4 1	7/3/0 7/3/0 7/3/0 — —	2/2/1 0/3/0 0/2/1 — —	3/2/0 3/1/1 2/0/3 — —	12/0/0 3/1/1 3/1/1 — —	1/0/0 0/3/0 0/2/2 — —	1/3/0 2/2/0 0/1/1 — —	0/0/2 0/1/2 — — —	21/2 — — — —
1765	Pisarz browaru Gorzelný Piwowar Pomocnicy brow. i gorz. Chmielarz	1 1 1 4 1	7/3/0 7/3/0 7/3/0 — —	2/2/3 2/3/0 0/2/3 — —	3/2/0 3/0/0 3/0/0 — —	12/0/0 3/1/3 3/1/3 — —	1/0/0 0/2/6 1/2/6 — —	2/0/0 2/0/0 2/0/0 — —	0/1/6 0/1/6 0/1/3 — —	0/1/6 — — — —
1871	Pisarz browaru Gorzelný Piwowar Pomocnicy brow. i gorz. Chmielarz	1 1 1 4 1	9/0 7/24 7/24 — —	2/16 0/24 0/24 — —	6/0 3/16 3/16 — —	16/0 3/8 3/8 — —	2/0 0/20 0/20 — —	3/0 2/0 2/0 — —	— — — — —	1/0 — — — —
1800	Pisarz propinac. Rewizor propinac. Piwowar Pomocnicy brow. Chmielarz	1 1 1 3 1	10/0 8/0 12/0 — —	2/0 2/0 3/0 — —	6/0 4/0 8/0 — —	30/0 20/0 — — —	2/0 1/0 4/0 — —	4/0 3/0 1/0 — —	0/16 0/16 0/16 — —	0/16 0/16 0/12 — —
1805	Pisarz propinac. Kontroler propinac. Piwowar Pomocnicy brow.	1 1 1 3	10/0 10/0 12/0 3/0	4/0 2/0 3/0 0/16	6/0 4/0 8/0 1/0	10/0 24/0 — 0/1	2/0 1/0 1/0 0/16	6/0 3/0 4/0 0/1	2/0 0/16 0/16 —	2/0 0/16 0/12 0/4

Źródło: Inwentarze, AKP, Rachunki, AKP; K-8, K-27. „Tablica ordynarii”, AKP, K-146, K-176A, K-179A;

1 — beczek począwszy od tej daty

2 — cetnarów począwszy od tej daty

a od początku lat osiemdziesiątych zaczęto płacić im salaryum. Oprócz tej stałej zapłaty otrzymywali dodatki pieniężne „extra tabeli”⁶¹.

Stale uposażenie pobierali natomiast piwowar i gorzelný. Począwszy od r. 1800

⁶¹Ibidem, K-176, R. 1801/1802.

rzelni tenczyńskiej (według danych tablic ordynarii)

w browarze i gorzelnii tenczyńskiej											
w naturze							w pieniądzu				płaca ogółem
sól	masło foski (garnec)	ser kopy/szruki	piwo	siano	jarzyny zagony	plótmo (łokcie)	talarium (złp/gr)	na omastę (złp/gr)	za sól (złp/gr)	strawnic	
7	10/7	0/30	6	6	19	—	120	10	—	—	130
12	1/0	1/0	4	—	6	—	120	10	—	—	130
10	0/4	0/40	4	—	7	—	60	10	—	—	70
7	0/7	0/30	6	6	9	—	120	10	—	—	130
12	1/0	1/0	4	—	6	—	120	10	—	—	130
10	0/4	0/40	4	—	7	—	60	10	—	—	70
—	—	—	—	—	2	30	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	30	—	—	—	—	—
10	0/4	0/30	6	6	9	—	150	10	—	—	160
12	1/0	1/30	6	—	6	—	120	10	—	—	130
10	0/4	0/40	4	—	7	—	80	10	—	—	90
—	—	—	—	—	2	30	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	131/22	131/22
20	1/0	1/0	6	8	9	—	200	—	—	—	200
8/3	0/4	0/40	3/12	—	7	—	140	10	—	—	150
8/3	0/4	0/40	3/12	—	7	—	90	10	—	—	100
—	—	—	—	—	—	—	22/15	—	—	113/15	136
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	131/22	131/22
—	1/0	1/0	10 ¹	36 ²	6	—	300	24	21/10	—	345/10
—	1/0	1/0	8	24	6	—	150	24	10/20	—	184/20
—	1/0	1/0	16	—	9	—	400	—	21/10	—	421/10
—	—	—	—	—	2	—	52	—	—	—	52/0
—	—	—	—	—	—	—	56	—	—	—	156/0
—	2/0	2/0	12	—	10	—	300	24	44	—	368/0
—	1/0	1/0	8	30	6	—	250	24	10/20	—	284/20
—	1/0	1/0	16	—	35	—	400	—	21/10	—	421/10
—	—	—	—	—	4	—	208	40/12	3/0	—	251/12

gorzelnii przechodzi na wynagrodzenie akordowe, płacone mu odtąd według ilości „wypalanej” gorzałki. Na podobnych zasadach pracuje także od tej chwili dwóch jego pomocników⁶². W tym samym momencie wzrasta wyraźnie uposażenie piwo-

⁶² „Gorzelnia od wypalenia gorzałki garncy 1200 ...”, AKP, K-175, R. 1800/1801.

wara, przewyższając nawet płace pisarza propinacyjnego i kontrolera propinacji. Jak widać wyraźnie w tabeli 32, na przestrzeni drugiego półwiecza XVIII w. rysuje się wyraźnie powolny wzrost płacy pieniężnej. Podobną ewolucję stwierdziliśmy w przypadku płac załogi folwarcznej.

Oprócz piwowara i gorzelnego oraz ich pomocników zatrudniano na stałe w browarze chmielarza. Jedynym jego uposażeniem było strawne. Chmielarzem był przez cały badany tu okres chałupnik tenczyński. Od połowy XVIII w. wśród załogi browaru i gorzelnii pojawia się parobek fabryczny. Występuje on w początkach XVIII stulecia poza tablicą ordynarii⁶³. Do jego zadań należały usługi transportowe na rzecz browaru. Z czasem jednak zastąpiono go wykorzystaniem przymusowej pracy pańszczyźnianej mieszkańców Tenczynka. Pracę pańszczyźnianą wykorzystywano dodatkowo do stróżowania przy browarze do końca XVIII w. Począwszy bowiem od r. 1800 spotykamy w rachunkach wypłaty na opłacenie stróża do browaru⁶⁴. Był on zwalniany z pańszczyzny. Z końca lat dwudziestych XIX w. zachowały się informacje o korzystaniu przez browar z pracy pańszczyźnianej należnej folwarkowi krzeszowicko-tenczyńskiemu⁶⁵. Pracę pańszczyźnianą przy browarze i gorzelnii wykorzystywano do: 1) opatrywania bydła opasowego; 2) wywożenia popiołów; 3) zwożenia węgla; 4) wożenia zboża do młyna; 5) wożenia słodów do młyna; 6) rozwożenia piwa po karczmach; 7) robienia piwa; 8) szycia i naprawiania worków; 9) pracy w bednarni; 10) utrzymania systemu wodociągowego⁶⁶. Nic nie pozwala wątpić, iż mniej więcej w takim samym zakresie korzystano z pańszczyzny w browarze także w okresie wcześniejszym. Jak zatem widzimy, praca pańszczyźniana znajduje w browarze i w gorzelnii dość istotne miejsce, choć — co należy podkreślić — była wykorzystywana głównie do robót pomocniczych. Pozwalała jednak utrzymywać zatrudnienie stałych robotników na niskim poziomie i w ten sposób, przyczyniając się do obniżenia kosztów produkcji piwa i cen wódki, hamowała proces penetracji zatrudnienia przemysłowego w społeczności wiejskiej⁶⁷.

Przedstawione powyżej spostrzeżenia dotyczą okresu, w którym browar tenczyński wraz z gorzelnią stanowił już rozwinięty zakład produkcji piwa i gorzałki dla potrzeb całego dominium. Dostrzegliśmy w tym czasie zmienność form zatrudnienia ludności wiejskiej, którego zasadniczą cechą było dążenie do stworzenia zespołu stałych pracowników browaru i gorzelnii. Nie była to załoga liczebnie

⁶³ *Ibidem*, K-146.

⁶⁴ *Ibidem*, K-175.

⁶⁵ W roku gospodarczym 1817/1818 browar tenczyński korzystał ze 159 dni pańszczyzny ciągłej i 2433 dni pańszczyzny pieszej, w czym z samego Tenczynka 94 dni ciągle i 612 pieszych. Por. AKP, Rachunki, K-183, R. 1817/1818. W roku następnym folwark krzeszowicko-tenczyński wykorzystał 255 dni ciągłych i 1721 dni pieszych pańszczyzny. Por. „Rachunki propinacyjne i łazienkowe w dobrach tenczyńskich za rok 1818/1819, tj. od dnia 1 lipca 1818 do dnia ostatniego miesiąca czerwca 1819”, AKP, Rachunki, K-190.

⁶⁶ *Ibidem*, K-183, Rachunek propinacji tenczyńskiej, R. 1817/1818.

⁶⁷ Wedługustaleń W. Kuli w rachunkowości feudalnej nie uwzględniano pańszczyzny w obliczaniu rzeczywistych kosztów produkcji. Stanowiła ona wartość samą w sobie. Por. tegoż: *Problemy i metody...*, s. 249 i n.

duża, wspomagano ją przecież — jak zaznaczyliśmy powyżej — pracą pańszczyźnianą poddanych.

Wśród zatrudnionych na stałe robotników obserwujemy dużą gradację wysokości wynagrodzenia, od wysokiej płacy piwowara i gorzelnego do niskiego uposażenia pomocnika browarnianego czy gorzelniczego lub stróża, które nie mogło pełnić innej funkcji w ich budżecie domowym, jak tylko uzupełnienia dochodów z własnego gospodarstwa rolnego. Zestawienie 4 zawiera skorygowaną liczbę stałych pracowników browaru i gorzelnii⁶⁸, wywodzących się ze społeczności chłopskiej Tenczynka, skorelowaną ze strukturą społeczną tej wsi.

W przeciwieństwie do zatrudnienia mieszkańców Tenczynka w rzemiośle wiejskim, w tym przypadku obserwujemy stały wzrost liczby zatrudnionych robotników w browarze i w gorzelnii tenczyńskiej na przestrzeni lat 1754-1805. Wzrost ten jest jednak widoczny wyłącznie w bezwzględnej liczbie stale zatrudnionych robotników⁶⁹. Jeśli bowiem tę ostatnią skorelować z ogólną liczbą gospodarstw chłopskich, to stwierdzimy wówczas stały spadek procentu zatrudnionych w browarze i w gorzelnii, co oznacza, iż rozwój tego działu gospodarki przemysłowej dominium nie wytworzył zatrudnienia nadążającego za rozwojem wsi.

Zestawienie 2

Społeczne aspekty zatrudnienia stałych pracowników browaru i gorzelnii w Tenczynku

Prze- krój czaso- wy	Gorzelnicy				Piwowar				Chmielarz				Pomocnik piwowara i chmielarza				Wszyscy zatrudnieni				Ogółem liczba zatrud- nionych	% ogólnej liczby gospo- darstw
	K	Z	Ch	Km	K	Z	Ch	Km	K	Z	Ch	Km	K	Z	Ch	Km	K	Z	Ch	Km		
1754	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	2	1	0	2	3	1	6	17
1760	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	3	1	0	2	4	1	7	19
1765	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	3	1	0	2	4	1	7	19
1781	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	3	1	0	2	4	1	7	19
1800	0	2	-	0	0	1	-	0	0	1	-	0	0	3	-	2	0	7	-	3	10	13
1805	0	2	-	0	0	1	-	0	0	1	-	0	0	3	-	2	0	7	-	3	10	12

K — kmiecie; Z — zagrodnicy; Ch — chałupnicy; Km — komornicy; 0 — nie występuje zatrudnienie w danej kategorii; — brak informacji w źródłach.

Źródło: Inwentarze i Rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP, AP, Oddział I.

Jak wykazaliśmy w powyższym zestawieniu, zatrudniano w browarze i gorzelnii przede wszystkim osoby, które w tradycyjnym układzie warstwowym można sklasyfikować w grupach średnio zamożnych i najuboższych mieszkańców wsi. Podobnie jak w przypadku gospodarki rolnej, leśnej oraz rzemiosła wiejskiego w całym omawianym tu okresie pracą w browarze i gorzelnii nie parał się ani jeden

⁶⁸ Mówiąc o skorygowaniu wielkości zatrudnienia mamy na myśli uwzględnienie w przypadku dwóch ostatnich przekrojów czasowych zatrudnienia gorzelnianego i jego dwóch pomocników, którzy pracując akordowo nie pobierali uposażenia w naturze i nie byli uwzględniani w tablicach ordynarii.

⁶⁹Nieuwzględniliśmy w tych danych karczmarzy tenczyńskich.

kmieć! Z drugiej jednak strony musimy pamiętać, że różnice w uposażeniu poszczególnych kategorii zatrudnionych prowadziły do zatarcia ostrego obrazu linii granicznych poszczególnych warstw w tradycyjnym układzie warstwowym. Tak np. zaliczani do zagrodników piwowar czy gorzelny (ten ostatni szczególnie) pod względem swego statusu ekonomicznego znacznie różnili się od wielu innych członków tej warstwy.

W końcu omawianego tu okresu, a więc już po reorganizacji stanu osiadłości w Tenczynku⁷⁰, gros zatrudnionych wywodzi się z zagrodników, wzrasta jednak w tym względzie rola komorników. Jak możemy się przekonać, w przypadku zatrudnienia w browarze i gorzelni struktura społeczna pokrywa się w pewnym sensie z podziałem w hierarchii zawodów. Mianowicie lepiej płatni i stojący wyżej w hierarchii uposażenia gorzelny i piwowar wywodzą się z zagrodników, od r. 1800 do tej kategorii dołącza chmielarz. Tymczasem ich pomocnicy wywodzą się z chałupników i komorników w okresie poprzedzającym reorganizację stanu osiadłości, a później mieszczą się w kategorii zagrodników i komorników. Stwierdzamy w tym względzie zbieżność takich czynników statusu społecznego, jak prestiż społeczny i ekonomiczny zatrudnionych w browarze i gorzelni. Pewnym uzupełnieniem powyższych stwierdzeń jest na pewno fakt, że również osoby nie związane z pracą produkcyjną w browarze i gorzelni, ale zajmujące dość szczególne miejsce w społeczności wiejskiej, jakimi byli karczmarze tenczyńscy, rekrutowali się z zagrodników.

Jak wynika z dokonanych powyżej obserwacji, rozwój browaru i gorzelni w omawianym czasie nie wpływał w sposób jednoznaczny na przekształcenia tradycyjnego układu warstwowego. Zauważyliśmy bowiem w jego oddziaływaniu zarówno elementy tradycjonalizmu, czyli takie, które utrwały istniejący układ stosunków społecznych, jak i elementy dynamizujące strukturę społeczną wsi. Poważnym mankamentem, który dotkliwie odczuwamy w tym punkcie naszych rozważań, jest brak źródeł do poznania sytuacji, jaka panowała w tym względzie w Tenczynku w drugiej ćwierci XIX w.

Czynnikiem, który w sposób zasadniczy wpływał hamująco na przekształcenia tradycyjnego układu warstwowego wsi, było utrzymywanie przez browar i gorzelnię pracy pańszczyźnianej poddanych. Wpływało to na ograniczenie rozmiarów stałego zatrudnienia poddanych tenczyńskich w browarze i sprzyjało ukształtowaniu się dość wąskiej grupy ludności wiejskiej wchodzącej w skład załogi browaru i gorzelni. W efekcie rozbudowa obu przedsięwzięć w końcu XVIII w. spowodowała co prawda liczbowy wzrost załogi, ale też do końca drugiego dziesiętka lat XIX w. wzrost ów był znacznie wolniejszy aniżeli ogólny przyrost liczby gospodarstw w Tenczynku.

Mieliśmy okazję zauważyć, że hierarchia zawodów robotników wiejskich w browarze i gorzelni odpowiadała hierarchii społecznej, to znaczy, że zatrudnieni na kluczowych stanowiskach produkcyjnych (browarniany i gorzelny) wywodzili się wyłącznie z warstwy zagrodniczej, podczas gdy zatrudnieni na stanowiskach

⁷⁰ AKP, Inwentarze, K-66.

pomocniczych wywodzili się zarówno z warstwy zagrodnicze), jak i najuboższych warstw społeczności wiejskiej Tenczynka. W tym więc zakresie dworska gospodarka browarniania i gorzelnicza Hrabstwa Tenczyńskiego petryfikowała istniejący układ stosunków społecznych na wsi. Z drugiej jednak strony zmiana formy zatrudnienia, w szczególności przejście na płacę akordową gorzelnego, wpływała na zmianę statusu ekonomicznego niektórych członków załogi browaru i gorzelni. Podobnie jak komornik-strycharz w przypadku rzemiosła, tak i zagrodnik-gorzelnik w interesującym nas tutaj przypadku znacznie przerastali pod wpływem swego statusu ekonomicznego pozostałych członków swoich warstw. W tym więc zakresie możemy mówić o innowacyjnej funkcji zmian w sposobie gospodarowania dworu w zakresie oddziaływania gospodarki dominialnej na społeczność wiejską.

Rozwój produkcji gorzałki i produkcji piwa w przedsiębiorstwach dworskich miał też istotne znaczenie dla możliwości przemian społecznych wsi z punktu widzenia konsumpcji tych produktów przez ludność wiejską. Znany powszechnie wzrost konsumpcji gorzałki w XVIII w., potwierdzony w naszych badaniach, zbiega się w czasie ze wzrostem możliwości zatrudnienia mieszkańców Tenczynka w innych działach przemysłowej gospodarki dworskiej. Droższa od piwa gorzałka stanowiła wygodną i skuteczną drogę drenażu chłopskich nadwyżek pieniężnych w chwili, gdy zaczęły się one pojawiać. Zamykając drogę obiegu pieniężnego chłopskiego majątku prawie wyłącznie w granicach dominium, wzmacniała pozycję ekonomiczną dworu, a z drugiej strony ograniczała możliwości inwestycyjne ludności wiejskiej⁷¹. To zaś nie pozostawało bez wpływu na utrwalenie tradycyjnego układu stosunków społecznych wsi. Nie oznacza to jednak, naszym zdaniem, by możliwości inwestycyjne chłopów zostały zupełnie zniwelowane. Wydaje się, iż wskazane powyżej oddziaływanie współistniało ze wzmocnieniem pozycji ekonomicznej niektórych chłopów zatrudnionych bezpośrednio w^r produkcji (gorzelny i browarniany), czy pośrednio związanych z rozwojem produkcji gorzelniczej i browarnianej (niektórzy reprezentanci rzemiosła wiejskiego, np. młynarz). W tym sensie z kolei długofalowo mogło przyczynić się do powolnej destabilizacji stosunków społecznych wsi. Piszemy tutaj, iż jedynie mogło przyczynić się, bowiem jak sądzimy, zakres społecznego oddziaływania gospodarki browarnianej i gorzelni dworu był zbyt mały. Dotyczył wąskiej grupy osób i nie mógł stać się zasadniczym czynnikiem destabilizującym tradycyjny układ stosunków społecznych Tenczynka.

b) Zatrudnienie ludności chłopskiej Tenczynka w górnictwie węgla kamiennego w latach 1798-1845

Niewiele możemy powiedzieć na temat organizacji pracy i struktury zatrudnienia we wczesnym okresie istnienia kopalni węgla w Tenczynku w latach 1798-1845. Wyczerpujący i dość obfity materiał spotykamy dopiero dla końca drugiego dziesięciolecia XIX stulecia. Niemniej wiemy, że w początkowym okresie istnienia

⁷¹ O wadze takiej kalkulacji gospodarczej pisze szeroko W. Kula, *Szkice o manufakturach*, t. 1, s. 5, 18-19, oraz *Problemy i metody historii gospodarczej*, s. 249 i n.

stał na jej czele sztygar zawiadujący całością prac w kopalni. Jego pomocnikiem był chłop tenczyński, zwany początkowo dozorcą, a potem karbownikiem kopalni węgla (Walenty Odrzywołek)⁷². Do tego ostatniego należało Ustalanie wielkości dziennego urobku i dozór kopalni. Według E. Pietraszka karbowy kopalni był zobowiązany do składania przysięgi na wierność dominium⁷³. Pracę przy filarze węglowym prowadzili górnicy, a prace pomocnicze i transportowe — zarówno na powierzchni, jak i pod ziemią — wykonywali chłopci tenczyńscy i krzeszowiccy w ramach pańszczyzny.

Rozwój górnictwa węglowego w Hrabstwie z końca drugiego dziesięciolecia XIX w. wpłynął na znaczną rozbudowę nadzoru kopalni. W administracji dominium (wszak powstawały już inne kopalnie) wyodrębniono specjalną komórkę zwaną „wydziałem górniczym” na wzór już istniejących podobnych wydziałów (rolniczy, leśny, propinacyjny). Na czele wydziału górniczego stanął inspektor górniczy, zwany też inspektorem kopalni⁷⁴. Księgowość prowadził pisarz węglowy. Poszczególnymi kopalniami kierowali sztygarzy (często nazywani w źródłach terminami niemieckimi „steiger”). Notowaniami dziennej produkcji każdego z górników zajmował się nadal karbowy⁷⁵.

Górników dzielono na rębaczy i szleperów. Szleperów zatrudnionych przy transporcie pod ziemią nazywano szleperami (szleprami) dolnymi, szleperów pracujących na powierzchni określano z kolei mianem szleperów (szleprów) dniowych. Dominium utrzymywało też płatnego stróża kopalni. Do końca lat czterdziestych struktura zatrudnienia nie uległa większym zmianom.

Praca w kopalni tenczyńskiej trwała 12 godzin, od szóstej rano do szóstej wieczór. „Dozór może zmniejszyć pracę — czytamy w statucie kopalni⁷⁶ — do 8 godzin, a to szczególnie w ramach pogłębiania szybów, przy prowadzeniu chodników, przy pracy w miejscach niebezpiecznych”. Kierownictwo kopalni mogło też wydłużyć czas szycoty w sytuacji, gdy brakowało ludzi do pracy lub „w razie konieczności wynikłej”. W wypadku sprzeciwienia się przedłużeniu czasu pracy, obciążano górników kosztami wszelkich uszczerbków w produkcji wynikłych z ich nieobecności, łącznie z możliwością zwolnienia z pracy⁷⁷.

⁷² Występuje systematycznie w materiale inwentarzowym.

⁷³ E. Pietraszek, *Wiejscy robotnicy ...*, s. 46.

⁷⁴ Rachunki i raporty kwartalne kopalni węgla kamiennego i glinki białej w Hrabstwie Tenczyńskim za lata 1818-1820, AKP-2435. Dalsze rozważania o organizacji zatrudnienia w tym czasie kontynuujemy w oparciu o zawarte w tych materiałach informacje.

⁷⁵ E. Pietraszek twierdzi, że już w tym czasie był w kopalni tenczyńskiej zatrudniony pomocnik sztygara. Jest to jednak funkcja, która pojawia się tu dopiero w latach czterdziestych.

⁷⁶ „Statut dla personelu robotniczego na kopalni węgla Św. Katarzyny w Tęczynku”. Akta Starostwa Górniczego, SG 135. Zatwierdzony on został 23 maja 1854 r., nic jednak nie stoi na przeszkodzie — naszym zdaniem — by obowiązujące w nim zasady organizacyjne przenieść na ostatnie ćwierćwiecze przed uwłaszczeniem. Podstawą do takich rozważań jest fakt, iż powołujący się na ten statut J. Zdanowicz w cytowanym już liście pisze o „starożytności zasad w nim zawartych” (por. także E. Pietraszek, *Wiejscy robotnicy...*, s. 46).

⁷⁷ „... oponenta, który danemu rozkazowi [tj. przedłużenia czasu pracy — K.Z.] zadość nie uczyni, czyni się odpowiedzialnym za wszystkie szkody stąd wynikłe, wskutek tego stawia się go jako przekraczającego ustawę”, „Statut dla personelu ...”

Płacono górnikom od „sążnia zgłębnego chodnika” lub od ilości wydobytego węgla. Stawki nie były jednolite dla wszystkich — o ich wysokości decydował w poszczególnych przypadkach sztygar. Sztygar miał też prawo zmiany stawek ustalonych w kontrakcie. Oprócz pracy akordowej przyznawanej wyłącznie górnikom przodowym stosowano stawkę wynagrodzenia dziennego w przypadku prac reperacyjnych lub na powierzchni. Z ogólnego uposażenia potrącano robotnikom koszty lampki górniczej, kucia kilofa i prochu strzelniczego⁷⁸. Szleperzy i pozostali robotnicy byli uposażani wyłącznie według stawek dniówkowych. Pracę codziennie rozdzielał górnikom sztygar.

W kopalni obowiązywała zasada bezwzględnej posłuszeństwa wobec poleceń zwierzchników. W wypadku okazania nieposłuszeństwa karano górników grzywną będącą równowartością jednej dniówki. Podobne kary, do wyrzucenia z pracy włącznie, spotykały robotników w przypadku stwierdzenia oszustwa (zawyżenie dziennego urobku lub dokładania kamieni do węgla). W kopalni tenczyńskiej obowiązywały stałe kary za rozmyślne spóźnienia do pracy i kradzieże. Jeżeli robotnik zrezygnował z pracy, obowiązywała go zasada dwutygodniowego wykonywania swych obowiązków, licząc od daty otrzymania zwolnienia. Jeżeli z kolei sama kopalnia musiała wstrzymać roboty lub je ograniczyć, pracodawca nie był zobowiązany do utrzymywania kompletu załogi.

Robotnik stale zatrudniony w kopalni musiał należeć do „puszki górniczej” i na jej rzecz płacić część swego wynagrodzenia⁷⁹. Na czele „puszki górniczej” stała komisja złożona z samego właściciela kopalni lub wskazanej przez niego osoby oraz dwóch reprezentantów górników. Według statutu z r. 1845 prawo wstąpienia do „puszki” mieli górnicy, którzy nie ukończyli 36 roku życia. Prawo członkowskie tracił górnik, który został z pracy usunięty. „Puszka górnicza” nie była kasą pożyczkową, wypłacano pieniądze jedynie górnikowi w razie wypadku lub wdowie po górniku w wyniku wypadku śmiertelnego. W pierwszym okresie istnienia „bractwa puszkowego” nierzadkie były wypadki dodatkowego wsparcia poszkodowanych przez dwór. W niczym jednak nie zmienia to faktu, że warunki zatrudnienia były bardzo ciężkie. Wypadki w kopalni zdarzały się często, a liczba ich wzrasta wraz z rozwojem kopalni. Pierwszy wypadek śmiertelny miał miejsce w r. 1819 — uległ mu górnik z Tenczynka Franciszek Pałka⁸⁰. Wypadkom ulegali też chłopi pracujący w kopalni w ramach pańszczyzny (w r. 1822 np. gospodarz z Nawojowej Góry)⁸¹.

⁷⁸ Rachunki i raporta kopalni węgla kamiennego w Tenczynku 1882/1823, AKP-2446.

⁷⁹ O istnieniu puszki górniczej w kopalni tenczyńskiej dowiadujemy się już w r. 1819, por. AKP. Rachunki, K-198C. („Pomocnicze materiały kasowe Hrabstwa Tenczyńskiego 1819-1823”).

⁸⁰ AKP, Rachunki, K-195. „Ze względu, iż na pańszczyźnie przy łamaniu kamienia w kopalni węgla gospodarz z Nawojowej Góry Józef Kołodziejczyk został zabitym, ludziom za opatrzenie tego ciała i pogrzebanie wódki ordynaryjnej garncy dwa wydano”, AKP, Rachunki, K-210, Kwity protentowe Hrabstwa Tenczyńskiego 1821/1822.

⁸¹ Por. np. AKP, Rachunki, K-179A, „Regestr magazynu fabrycznego krzeszowickiego 1819/1820, AKP Rachunki, K-198C, „Pomocnicze materiały kasowe Hrabstwa Tenczyńskiego w latach 1819-1823”.

Z drugiej strony spotykamy fakty świadczące o patrymonialnym stosunku właścicieli kopalni do pracujących tam na stałe robotników. Oprócz istniejącego już od końca XVIII w. szpitala dominialnego w Krzeszowicach, w którym leczono także ofiary wypadków górniczych, w r. 1823 ukończono budowę domu skarbowego w Tenczynku, gdzie oprócz rzemieślników mieszkali także górnicy nie mający domu we wsi. Wspomagano też górników w trudnych sytuacjach życiowych, np. przy budowie domu, udzielano pomocy na kształcenie dzieci⁸².

W kopalni węgla w Tenczynku stosowano trzy formy zatrudnienia: zatrudniano robotników stałych, najmowano okresowo do pracy okolicznych chłopów oraz szeroko korzystano z pracy pańszczyźnianej. W pierwszej połowie XIX w. ta ostatnia forma zatrudnienia odgrywała niepoślednią rolę. W sposób znamieny wzrasta ona jednak szczególnie w momencie intensywnej rozbudowy kopalni tenczyńskiej w latach 1820-1822. W r. 1819 według kwartalnych wykazów wykorzystanej w kopalni pańszczyzny przepracowano w Tenczynku 3036 dni piesze⁸³, w r. 1820 — 6844 dni piesze⁸⁴, w r. 1821 — 7752 dni, w r. 1822 — 7712⁸⁵. W r. 1824 wykorzystano w kopalni tenczyńskiej 4948 dni pieszych, a w r. 1825 — 6598⁸⁶. Przy takim wzroście zapotrzebowania na pańszczyznę wykorzystywano także pracę pańszczyźnianą chłopów przypisaną do innych folwarków. Tak więc w kopalni tenczyńskiej pracowali chłopci ze wsi odrabiających pańszczyznę w folwarkach: morawickim, brzoskowińskim i grójeckim⁸⁷. Chłopów pańszczyźnianych zasadniczo nie zatrudniano jako rębaczy, choć było to praktykowane szeroko w samych początkach istnienia kopalni⁸⁸. „Robotników” pańszczyźnianych kierowano przede wszystkim do prac pomocniczych. Oto przykład dysponowania pańszczyzną z czerwca 1825 r.: „Węgle łamało — 0, różna robota — 46, ciągaże — 146, sleparze — 149, wozaki — 30, nakładacze — 6, cieśle — 12, stróża — 8”⁸⁹

Oprócz przymusowej pracy pańszczyźnianej stosowano szeroko najem chłopów do pracy okresowej. Płacono im wtedy równowartość jednego dnia pańszczyzny pieszej. Stosowano też częstokroć różnorodne formy przymusu ekonomicznego: odrabianie zadłużenia wobec dworu lub odrabianie kary za kradzieże pańskiego majątku⁹⁰. Poza tym zmuszony kłopotami ekonomicznymi chłop sam bardzo często

⁸² „Za rezolucjami J. P. Hrabiego Pana Adrianowi Łaganowi na książki do nauki syna zlp 20”, AKP, Rachunki, K-212, „Rachunki sumaryczne Hrabstwa Tenczyńskiego w latach 1822/1823”.

⁸³ AKP, Rachunki, K-199, „Protokół percepty i ekspansy pieniężnej w Hrabstwie Tenczyńskim za lata 1820/21”.

⁸⁴ *Ibidem*, K-212, „Rachunki sumaryczne Hrabstwa Tenczyńskiego 1822-23”.

⁸⁵ *Ibidem*, K-227, „Protokół kassy prowentowej tenczyńskiej 1824/25”.

⁸⁶ *Ibidem*, 2475.

⁸⁷ Źródła używają tu sformułowania jednoznacznie stwierdzającego wykorzystanie pańszczyzny bezpośrednio przy filarze węglowym: „Przełamano za dni pańskie”. Termin ten pojawia się systematycznie przy podawaniu wielkości corocznego urobku w rachunkach z lat 1798-1807.

⁸⁸ AKP 2475.

⁸⁹ *Ibidem*, Rachunki, K-227.

Ibidem, K-195, R. 1819/1820.

Stałe zatrudnienie mieszkańców Tenczynka w kopalni węgla kamiennego w Tenczynku w latach 1798-1845

Prze- krój	Górnicy			Karbowy w kopalni			Szychtsmajster			Wszyscy zatrudnieni			Struktura zatrudnienia				
	kmie- cie	za- gro- d- nicy	ko- mor- nicy	kmie- cie	za- gro- d- nicy	ko- mor- nicy	kmie- cie	za- gro- d- nicy	ko- mor- nicy	kmie- cie	za- gro- d- nicy	ko- mor- nicy	razem	% kmie- ci	% za- gro- d- ników	% ko- mor- ników	% ogółu gos- po- darstw
1798	0	0	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0	0	100	2,6
1799	0	0	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0	0	100	2,6
1800	0	0	2	0	0	1	—	—	—	—	—	—	3	0	0	100	3,9
1801	0	0	2	0	0	1	—	—	—	—	—	—	3	0	0	100	4,1
1805	0	0	2	0	0	1	—	—	—	—	—	—	3	0	0	100	3,7
1810	0	0	2	0	0	1	—	—	—	—	—	—	3	0	0	100	3,5
1814	0	0	2	0	0	1	—	—	—	—	—	—	3	0	0	100	3,0
1816	0	0	4	0	0	1	—	—	—	—	—	—	5	0	0	100	5,0
1825	0	7	5	0	1	1	—	—	—	—	—	—	14	0	0	50	13,5
1829	0	6	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	0	0	33,3	8,1
1830	0	7	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	0	0	22,2	8,1
1831	0	6	1	0	1	0	—	—	—	—	—	—	9	0	0	22,2	7,8
1832	0	4	1	0	1	0	—	—	—	—	—	—	7	0	0	22,2	7,8
1833	0	4	2	0	1	0	—	—	—	—	—	—	7	0	0	28,6	6,2
1834	0	4	1	0	1	0	—	—	—	—	—	—	8	0	0	37,5	7,1
1835	0	6	0	0	1	0	—	—	—	—	—	—	7	0	0	28,6	5,9
1836	0	6	0	0	1	0	—	—	—	—	—	—	8	0	0	87,5	6,8
1839	0	4	3	0	1	0	—	—	—	—	—	—	9	0	0	87,5	7,1
1840	0	4	3	0	1	0	—	—	—	—	—	—	9	0	0	44,4	7,6
1845	1	10	12	0	1	0	—	—	—	—	—	—	25	4,0	47,5	44,4	19,4

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

zgłaszał się do pracy w kopalni⁹¹. Tryb zatrudnienia w tym przypadku był prosty. Chłop zgłaszał się do kancelarii kopalni tenczyńskiej, a sztygar kierował go od razu na odpowiednie stanowisko pracy. Robotników tych jednak traktowano z olbrzymią rezerwą. Porzucali oni szybko stanowiska pracy, być może w chwili, gdy otrzymali pierwszą zapłatę (niewykluczone, że po prostu zarobiwszy pieniądze zaczynali pić), skoro ekonom generalny Hrabstwa Tenczyńskiego przestrzega kierownictwo kopalni przed szybkim wypłacaniem im pieniędzy: „i pieniędzy tym nigdy nie dawać, poki będą do kopalni robić”⁹².

Zatrudnienie stałych robotników w kopalni tenczyńskiej było nieporównanie mniejsze aniżeli zatrudnienie robotników pańszczyźnianych i pozostawało na poziomie zbliżonym ilościowo do liczby sezonowo zatrudnionych robotników najemnych. Pamiętać jednak musimy, że jakość stałego zatrudnienia z punktu widzenia interesów kopalni była też zupełnie inna. Stali robotnicy w Tenczynku to nieliczna grupa dozorcza kopalni oraz górnicy, a więc siła fachowa. Personel nadzorczy kopalni składał się w latach dwudziestych XIX w. z trzech osób: sztygara, szichtsmajstra i karbowego. W okresie wcześniejszym mamy do czynienia jedynie ze sztygarem i dozorcą (karbowym), podobnie zresztą sytuacja przedstawiała się po kryzysie cynkowym drugiej połowy lat dwudziestych aż do uwłaszczenia. W latach 1798-1807 zatrudniano na stałe sześciu górników, byli nimi chłopci z Tenczynka i okolicznych wsi⁹³. W okresie aktywizacji produkcji wzrosło znacznie zatrudnienie tej kategorii robotników, w r. 1818 pracowało ich 17, a w r. 1828 — 19⁹⁴. Stali robotnicy stanowili trzon załogi kopalni. Ogólna liczba zatrudnionych rębaczy fluktuowała znacznie, głównie za sprawą robotników najemnych. Tych ostatnich zatrudniano w zasadzie na wszystkich stanowiskach pracy — od najbardziej odpowiedzialnych (rębacze), aż do prac pomocniczych na powierzchni. Zjawisko fluktuacji zatrudnienia rębaczy przedstawiamy na przykładzie sytuacji, jaka w tym względzie zaistniała w kopalni w roku gospodarczym 1822/1823 (por. tabela 34). Sezonowość zatrudnienia ma swoje podłoże agrarne. Jakże bowiem symptomatyczny jest fakt, że w miesiącach najpilniejszych robót polowych (lipiec-wrzesień) zatrudnienie rębaczy spada do liczby stale zatrudnionych w kopalni. Począwszy od listopada z kolei stale wzrasta liczba zatrudnionych, a szczyt zatrudnienia zbiega się ze szczytem trudności ekonomicznych gospodarstwa chłopskiego — tj. przednówkiem (przełom maja i kwietnia). Najemna siła robocza decyduje w tym okresie o strukturze zatrudnienia. Podobne tendencje można zauważyć także w innych latach⁹⁵.

⁹¹ Por. notka ekonomy folwarku krzeszowicko-tenczyńskiego Kułakowskiego do ekonomy generalnego Hrabstwa Tenczyńskiego: „Wykaz włościan, którzy sami zapisali się w kancelarii kopalni do roboty w kopalni tenczyńskiej, przesyłam Panu Wielmożnemu, podług którego tylko do samej kopalni mają być używani”, AKP, Rachunki, K-198B. „Kwity prowentowe — rozchody Hrabstwa Tenczyńskiego w latach 1821-1830”.

⁹² AKP, Rachunki, K-198B.

⁹³ Por. AKP, Rachunki, K-172-181.

⁹⁴ AKP-2435.

⁹⁵ *Ibidem*, 2475.

Miesięczne zmiany w zatrudnieniu i płacy netto górników w zlp/gr w kopalni węgla kamiennego w Tenczynku w roku gospodarczym 1822/1823*

Miesiąc	Liczba zatrudnionych robotników		Dynamika zmian maksymalnych zatrudnienia w miesiącu		Dynamika zmian minimalnych zatrudnienia w miesiącu		Miesięczne wahania zatrudnienia (+—) początek i koniec miesiąca	Przeciętna płaca górnicza wg tygodniowego zatrudnienia		Przeciętna miesięczna na placu robotnika zatrudnionego w kopalni	
	w pierwszych dwóch tygodniach miesiąca	w ostatnich dwóch tygodniach miesiąca	wartość minimalna zatrudnienia w miesiącu	łańcuchowy współczynnik dynamiki	wartość maksymalna zatrudnienia w miesiącu	łańcuchowy współczynnik dynamiki		w dwóch pierwszych tygodniach miesiąca	w dwóch ostatnich tygodniach miesiąca	wartość przeciętnej miesięcznej płacy	dynamika zmian przeciętnej miesięcznej płacy
Lipiec	16	17	16	—	17	—	+1	13/23	11/10	25/0	—
Sierpień	23	23	23	143,8	23	135,3	0	11/27	10/24	22/19	90,5
Wrzesień	19	14	14	60,9	19	82,6	-5	10/21	7/17	18/23	82,9
Październik	17	19	17	121,4	19	100,0	+2	10/25	9/12	20/5	107,5
Listopad	25	30	25	147,0	30	157,9	+5	11/8	11/2	22/0	109,1
Grudzień	28	30	28	112,0	30	100,0	+2	8/21	9/7	18/19	84,7
Styczeń	34	41	34	121,4	41	136,7	+7	8/12	9/17	17/14	93,7
Luty	42	42	42	123,5	42	102,4	0	10/22	10/2	20/29	120,0
Marzec	45	49	45	107,1	49	116,7	+4	13/18	13/12	27/0	128,8
Kwiecień	47	48	47	104,4	48	98,0	+1	9/12	11/9	20/22	76,8
Maj	53	48	48	102,1	53	110,4	-5	9/13	10/21	20/2	96,8
Czerwiec	46	42	42	87,5	46	86,8	-4	12/13	7/5	19/26	99,0

* Przeciętna płaca robotnika w miesiącu = $\frac{\text{suma zarobków netto}}{\text{średnie zatrudnienie}}$

Źródło: „Rachunki i raporty kopalni węgla kamiennego w Tenczynku 1822/23”, AKP.

Karbowy kopalni tenczyńskiej, który był chłopem, zarabiał rocznie 468 złp, a ponadto dostawał 4 beczki piwa rocznie, szacowane na 28 złp.; roczne uposażenie karbowego wynosiło więc w sumie 496 złp⁹⁶.

Górnicy w latach 1798-1807 zarabiali rocznie od 150 do 190 złp. Dodatkowo przyznawano im dwie pary ubrań (jedno robocze, drugie odświętne). Powyższe informacje udało się nam zaobserwować w rachunkach wypłat dopiero w odniesieniu do r. 1818⁹⁷. W rocznym rozrachunku płacono wtedy od liczby szycht, przy głębieniu szybu płacąc 1 złp 15 gr za dniówkę, od ilości sążni zgłębnionego szybu po 12 i po 10 złp za sążeń, od obudowy chodnika po 1 złp 12 gr za szychtę, oraz od wydobywania węgla według ilości korcy wydobytych w ciągu szychty. Jak stwierdziliśmy, na uposażenie każdego robotnika składała się płaca częściowo akordowa (wydobywanie) i dniówkowa. Wynagrodzenie netto (po odliczeniu kosztów lampki górniczej, ostrzenia kilofa itp.) w skali rocznej poszczególnych robotników znacznie się różniło. Maksymalna płaca, jaką udało się nam stwierdzić, wynosiła 516 złp. Średnia roczna płaca 17 stale zatrudnionych, którzy przepracowali cały rok 1818, wynosiła 314 złp 20 gr⁹⁸. Nie jesteśmy w stanie tak dokładnie odtworzyć zarobków stale zatrudnionych dla pozostałych lat. Jedynym wyjątkiem jest tu sytuacja z r. gospodarczego 1822/1823. Odpowiednie dane liczbowe przedstawiliśmy w tabeli 34. Okresem wynagrodzenia i zatrudnienia były wtedy dwa tygodnie.

Zestawienie przeciętnych płac w dwóch pierwszych i w dwóch ostatnich tygodniach miesiąca pozwala ustalić przeciętną miesięczną płacę, a w konsekwencji i płacę roczną.

Zestawienie 4

Poziom rocznych płac zatrudnionych w kopalni węgla kamiennego w Tenczynku zrelatywowany do aktualnych cen chleba żytniego na rynku krakowskim

Przekrój czasowy	Płace sztygara			Płace szychtsmajstra			Płace karbowego			Płace górnika		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.	1.	2.	3.
1789-1807 ⁹⁹										150	1308	536
1818-1819	1875	22412	9178	1185	14164	5800	496	5929	2428	314	3753	1537
1822-1823							435	5509	2254	250	3164	1295

1. suma w złp; 2. w funtach chleba żytniego; 3. w kilogramach chleba żytniego.

Źródło: Inwentarze, AKP, K-172-181, AKP-2435, AKP-2446, AP Kraków, Oddział I; S. Górkiewicz, *Ceny w Krakowie ...*

⁹⁶AKP, Rachunki, K-198C („Pomocnicze materiały kasowe Hrabstwa Tenczyńskiego w latach 1819-1823”).

⁹⁷AKP, Rachunki, K-172-181. Trudno przy tym ustalić zasady ówczesnego uposażenia górników.

⁹⁸AKP 2435.

⁹⁹ Przyjęliśmy średnią cenę chleba żytniego w tych latach.

Dla lepszego porównania poziomu płac poszczególnych kategorii zatrudnionych w kopalni węgla w Tenczynku i zmienności tego poziomu w czasie zestawiamy odpowiednie dane liczbowe w powyższym zestawieniu.

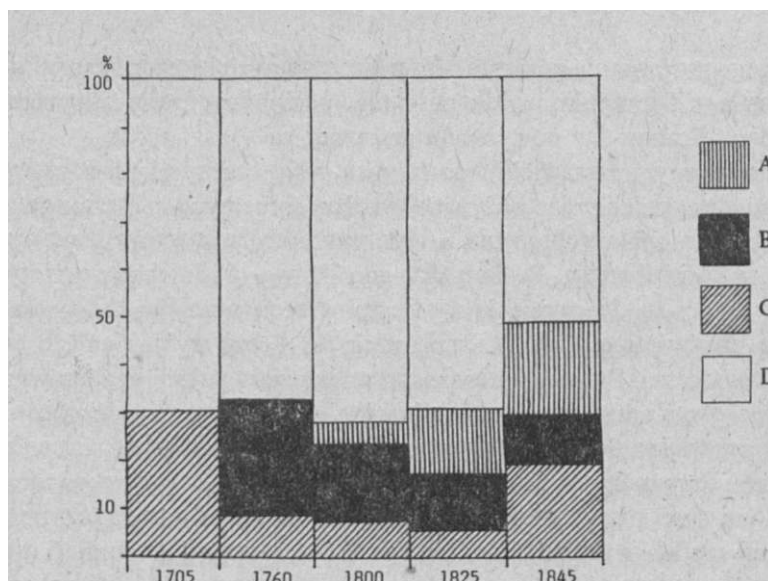
W przedstawionym zestawieniu posługujemy się rocznymi płacami wyrażonymi w pieniądzu, przeliczając ordynarię według aktualnych cen tam, gdzie ona występowała. Daje ono wyobrażenie o ogromnym zróżnicowaniu płacowym zatrudnionych w kopalni węgla. Poziom płac górników — a nie należy przy tym zapominać, że mamy tu do czynienia z płacami przeciętnymi (w indywidualnych przypadkach zarobki mogły być znacznie większe) — był wyższy aniżeli poziom płac załogi folwarcznej. Był jednocześnie znacznie niższy aniżeli poziom wynagrodzenia niektórych kategorii rzemieślników. Generalnie świadczył dobitnie, że w olbrzymiej większości przypadków górnicy musieli prowadzić własne gospodarstwa rolne. Przy pełnym zatrudnieniu w wymiarze 12 godzin na dobę nie wykonywali oni sami prac we własnym gospodarstwie. Jak można przypuszczać, obowiązek ten spadał na rodzinę. Nietrudno też w tej sytuacji zrozumieć, dlaczego dominium ściśle przestrzegało zasady, by gospodarstwom, z których rekrutowali się górnicy, zamieniać pańszczyznę na czynsze.

c) Wpływ zatrudnienia w kopalni węgla na strukturę społeczną Tenczynka w latach 1798-1845

W tabeli 33 przedstawiamy dane liczbowe dotyczące zatrudnienia mieszkańców Tenczynka w kopalni węgla kamiennego. Dane te zaczerpnęliśmy z inwentarzy Hrabstwa Tenczyńskiego i skorelowaliśmy — tam gdzie to było możliwe — z imiennym wykazem zatrudnionych w kopalni tenczyńskiej¹⁰⁰. Przypuszczamy, że przedstawione cyfry są zaniżone. Nie zmienia to jednak faktu, że oddają dobrze wpływ zatrudnienia w tym dziale gospodarki na społeczność wiejską w Tenczynku. Widać wyraźnie wzrost liczby gospodarstw, których członkowie byli stale zatrudnieni w kopalni węgla. Na szczególną uwagę zasługuje skok, jaki obserwujemy w ostatnim przekroju czasowym, w r. 1825, kiedy to aż ponad 19% gospodarstw wiejskich dostarczało stałych pracowników górnictwu węglowemu Hrabstwa. Ten gwałtowny wzrost udziału „gospodarstw górniczych” w ogólnej ich liczbie w Tenczynku koreluje dobrze ze zmianami, jakie zaobserwowaliśmy w rzemiośle tenczyńskim.

Struktura społeczna zatrudnionych (zilustrowana graficznie na wykresie 1) wydaje się być także symptomatyczna. Do r. 1816 100% zatrudnionych w górnictwie węgla wywodziło się z komorników. Był to zatem okres, w którym pracą przemysłową parali się wyłącznie najbiedniejsi członkowie społeczności wiejskiej Tenczynka. Od tej daty począwszy zaczynamy obserwować zjawisko odmienne jakościowo. W drugim i trzecim dziesięcioleciu XIX w. aż do uwłaszczenia naj-

¹⁰⁰ Dotyczy to jedynie r. 1829, gdy zbieżność informacji inwentarzowych i rachunkowych była w tym względzie całkowita. Stan z r. 1825 w omawianej tabeli przewyższa stan z r. 1818, ale adnotacje inwentarza są tu prowadzone bardzo skrupulatnie.

1. Struktura zatrudnienia społeczności wiejskiej Tenczynka w gospodarce dworskiej Hrabstwa Tenczyńskiego w latach 1705—1845

- A — zatrudnieni w górnictwie węgla
- B — zatrudnieni w browarze i gorzelni
- C — zatrudnieni w rzemiośle
- D — zatrudnieni w rolnictwie

Źródło: por. tabela 36.

więcej zatrudnionych wywodzi się z warstwy zagrodniczej, a zatrudnieni w przemyśle węglowym komornicy wyrównują proporcje dopiero w samym końcu pierwszej połowy XIX w. Aż do r. 1845 wyłącznie nikt z kmieci nie parał się pracą w kopalni. To samo stwierdziliśmy w przypadku struktury społecznej zatrudnionych w rzemiośle i browarze.

Za dowód siły oddziaływania kopalni należy uznać rok 1845, kiedy pierwszy kmieć stał się górnikiem. Zacierają się też powoli granice podziałów wewnątrzwarstwowych. Do komorników na przykład wliczano w inwentarzach członka nadzoru kopalnianego — szychtsmajstra, którego zarobki mieliśmy już okazję charakteryzować. Działo się tak najprawdopodobniej dlatego, że zamieszkiwał w domu skarbowym, z którego płacił niewysoki czynsz. Możemy też zaobserwować przykłady mobilności społecznej, choć trudno nam do końca udokumentować, iż zasadniczą przyczyną awansu było w konkretnym przypadku zatrudnienie w kopalni węgla. Symptomatyczny jest tu przykład karbowego kopalni tenczyńskiej, który zaczynał pracę w kopalni dominialnej będąc komornikiem. Po 20 latach pracy na tym stanowisku odnajdujemy go wśród zagrodników. Do tej kategorii społecznej zaliczono potem jego syna.

Nakreślone powyżej zjawiska zachodzące w obrębie struktury społecznej wsi Tenczynek, świadczą dobitnie o destabilizacyjnym oddziaływaniu górnictwa węglowego na tradycyjny układ warstwowy. Widzimy przecież wyraźnie, jak zepchnięty początkowo wyłącznie do najuboższej warstwy społecznej zawód górnika przenika z czasem w obręb warstwy średniej (zagrodniczej), a nawet

kmiecej. Sądzymy więc, iż w chwili rozruchu kopalni w Tenczynku dwór świadomie wykorzystywał do stałej pracy w górnictwie nie odrabiających pańszczyzny komorników. Oszczędzał w ten sposób zasób pańszczyzny, jaką świadczyli zagrodnicy i kmiecie. Z czasem jednak, na skutek rozwoju kopalni, jak też i zapotrzebowania na uzupełnienie budżetu w biedniejszych rodzinach zagrodniczych, a więc swoistego naporu ze strony ludności wiejskiej, dojdzie do rozpowszechnienia się pracy w górnictwie w obrębie wszystkich warstw społeczności wiejskiej Tenczynka. Sytuacja wymknie się więc spod kontroli dworu — wszak trudno przypuszczać, żeby dwór w momencie zakładania kopalni dopuszczał możliwość stałego zatrudnienia w niej kmieci.

PODSUMOWANIE: TRWAŁOŚĆ CZY ZMIANA

Trwałość czy zmiana? Takie pytanie nasuwa się po monograficznym przedstawieniu gospodarki dworskiej i społeczności chłopskiej wsi Tenczynek na przestrzeni ponad stu lat poprzedzających uwłaszczenie. Aby odpowiedzieć na to pytanie, trzeba popatrzeć na nasze rozważania jako na pewną całość. Analizowaliśmy układ stosunków na linii dwór-wieś. Wieś samą potraktowaliśmy jako społeczność poddaną oddziaływaniu gospodarki dworskiej. Mamy więc do czynienia z dwoma uzależnionymi od siebie — choć w różnym stopniu i nie wyłącznie — nurtami zmian. Nieobojętne są przemiany w jednym i drugim nurcie — nieobojętne są ich wzajemne związki na poszczególnych etapach ewolucji. Obiektem naszej obserwacji była jednak społeczność chłopska i jej tradycyjny układ warstwowy.

W oddziaływaniu dworskiej gospodarki rolnej i przemysłowej na społeczność wiejską Tenczynka bardzo wyraźnie zaznaczają się przyczyny egzogenne. Gospodarka rolna Hrabstwa Tenczyńskiego pozostawała przecież pod wpływem ogólnych **przekształceń, jakie w drugiej połowie XVIII w. obserwujemy w latyfundiach magnackich**. Reorganizacja dóbr przeprowadzona przez Izabelę Lubomirską zbiega się z podobnymi przedsięwzięciami w innych wielkich jednostkach magnackich, że przypomnimy tu choćby działania Izabeli Czartoryskiej. Podobnie też próby innowacji rolniczych wprowadzanych w Hrabstwie, w tym również w Tenczynku, w pierwszej połowie XIX w. odpowiadają — jak to stwierdziliśmy — ogólnym trendom przemian występujących wówczas na ziemiach polskich.

Jeśli chodzi o charakter i rozmiary wpływu na społeczność chłopską, to w gospodarce rolnej i leśnej Hrabstwa stwierdziliśmy oddziaływanie pewnych elementów destabilizacyjnych przy okazji reorganizacji stanu osiadłości Hrabstwa Tenczyńskiego. Niemniej jednak gospodarka rolna i leśna Hrabstwa pozostawała w ogólnym rozrachunku czynnikiem najbardziej, ze wszystkich omówionych działań, stabilizującym tradycyjny układ stosunków w obrębie społeczności chłopskiej.

O ile w przypadku gospodarki rolnej i leśnej Hrabstwa Tenczyńskiego można było wyraźnie wskazać ogólny charakter jej oddziaływania na tradycyjną społeczność wiejską, o tyle w przypadku rzemiosła sprawa jest nieco bardziej skomplikowana. Do końca pierwszej ćwierci XIX w. pozostawała ona bowiem pod wyraźnym wpływem tendencji stabilizujących, choć zaznaczały się i odwrotne (np. sposób i wielkość wynagradzania strycharzy). W drugiej ćwierci XIX stulecia tendencje destabilizacyjne zdołały wziąć tutaj górę. Stało się to za sprawą rozwijającej się szybko nowej dziedziny gospodarki, jaką było górnictwo węgla. Przemysł wydobywczy stworzył większe zapotrzebowanie na pracę rzemieślniczą, co z kolei odbiło się pozytywnie na ilościowym rozwoju grupy rzemieślników wiejskich.

Nie byliśmy w stanie określić do końca charakteru oddziaływania na społeczność wiejską gospodarki browarnianej i gorzelniczej. W okresie, do którego zachowały się informacje źródłowe, można mówić o przewadze elementów stabilizujących tradycyjny układ warstwowy. Należy jednak podkreślić pojawienie się i odmiennych tendencji. Jest to szczególnie widoczne w zatrudnieniu w gorzelnii niektórych członków społeczności wiejskiej (gorzelny i pomocnicy gorzelnego).

Charakter i zakres oddziaływania gospodarki przemysłowej dworu znajduje swój ogólniejszy wyraz w zatrudnieniu w niej ludności chłopskiej¹.

W ciągu XVIII stulecia zatrudnienie ludności wiejskiej w gospodarce przemysłowej dominium miało tradycyjny charakter i dotyczyło typowo tradycyjnych przedsięwzięć gospodarczych dworu, takich jak gorzelnie i browar. Rzemiosło wiejskie także charakteryzowało się pełnym uzależnieniem od dworu i nie stwarza w naszym przypadku podstaw do traktowania go jako bazy późniejszych przemian.

W ciągu całego XVIII i pierwszej połowy XIX wieku pomimo wahań koniunkturalnych liczba zatrudnionych stałych robotników rekrutujących się ze społeczności chłopskiej Tenczynka w dworskich przedsięwzięciach przemysłowych wykazywała stałą tendencję wzrostu.

Do zasadniczych przekształceń zarówno w charakterze omawianego tu zatrudnienia, jak i w jego znaczeniu w skali wsi dochodzi w pierwszej połowie XIX w., a szczególnie w drugiej jego ćwierci. Dzieje się tak mimo zjawisk kryzysowych, widocznych w koniunkturze gospodarczej przełomu lat trzydziestych i czterdziestych (kryzys cynkowy).

Jeżeli oprócz zbadanego tu poziomu zatrudnienia stałych robotników w gospodarce przemysłowej dworu uwzględnić okresowe zatrudnienie mieszkańców Tenczynka w tym dziale gospodarki, możemy skonstatować wówczas, że co najmniej od schyłku epoki pańszczyźnianej (przekrój z r. 1845), jeśli nie wcześniej (od początków lat trzydziestych XIX w.), pod względem struktury zatrudnienia swych mieszkańców stawał się Tenczynek wsią rolniczo-robotniczą w całym tego słowa znaczeniu. Około 50% gospodarstw związanych było z zajęciami pozarolniczymi.

Na koniec zadajmy pytanie — czy i w jakim zakresie zmienił się tradycyjny układ warstwowy wsi?

Aby odpowiedzieć na to pytanie, scharakteryzujmy krótko wpływ stałego, pozapańszczyźnianego zatrudnienia w gospodarce dworskiej i w izemiośle na poszczególne warstwy, tj. na komorników, chałupników, zagrodników i kmieci.

Poziom stałego zatrudnienia w gospodarce dworskiej i w rzemiośle w Tenczynku był najwyższy w warstwie komorników. Odnosi się to do całego półtorawiecza (XVIII i pierwsza połowa XIX w.). Poziom ten nie był jednakże stabilny i ulegał dość znacznym fluktuacjom, mającym istotne znaczenie dla określenia specyficznych cech przemian układu warstwowego². Zwraca więc uwagę spadek po-

¹ Por. tabela 36.

² *Ibidem*.

Tabela 35

Zatrudnienie ludności Tenczynka w rzemiośle wiejskim i gospodarce przemysłowej dworu w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. w relacji do liczby gospodarstw

Przechrój czasowy	Zatrudnienie w rzemiośle wiejskim			Zatrudnienie w browarze i gorzelnii oraz propinacji			Zatrudnienie w kopalni węgla			Zatrudnienie ogółem w rzemiośle wiejskim i gospodarce przemysłowej dworu		
	Liczba zatrudnionych	Liczba gospodarstw	Liczba zatrudnionych w relacji do liczby gospodarstw w %	Liczba zatrudnionych	Liczba gospodarstw	Liczba zatrudnionych w relacji do liczby gospodarstw w %	Liczba zatrudnionych	Liczba gospodarstw	Liczba zatrudnionych w relacji do liczby gospodarstw w %	Liczba zatrudnionych	Liczba gospodarstw	Liczba zatrudnionych w relacji do liczby gospodarstw w %
1705	7	23	30%	—	—	—	—	—	—	7	23	30%
1760	3	36	8,3%	9	36	25%	—	—	—	12	36	33%
1800	6	76	7,9%	12	76	15,8%	3	76	3,9%	21	76	27,6%
1825	6	104	5,8%	(12) ¹	104	(11,5%)	14	104	13,5%	32	104	30,8%
1845	25	129	19,4%	(12) ¹	129	(9,3%)	25	129	19,4%	62	129	48,1%

¹ Dane z r. 1800, stąd cyfry ujęte w nawiasach należy traktować jako aproksymatywne.
Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

Tabela 36

Zatrudnienie w rzemiośle wiejskim i gospodarce przemysłowej w Tenczyнку a tradycyjny układ warstwowy tej wsi w XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku

Prze- krój czasowy	Wyszczególnienie		Rzemiosło wiejskie			Browar z gorzelnią oraz propinacja*			Kopalnia węgla kamiennego			Łącznie w rzemiośle i gospodarce przemysłowej		
	Kategorie społeczne	Liczba zatrud- nionych danej kategorii	Liczba gospo- darstw danej kategorii	% zatrud- nionych	Liczba zatrud- nionych danej kategorii	Liczba gospo- darstw danej kategorii	% zatrud- nionych	Liczba zatrud- nionych danej kategorii	Liczba gospo- darstw danej kategorii	% zatrud- nionych	Liczba zatrud- nionych danej kategorii	Liczba gospo- darstw danej kategorii	% zatrud- nionych	
1705	Kmiecie	0	4	0	—	—	—	—	—	—	0	4	0	
	Zagrodnicy	2	6	33%	—	—	—	—	—	—	2	6	33%	
	Chalupnicy	3	10	30%	—	—	—	—	—	—	3	10	30%	
	Komornicy	2	3	67%	—	—	—	—	—	—	2	3	67%	
1760	Kmiecie	0	5	0	0	5	0	—	—	—	0	5	0	
	Zagrodnicy	1	16	6%	4	16	25%	—	—	—	5	16	31%	
	Chalupnicy	2	13	15%	4	13	31%	—	—	—	6	13	46%	
	Komornicy	0	2	0	1	2	50%	—	—	—	1	2	50%	
1800	Kmiecie	0	8	0	0	8	0	0	0	8	0	8	0	
	Zagrodnicy	5	61	8%	9	61	15%	—	—	0	14	61	23%	
	Chalupnicy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Komornicy	1	7	33%	3/0	7	50%	3	7	50%	7	7	100%	
1825	Kmiecie	0	10	0	0	10	0	0	0	10	0	10	0	
	Zagrodnicy	6	70	9%	(9)	70	13%	7	70	10%	22	70	31% (?)	
	Chalupnicy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Komornicy	0	24	0	(3)	24	12%	7	24	29%	10	24	42% (?)	
1845	Kmiecie	0	10	0	0	10	0	1	10	10%	1	10	10%	
	Zagrodnicy	7	70	10%	(9)	70	13%	11	70	16%	27	70	39% (?)	
	Chalupnicy	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
	Komornicy	18	49	37%	(3)	49	6%	13	49	27%	34	49	69% (?)	

* Z włączeniem karczmy.

** Wszystkie dane w tym przekroju pochodzą z r. 1800 (ostatnie zachowane z r. 1805 są identyczne).

Źródło: Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego, AKP.

ziomu zatrudnienia jej członków w gospodarce dworskiej i rzemiośle na prze-strzeni XVIII w. (z 67% ogólnej liczby gospodarstw kmiecych w r. 1705, do 50% w r. 1780). Zwraca też uwagę fakt, że infiltracja zatrudnienia w gospodarce dworskiej i w rzemiośle jest w tej warstwie najwyższa w chwili, gdy dominium rozpoczyna budowę kopalni węgla, kontynuując jednocześnie rozbudowę gorzelni (w r. 1800 aż 100 gospodarstw komorniczych było powiązanych stałym zatrudnieniem z gospodarką dworu). Sytuacja uległa nieco zmianie w pierwszej połowie XIX w., kiedy odnotujemy najpierw spadek liczby gospodarstw, których członkowie byli zatrudnieni w różnych działach gospodarki pańskiej (do 42% w r. 1825), a następnie wyraźny jej wzrost (do 80% w r. 1845).

Sądźmy, że o ile spadek poziomu zatrudnienia komorników w gospodarce dworskiej i w rzemiośle wiejskim miał w połowie XVIII w. wszelkie cechy zjawiska kryzysowego, o tyle spadek poziomu zatrudnienia w tej warstwie w r. 1825 nie ma takiego charakteru. Twierdzimy bowiem, iż w tym ostatnim przypadku mamy do czynienia ze zjawiskiem, w którym rozwój gospodarki przemysłowej współlistnieje w czasie, na zasadzie przyczyny i skutku, z szybkim powiększaniem się liczby gospodarstw komorniczych, ale też jednocześnie nie jest ten rozwój tak silny, by wytworzyć dostateczną liczbę miejsc pracy. Sytuacja, jaka w tym względzie panuje w drugiej ćwierci XIX w. w Tenczyнку, a więc ponowny wyraźny wzrost udziału gospodarstw komorniczych związanych zatrudnieniem z gospodarką dworską w relacji do ogólnej ich liczby — przy jeszcze szybszym rozwoju — skłania do stwierdzenia, iż zjawisko zaobserwowane w r. 1825 miało charakter przejściowy.

Wysoki poziom zatrudnienia chałupników tenczyńskich możemy jedynie obserwowować w dwóch przekrojach czasowych (lata 1705-1760). Włączenie tej warstwy w obręb zagrodników i częściowo komorników umocniło zakres penetracji zatrudnienia w tych dwu warstwach, stabilizując go w pierwszym i powiększając w drugim przypadku.

Zatrudnienie zagrodników w gospodarce dworskiej i w rzemiośle cechował stabilny poziom. O ile bowiem w r. 1705 zatrudnienie to objęło 33% ogólnej **liczby gospodarstw tej kategorii, o tyle w następnych przekrojach notowaliśmy** odpowiednio: r. 1760 — 31%, r. 1800 — 23%, r. 1825 — 31%, r. 1845 — 39%. Wzrost zatrudnienia zagrodników w skali półtora wieku ma miejsce dopiero w r. 1845, co staje się widocznym symptomem zwiększania się zakresu oddziaływania tendencji industrializacyjnych na tę warstwę w końcu pierwszej połowy XIX w.

Stale zatrudnienie w gospodarce przemysłowej dworu w nieznacznym natomiast stopniu — i to dopiero u progu uwłaszczenia — objęło warstwę kmieć.

Konstatowane powyżej zjawiska skłaniają nas do wyciągnięcia wniosku, iż w przypadku społeczności **wsi** Tenczynek infiltracja procesu industrializacyjnego w jej strukturę społeczną miała charakter oddziaływania o wyraźnie zaakcentowanym kierunku: **dół-góra, obejmując w pierwszej kolejności warstwy najniższe**, potem średnie, a dopiero w ostateczności — jak możemy przypuszczać w chwili ugruntowania się cech społeczności rolniczo-przemysłowej — najwyższe.

Aby odpowiedzieć w pełni na zasadnicze pytanie podsumowania, musimy

jeszcze określić, jak dalece wskazane wyżej przemiany tradycyjnego układu warstwowego oddziaływały na niektóre aspekty świadomości społecznej, czyli w naszym przypadku na trwałość bądź zanik rodzimej tradycji przynależności do danej warstwy.

Jak mogliśmy stwierdzić, w drugiej połowie XVIII w. i w pierwszej połowie XIX w. nie można mówić o trwałości czy o wzmocnieniu się tradycji rodzinnych pozostawiania w obrębie swej warstwy w przypadku rodzin najsilniej poddanych oddziaływaniu procesów industrializacyjnych, czyli rodzin komorniczych. W grupie tej, znacznie zróżnicowanej wewnątrznie pod względem ekonomicznym, najwyraźniej uwidacznia się zjawisko mobilności pionowej — przenikanie w obręb warstwy zagrodniczej, jak i mobilności przestrzennej, wyrażającej się nasileniem procesów migracyjnych.

Najsilniej dążą do utrwalenia rodzinnych tradycji przynależności do warstwy zagrodnicy. Nie pozostaje to jednak w sprzeczności z tym, iż zagrodnicy tenczyńscy często parają się zajęciami pozarolniczymi i są grupą aktywną społecznie. Sprawowane przez nich funkcje w nadzorze folwarcznym pozwalają im zająć wysokie miejsca w samorządzie wiejskim, a wykonywane zajęcia pozarolnicze są częstokroć źródłem wzmocnienia pozycji w społeczności chłopskiej. Aktywność zagrodników sprzyja natężeniu procesów mobilności społecznej w obrębie tej warstwy i poza nią (awans do grupy kmieci). Stąd też, być może, jest ona grupą charakteryzującą się tak wielkim wewnętrznym stopniem zróżnicowania.

W przypadku rodzin kmiecych mamy do czynienia ze swoistą „czystością” warstwy. Faktycznie bowiem żaden z kmieci nie parął się zatrudnieniem innym niż rolnicze, pomimo rozwoju procesów industrializacyjnych. Żaden też z kmieci nie pełnił funkcji w samorządzie wiejskim ani też w nadzorze folwarcznym. Jest w tych faktach ukryta duma z własnej, niezależnej pozycji. Jest widoczne głębokie przywiązanie do swego zawodu.

A zatem — zarówno w przypadku rodzin kmiecych, jak i w przypadku rodzin zagrodniczych — utrzymuje się wyraźna tendencja wzmocnienia tradycji przynależności do warstwy. Obie kategorie dotyczą tej samej ludności wiejskiej, która posiadała ziemię i jak mieliśmy okazję stwierdzić, w obu przypadkach zaobserwowane zjawisko wynika z uznania ziemi — a co za tym idzie i pracy na roli — za naczelną wartość społeczną. Nie możemy tu wnikać w przyczyny takiego stanu rzeczy, być może czynnik emocjonalny równoważył potrzebę ekonomiczną; dla nas najistotniejsze jest to, iż w skali całej społeczności wiejskiej, we wsi poddanej wczesnemu procesowi industrializacji, tradycyjny podział warstwowo utrzymuje się do końca epoki feudalnej. Postępujące procesy dyferencjacji i idące za nimi zmiany widoczne są bowiem nie tyle w perspektywie całej struktury, ile przede wszystkim w perspektywie poszczególnych warstw. Gruntowne zmiany na poziomie całej struktury wsi przyniesie dopiero uwłaszczenie. I właśnie ono nawiąże w swoim oddziaływaniu do tych tendencji przemian, które dokonały się we wsiach tego typu jak Tenczynek, kilkadziesiąt lat wcześniej. Taką też drogą stosunki między folwarkiem a wsią przeniosą się w tego rodzaju zbiorowościach, jak tu omawiana, na inną płaszczyznę.

WYKAZ ŹRÓDEŁ WYKORZYSTANYCH W PRACY

Źródła drukowane

- Joannis Długossi Canonici Cracoviensis *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis* [in:] *Opera Omnia*, vol. I, Cracoviae MDCCCLXIII.
- K. Gretschel, *Krótki opis stanu lasów Hrabstwa Tenczyńskiego*, Kraków 1885 (nakładem dóbr).
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, t. II, Monumenta Maedii Aevi Historica, t. IX, Kraków 1886.
- Matricularium Regni Poloniae Summaria*, wyd. T. Wierzbowski, vol. I, Varsovia MCMV.
- S. Puffendorfi, *De rebus Carolo Gustavo Sueciae Rege Gestis*, Norimbergae A.D. MDCXVI.
- Starodawne prawa polskiego pomniki*, wyd. Z. Helcel, t. II, Kraków 1870.

Źródła rękopiśmienne

A. Zwarte ciągi źródeł

Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I (Wawel)

1. Archiwum Gospodarcze Potockich na Krzeszowicach — Inwentarze Hrabstwa Tenczyńskiego i Klucza Spytkowickiego, sygnatury:

Krzesz (dalej-K)-2, R. 1705; K-3, R. 1705; K-4, R. 1712; K-7, R. 1755/1756; K-8, R. 1763/1764; K-9, R. 1764/1765; K-10, R. 1765/1766; K-11, R. 1766/1767; K-12, R. 1768/1769; K-13, R. 1769/1770; K-14, R. 1770/1771; K-15, R. 1771/1772; K-16, R. 1772/1773; K-18, R. 1773/1774; K-19, R. 1773/1774; K-20, R. 1774/1775; K-21, R. 1775/1776; K-22, R. 1775/1776; K-23, R. 1776/1777; K-24, R. 1777/1778; K-25, R. 1778/1779; K-26, R. 1778/1779; K-27, R. 1779/1780; K-28, R. 1780/1781; K-29, R. 1781/1782; K-30, R. 1782/1783; K-31, R. 1783/1784; K-32, R. 1784; K-33, R. 1784/1785; K-34, R. 1785/1786; K-35, R. 1786/1786; K-36, R. 1787/1788; K-37, R. 1788/1789; K-38, R. 1789/1790; K-39, R. 1790/1791; K-40, R. 1792/1793; K-41, R. 1793/1794; K-42, R. 1794/1795; K-43, R. 1795/1796; K-44, R. 1796; K-45, R. 1796/1797; K-46, R. 1797; K-47, R. 1798/1799; K[^]48, R. 1798/1799; K[^]49, R. 1799/1800; K-50, R. 1800/1801; K-51, R. 1802/1803; K-52, R. 1803/1804; K-53, R. 1803/1804; K-54, R. 1804/1805; K-59, R. 1809/1810; K-61, R. 1814/1815; K-66, R. 1825; K-74, R. 1729/1730; K-75, R. 1829/1830; K-76, R. 1830/1831; K-79, R. 1833/1834; K-80, R. 1834/1835; K-81, R. 1835/1836; K-82, R. 1838/1839; K-83, R. 1839/1840; K-87, R. 1844/1845; K-64 (Opis lasów Hrabstwa Tenczyńskiego, R. 1818); K-67 (Wykaz stanu dóbr Hrabstwa Tenczyńskiego sporządzony 18 grudnia 1821 roku).

2. Archiwum Gospodarcze Potockich na Krzeszowicach — Rachunki Hrabstwa Tenczyńskiego i Klucza Spytkowickiego, sygnatury >

Krzesz (dalej — K)-137, R. 1705/1706-1710/1711; K-138, R. 1712, 1713, 1714; K-139, R. 1713; K-140, R. 1714; K-141, R. 1706/1712; K-142, R. 1713-1715; K-145, R. 1713; K-146, R. 1753/1754; K-147, R. 1757/1758; K-148, R. 1759/1760; K-149, R. 1764/1765; K-150, R. 1764/1765; K-151, R. 1763/1764; K-152, R. 1765/1766; K-153, R. 1766/1767; K-154, R. 1767/1768; K-155, R. 1768/1769; K-156, R. 1769/1770; K-157, R. 1770/1771; K-158, R. 1771/1772; K-159, R. 1792/1793; K-172, R. 1797/1798; K-173, R. 1798/1799; K-174, R. 1799/1800; K-175, R. 1800/1801; K-176, R. 1801/1802; K-176A (Tablice

ordynarii Hrabstwa Tenczyńskiego za lata 1801/1803, K-177, R. 1802/1803; K-178, R. 1803/1804; K-179, R. 1804/1805; K-179A (Tablice ordynarii Hrabstwa Tenczyńskiego za R. 1844/1845); K-180, R. 1805/1806; K-181, R. 1806/1807; K-182, R. 1816/1817; K-182, R. 1817/1818; K-169, R. 1818/1819; K-198D (Supliki Hrabstwa Tenczyńskiego z lat 1819-1822/1823); K-200A (Tabele pensji i ordynarii dla oficjalistów i służby w Hrabstwie Tenczyńskim 1820-1825); K-208A (Wyciąg z rejestru przychodów i wydatków w magazynie fabrycznym w Krzeszowicach); K-214 (Wyciąg z inwentarzy Hrabstwa Tenczyńskiego 1822-1825); K-216A (Wykaz suplik od poddaństwa tenczyńskiego); K-217, R. 1823/1824; K-218 (Dziennik kasy prowentowej hr. Artura Potockiego, R. 1823/1824); K-221B (Kwity prowentowe magazynu krzeszowickiego 1823/1824); K-236 (Wykaz decessów na oficjalistach Hrabstwa Tenczyńskiego, R. 1824/1825); K-239 (Supliki chłopskie Hrabstwa Tenczyńskiego z lat 1824-1830).

3. Archiwum Gospodarcze Potockich na Krzeszowicach — Materiały rachunkowe dotyczące kopalń i hut Hrabstwa Tenczyńskiego, tzw. „rachunki kruszcowe” (materiał nie jest opracowany przez archiwistów, podają stare sygnatury): AKP-2434, 2435, 2440, 2441, 2446, 2490, 2451, 2475, 2480, 2483.
4. Teki Schneidra, sygnatury: Krzesz 1835, Ten-1606, 1607, Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział II (ul. Sienna).
— Akta Senatu Wolnego Miasta Krakowa, sygnatury KMK V-141-145, Archiwum Państwowe, Oddział V (ul. Grodzka).
— Akta Starostwa Górniczego w Krakowie, sygnatury: SG I 44-61.

B. Źródła rozproszone

- Kodeks Tęczyńskich, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygnatura rkps nr 6.
- Compendium majątności wszystkich w województwie i powiecie krakowskim leżących oraz poddaństwa In Generis Preyentow, Biblioteka Jagiellońska, sygnatura rkps nr 26.
- Księgi parafialne Tenczynka w archiwum parafialnym w Tenczynku.

BIBLIOGRAFIA

1. Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII w.*, Warszawa 1958.
2. Baranowski B., *Sprawy metody badań historycznych nad strukturami zasiewów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej — „KHKM”), R. XIV, 1966, nr 3.
3. Bortkiewicz F., *Nadziały i powinności chłopów pańszczyźnianych w dobrach prywatnych Królestwa Polskiego*, Warszawa 1958.
4. Broda J., *Chłopskie tartaki na Żywiecczyźnie w XVII i XVIII wieku*, „Lud”, R. XLI, 1954.
5. Broda J., *Gospodarka leśna w dobrach żywieckich do końca XVIII w.*, Warszawa 1956.
6. Burzyński A., *Elementy statystyki dla historyków*, Kraków 1980, t. 1.
7. Ciszewski S., *Krakowiaczy. Monografia etnograficzna*, Kraków 1876.
8. Chamerska M., *O położeniu i zbiegostwie czeladzi folwarcznej w Królestwie Polskim 1830-1867*, Warszawa 1957.
9. Chmura J., *Problemy siły roboczej w Królestwie Polskim przed uwłaszczeniem*, Warszawa 1959.
10. Czarnowski S., *Położenie ruchu chłopskiego [w:] tegoż: Dzieła*, t. II, Warszawa 1956.
11. Dobrowolski K., *Chłopska kultura tradycyjna. Próba teoretycznego zarysu na podstawie materiałów źródłowych XIX i XX w. z południowej Małopolski*, Etnografia Polska, t. I, 1958, s. 19-52.

12. Dobrowolski K., *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966.
13. Falniowska-Gradowska M., *Dynamika form i wysokość renty feudalnej w królewskich Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.*, pod red. C. Bobińskiej, Warszawa 1957.
14. Falniowska-Gradowska A., *Świadczenia poddanych na rzecz dworu w królewskich województwa krakowskiego w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1964.
15. Gałęski B., *Przemiany wiejskich społeczności lokalnych* „Przegląd Socjologiczny”, R. 1967, s. 2.
16. Gibas K., *Górnictwo i przetwórstwo galmanu w dobrach Hrabstwa Tenczyńskiego w XVIII w.*, Kraków 1983 (mps).
17. Górkiewicz M., *Ceny w Krakowie w latach 1796-1914*, Poznań 1950.
18. Grabowski A., *Starożytnicze wiadomości o Krakowie*, Kraków 1852.
19. Grabski W., *System socjologii wsi*, Roczniki Socjologii Wsi, t. I, Warszawa 1936.
20. Jakubczyk W., *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich zachodnich województw Korony w drugiej połowie XVI w.*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych (dalej RDSiG), t. V, 1936.
21. Jaros J., *Słownik historyczny kopalń na ziemiach polskich*, Katowice 1972.
22. Kłodziński A., *Tyczyńscy. Pogląd na dzieje i znaczenie rodu*, Sprawozdania Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce, t. IX, [b.r.w.].
23. Kłosowska A., *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, Warszawa 1964.
24. Kolberg O., *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, obrzędy, mowa, podania, gusła, zabawy, piosenki, muzyka, tańce. Krakowskie*, cz. 1-3 [w:] tegoż: *Dzieła wszystkie*, Wrocław-Poznań 1962, t. V-VIII.
25. Komendera A., *Socjologiczne monografie wsi w Polsce. Analiza przedmiotu i metodologii*, „Studia Socjologiczne”, R. XIII, 1973, nr 2.
26. Kozłowski K., *Uwarstwienie ludności wiejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.*, Prace Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. V, Poznań 1928, s. 157-250.
27. Kula W., *Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII w.*, t. I-III, Warszawa 1956.
28. Kula W., *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963.
29. Kulczykowski M., *Andrychowski ośrodek włókienniczy w XVIII i XIX w.*, Wrocław 1972.
30. Kulczykowski M., *Chłopskie taktwo bawelniane w ośrodku andrychowskim w XIX w.*, Wrocław 1976.
31. Kutrzeba-Pojnarowa A., *Tradycyjna społeczność wiejska w procesie przemian współczesnych*, Wrocław 1968.
31. Lenin, W.I., *Rozwój kapitalizmu w Rosji. Proces kształtowania się rynku wewnętrznego dla rozwoju przemysłu ciężkiego* [w:] tegoż: *Dzieła*, t. III, Warszawa 1957.
32. Leskiewicz J., *System odrobkowy w gospodarce folwarcznej Królestwa Polskiego przed uwłaszczeniem*, „Przegląd Historyczny”, t. XLVI, 1953, nr 1/2.
33. Leskiewicz J., *Znaczenie inwentarzy dóbr ziemskich dla badań historii wsi w Polsce*, „Kwartalnik Historyczny” (dalej — „KH”), R. LX, 1953, s. 4.
34. Leskiewicz J., *Kilka uwag w związku z artykułem Wl. Rusińskiego*, „KH”, R. LXII, 1955, nr 4-5, s. 191-205.
35. Leskiewicz J., *Dobra osieckie w okresie gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, Wrocław 1957.
36. Łabęcki H., *Górnictwo w Polsce*, t. I, Warszawa 1841.
37. Madurowicz H., Podraża A., *Z problematyki rozwarstwienia wsi w Polsce w XVIII w.*, „KH”, R. LXI, 1954, nr 1.
38. Madurowicz H., Podraża A., *Próba rejonizacji gospodarczej Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.*, pod red. C. Bobińskiej, Warszawa 1957.
39. Madurowicz H., Podraża A., *Regiony gospodarcze Małopolski zachodniej w drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław 1958.

40. Madurowicz H., Podraża A., *Ekonomiczne przesłanki kapitalistycznego rozwarstwienia wsi małopolskiej* [w:] *Studia z dziejów wsi małopolskiej w drugiej połowie XVIII w.*, pod red. C. Bobińskiej, Kraków 1957.
41. Madurowicz H., *Z dziejów przemysłu na terenie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Początki górnictwa węglowego i działalność Jana Jaśkiewicza*, Sprawozdanie z posiedzeń Komisji Historycznej Oddziału PAN w Krakowie, lipiec-grudzień 1958.
42. Madurowicz-Urbańska H., *Z rozważań nad modelem ekonomiczno-społecznym przemysłu hutniczego w Polsce w końcu XVIII w.*, [w:] *Między feudalizmem a kapitalizmem*, prace poświęcone W. Kuli, Wrocław 1976.
43. Markowska D., *Tradycyjna społeczność wiejska w procesie zmian*, Etnografia Polska, t. VIII, 1964.
44. Mościcki A., *Uwarstwienie ludności wiejskiej w dobrach kapituły poznańskiej w pierwszej połowie XVI w.*, RDSiG, t. II, R. 1932/1933.
45. Odyniec W., *Z badań nad rozwarstwieniem wsi na Pomorzu*, „KH”, R. LXII, 1955, nr 4-5.
46. Olszewska Dyoniziak B., *Metodologiczne i socjologiczne problemy badań nad społecznościami regionalnymi*, „Przegląd Socjologiczny”, R. X, 1970, nr 1.
47. Orsini-Rosenberg O., *Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVIII w.*, Prace Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, t. IV, R. 1927.
48. Ossowski S., *Struktura klasowa w społecznej świadomości* [w:] tegoż: *Dziela*, t. V, Warszawa 1968.
49. Paprocki W., *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858.
50. Payzderski N., *Zamek tęczyński*, Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce, t. VIII, [b.r.w.]
51. Pazdur J. (red.), *Zarys dziejów górnictwa na ziemiach polskich*, Katowice 1961.
52. Pietraszek E., *Ośrodek górniczy Siersza*, Kraków 1961.
53. Pietraszek E., *Zagłębie krakowskie w latach 1796-1848*, „KHKM” 1961, nr 4.
54. Pietraszek E., *Wiejscy robotnicy kopalni i hut. Dynamika przemian społeczno-kulturowych w sierszańskim ośrodku górniczym w XIX i XX w.*, Wrocław 1966.
55. Pietraszek E., *Wieś robotnicza. Zarys problematyki socjologicznej*, Wrocław 1969.
56. Polaczek S., *Wieś Rudawa, lud, jego obyczaje, obrzędy, piosenki, zagadki*, Warszawa 1892.
57. Polaczek E., *Powiat chrzanowski*, Lwów 1898.
58. Rosner Kornhauser R., *The Warner Approach to Social Stratification*, [w:] *Class, Status and Power*, R. Bendix, S.M. Lipset feds.), The Free Press Glencoe Inc., wyd. V., s. 244-255.
59. Rosuński W., *Uwarstwienie ludności wiejskiej w królewskich Prus Królewskich w drugiej połowie XVII w.*, RDSiG, t. VI, R. 1937.
60. Różycka-Głasowa M., *Struktura zasiewów i wydajność plonów w drugiej połowie XVIII w. w kluczu opatowskim*, *Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego* (dalej — SDGW), t. IV, 1961, s. 1.
61. Różycka-Głasowa M., *Gospodarka rolna wielkiej własności w Polsce w XVIII w.*, Wrocław 1964.
62. Rusiński W., *Uwagi o rozwarstwieniu wsi w Polsce w XVIII w.*, „KH”, R. LX, 1958, nr 2.
63. Rutkowski J., *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w.*, *Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego Akademii Umiejętności*, R. 1918, t. XXXVI.
64. Rutkowski J., *Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego*, Kraków 1918.
65. Rutkowski J., *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, Warszawa 1956.
66. Rutkowski J., *Historia gospodarcza Polski do roku 1864*, Warszawa 1963.
67. Rychlikowa I., *Klucz wielkopoleński Wodzickich za drugiej połowie XVIII w.*, Wrocław-Warszawa 1960.
68. Rychlikowa I., *Produkcja zbożowa wielkiej własności w Małopolsce w latach 1764-1805*, Warszawa 1967.
69. Rychlikowa I., *Ziemcuństwo polskie 1784-1864. Zróżnicowanie społeczne*, Warszawa 1983.

70. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1892.
71. Smoczyński W., *Kartka z dziejów Tenczyńka*, Kraków 1888.
72. Smolka S., *Gniazdo Tęczyńskich*, [w:] tegoż: *Szkice historyczne*, t. II, Warszawa 1883.
73. Staszic S., *O ziemiorództwie Karpatów*, Warszawa 1955.
74. Śreniowski S., *Problem rozwarstwienia chłopstwa w ustroju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej*, „Przegląd Historyczny”, R. LXXVI, 1955, nr 6, s. 585-607.
75. Styś W., *Rozdrobienie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931*, Lwów 1934.
76. Styś W., *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959.
77. Styś W., *Drogi postępu gospodarczego wsi. Studium szczegółowe na przykładzie zbiorowości próbnej wsi Husowa*, Wrocław 1974.
78. Tomaszewski E., *Ceny w Krakowie w latach 1601-1795*, Lwów 1934.
79. Topolski J., *Położenie i walka klasowa chłopów w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w XVIII w.*, Warszawa 1956.
80. Topolski J., Wyczański A., *Gospodarstwo chłopskie przed i w początkach rewolucji przemysłowej*, RDSiG, t. XXXVII, R. 1976.
81. Trzyna S., *Królewszczyzny województwa krakowskiego w XVII w.*, RDSiG, t. XXIV, 1962.
82. Trzyna S., *Położenie ludności wiejskiej w królewszczyznach województwa krakowskiego w XVII w.*, Kraków 1953. *
83. Udziela S., *Krakowiacy*, Kraków 1899.
84. Ulanowska S., *Wśród ludu krakowskiego*, „Wisła”, t. I, R. 1887.
85. Urbanik J., *Kronika parafii Tenczynek*. Materiały etnograficzne do Tenczyńka (mps).
86. Warner W.L., *The Study of the Social Stratification* [w:] *Reading on Social Stratification*, Melvin Tumin (red.), Printice Hall Inc. Englewood Clif, New York 1970.
87. Woźniak A., *Rodzina i gospodarstwa chłopskie na mazowieckiej wsi pańszczyźnianej w XVIII w.*, Etnografia Polska, t. VIII, 1974.
88. Zamorski K., *Pojęcie tradycyjnej społeczności wiejskiej w polskiej literaturze socjologicznej i etnograficznej*, RDSiG 1985, t. XLVI.
89. Zawistowicz-Adamska K., *Przemiany więzi społecznej w społeczności lokalnej*, Roczniki Socjologii Wsi, t. IV, 1965.
90. Żytkowicz L., *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962.
91. Żytkowicz L., *Ze studiów nad wysokością plonów w Polsce od XVI do XVIII w.*, „KHKM”, R. XIV, 1966, nr 2.
92. Żytkiewicz L., *Studia nad wydajnością gospodarstwa wiejskiego na Mazowszu w XVIII w.*, SDGW, t. XI, 1969.

Krzysztof Zamorski

CAMPAGNE ET LE DOMAINE SEIGNEURIAL. UNE ÉCONOMIE DOMANIALE
ET LA SOCIÉTÉ PAYSANNE DE TENCZYNEK DEPUIS 1705 JUSQU'À 1845

Résumé

Ce livre est une étude monographique des relations internes qui s'établissaient entre l'économie domaniale et la société paysanne déterminée dans un large espace temporel (presque d'un siècle et demi), précédant l'affranchissement en Galicie (1848).

L'auteur se borne à étudier le cas où la société paysanne, traditionnelle au début (relativement fermée, stable et strictement hiérarchisée), se transforma au cours du temps sous l'influence de l'économie domaniale, celle-ci marquée par l'industrialisation. On présente donc ici l'étude détaillée des effets sociaux d'un processus de l'industrialisation du type domaniale.

L'objet de la recherche est d'une part la société paysanne du village Tenczynek, gérée par la grande propriété foncière du domaine appelé le Comté de Tenczyn (Hrabstwo Tenczynskie), situé près de Cracovie, de l'autre — l'économie domaniale de celui-ci.

Les sources qui ont servi de base pour cette étude sont tout d'abord des manuscrits, des inventaires et des comptes domaniaux provenant des vastes archives économiques de Potockis de Krzeszowice, conservés à Wawel dans les Archives de la ville et de voïevodie de Cracovie.

Le livre comprend quatre chapitres, le résumé et une partie statistique composée de 36 tables. Dans le Ier chapitre, l'auteur présente l'objet de son étude par rapport à la littérature historiographique, ethnographique et sociologique polonaises qui s'occupent du problème de la transformation des sociétés paysannes sous l'influence de l'industrialisation. Le chapitre IIème comprend une caractéristique détaillée de l'économie domaniale s'il s'agit de la production agricole (la réserve seigneuriale de Tenczynek était liée dès la fin du XVIIIème siècle avec celle de Krzeszowice), de l'économie forrestrière, d'artisanat domaniale et de la production industrielle (production et débit de boissons, production du charbon, et les investissements qui les accompagnaient). Dans le chapitre IIIème on présente les changements qui ont eu lieu au sein du système traditionnel social de la société paysanne au cours du XVIIIème et de la première moitié paysanne au cours du XVIIIème et de la première moitié du XIXème siècles. Le chapitre IVème est consacré à la fluctuation des zones sociales due au rayonnement de l'économie domaniale et aux mécanismes de celle-ci. Le résumé contient les résultats synthétisés de la recherche.

L'analyse du système traditionnel social propre à la société paysanne de Tenczynek du XVIIIème siècle a montré le phénomène du „centrage”, sous forme d'une création de la couche moyenne très forte — la plus nombreuse et la plus différenciée intérieurement à la fois. Ce phénomène s'accrut considérablement dans la deuxième moitié du XVIIIème siècle, et a précédé le débouchement industriel de cette partie du Comté de Tenczyn. La tendance inverse, c.à.d. le „décentrage” du système traditionnel social, a été observé dans le deuxième quart du XIXème siècle, au moment d'une industrialisation domaniale très intensive. Le phénomène du „décentrage” s'exprime par le développement des fermes les plus pauvres, appartenant à la couche inférieure.

Selon l'auteur, le „centrage” du système traditionnel social fut causé par le facteur institutionnel. Il s'agit ici d'une action consciente des possesseurs ayant pour but l'augmentation de la corvée nécessaire pour la réalisation des investissements industriels. Cela explique le renforcement de la couche moyenne, donc des fermiers qui possédaient la terre et qui livraient la main-d'œuvre gratuite à l'économie domaniale.

Le ..décentrage" du système traditionnel social résultait du facteur naturel; c.à.d. d'une réaction spontanée de la société paysanne de Tenczynek contre le processus d'une protoindustrialisation du type domaniale.

Le nombre des paysans employés dans l'économie seigneuriale augmentait constamment au cours du XVIIIème et à la première moitié du XIXème siècles. A la fin de cette époque, les fermes paysannes liées par l'emploi de ses membres avec la cour domaniale, compte 50% de toutes les fermes à Tenczynek. Le plus grand flux d'emplois industriels des paysans a eu lieu au moment où la mine seigneuriale du charbon commença son activité.

Le processus de la protoindustrialisation s'infiltra tout d'abord dans la couche inférieure, ensuite dans la couche moyenne mais il n'a pas touché la couche supérieure. Ce phénomène se reflète dans la conscience sociale de la population du Comté. On observe le renforcement des liens traditionnels de l'appartenance à la couche supérieure et moyenne, et la tendance inverse s'il s'agit de la couche inférieure pendant toute la période étudiée. Cela a été démontré en voie d'une étude sur quelques générations des membres de familles paysannes.

Malgré tous ces changements et en dépit de l'intensification du processus de l'industrialisation du type domaniale, après l'affranchissement le système traditionnel social est resté intact en général. Dans la conscience commune dominait toujours l'attachement aux valeurs sociales traditionnelles, telles que la possession d'un morceau de la terre et de la cultivation de celui-ci. Il a fallu attendre le commencement de l'époque capitaliste pour que toutes les tendances aux changements sociaux puissent prendre tout son élan.

SPIS TABEL

1. Szacunkowa powierzchnia wysiewów czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1713-1784 (przelicznik stały z r. 1821)	29
2. Wysiewy czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1705-1824.	31
3. Wysiewy czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1705-1824. Wskaźnik struktury wysiewów (w %)	33
4. Zbiory czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824.	36
5. Zbiory czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824. Wskaźnik struktury (w %)	38
6. Plony czterech głównych zbóż w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824 (współczynnik plonów).	39
7. Wysiewy roślin w folwarku tenczyńskim i i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1713-1824 (w korcach/ćwierciach/miarach).	45
8. Wysiewy roślin w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1713-1824. Wskaźnik struktury (w %).	46
9. Zbiory roślin w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824 (w korcach/ćwierciach/miarach).	47
10. Zbiory roślin w folwarku tenczyńskim i krzeszowicko-tenczyńskim w latach 1712-1824. Wskaźnik struktury (w %).	48
11. Rzemieślnicy w Tenczynku w latach 1705-1845. Przekroje pięcioletnie.	54
12. Produkcja i zbytność piwa i gorzałki w browarze tenczyńskim w latach 1760-1820	60
13. Roczne spożycie piwa i gorzałki w Tenczynku w latach 1760-1819.	63
14. Produkcja węgla kamiennego w kopalni w Tenczynku w latach 1798-1850.	68
15. Tradycyjny układ warstwowy społeczności wiejskiej wsi Tenczynek w latach 1705-1845 (dane w liczbach bezwzględnych, wskaźnik struktury w %).	72
16. Tradycyjny układ warstwowy społeczności wiejskiej wsi Tenczynek w latach 1705-1845. Zagrodnicy i chałupnicy łącznie (dane w liczbach bezwzględnych, wskaźnik struktury w %).	74
17. Dynamika zmian tradycyjnego układu warstwowego wsi Tenczynek w latach 1705-1845. Współczynnik dynamiki o podstawie stałej (1705 = 100%).	76
18. Dynamika zmian tradycyjnego układu warstwowego wsi Tenczynek w latach 1705-1845. Zagrodnicy i chałupnicy łącznie. Współczynnik dynamiki o podstawie stałej (1705 = 100%).	77
19. Kmiecie tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w sprzężeniu i obciążeniu pańszczyzną odrobkową	80
20. Kmiecie tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w świadczeniach pieniężnych na rzecz dworu (w złotych polskich/groszach/denarach).	82
21. Kmiecie tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w świadczeniach w naturze na rzecz dworu.	84
22. Zagrodnicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu pańszczyzną odrobkową	86
23. Zagrodnicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu świadczeniami pieniężnymi na rzecz dworu (w złotych polskich/groszach/denarach).	89

24. Zagrodnicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu świadczeniami w naturze na rzecz dworu	91
25. Chałupnicy tenczyńscy w latach 1705-1792. Zmiany w obciążeniu pańszczyzną odrobokową	93
26. Chałupnicy tenczyńscy w latach 1705-1792. Zmiany w obciążeniu świadczeniami pieniężnymi na rzecz dworu (w złotych polskich/groszach/denarach).	94
27. Komornicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu pańszczyzną	98
28. Komornicy tenczyńscy w latach 1705-1845. Zmiany w obciążeniu świadczeniami pieniężnymi na rzecz dworu (w złotych polskich/groszach/denarach).	100
29. Wewnętrzne zróżnicowanie poszczególnych warstw społeczności wiejskiej Tenczynka w latach 1705-1845 (przekroje dziesięcioletnie). Zestawienie współczynników zróżnicowania wewnątrzwarstwowego.	102
30. Obciążenie pańszczyzną, świadczeniami w pieniądzu i w naturze poddanych tenczyńskich w latach 1705-1845.	112
31. Dynamika i struktura obciążenia poddanych tenczyńskich pańszczyzną w latach 1705-1845 (wskaźniki dynamiki o podstawie stałej i wskaźniki struktury w %)	114
32. Zatrudnienie i płace zatrudnionych w browarze i gorzelni tenczyńskiej (według danych tablic ordynarii).	128
33. Stałe zatrudnienie mieszkańców Tenczynka w kopalni węgla kamiennego w Tenczynku w latach 1798-1845.	137
34. Miesięczne zmiany w zatrudnieniu i płacy netto górników w złp/gr w kopalni węgla kamiennego w Tenczynku w roku gospodarczym 1822/1823.	139
35. Zatrudnienie ludności Tenczynka w rzemiośle wiejskim i w gospodarce przemysłowej dworu w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. w relacji do liczby gospodarstw.	146
36. Zatrudnienie w rzemiośle wiejskim i gospodarce przemysłowej w Tenczynku a tradycyjny układ warstwowy tej wsi w XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku	147

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
I. PRZEDMIOT PRACY, PODSTAWA ŹRÓDŁOWA I METODY BADAŃ	8
1. Cele badawcze pracy na tle literatury przedmiotu	8
2. Podstawa źródłowa pracy	16
a) inwentarze	17
b) rachunki	20
3. Stosowane metody, terminologia i konstrukcja pracy	22
II. GOSPODARKA DWORSKA	26
1. Gospodarka rolna (zbożowa i roślinna)	26
a) Uwaga wstępna	26
b) Produkcja zbożowa	27
— Szacunkowa powierzchnia zasiewów	27
— Struktura wysiewów czterech głównych zbóż	30
— Zbiory czterech głównych zbóż	35
— Plony czterech głównych zbóż	36
— Główne kierunki gospodarki zbożowej	40
c) Produkcja roślinna	44
2. Gospodarka leśna	49
3. Rzemiosło dworskie	53
4. Gospodarka przemysłowa	56
a) Tradycyjny przemysł dworski — browar i gorzelnia w Tenczynku w latach 1760-1820	56
b) Między tradycją a innowacją — górnictwo węglowe w pierwszej połowie XIX wieku	64
III. TRADYCYJNY UKŁAD WARSTWOWY SPOŁECZNOŚCI CHŁOPIEJSZEJ TENCZYŃKA W LATACH 1705-1845	71
1. Charakterystyka tradycyjnego układu warstwowego społeczności chłopskiej Tenczynka w latach 1705-1845	71
a) Ludność i liczba gospodarstw w Tenczynku w latach 1705-1845	71
b) Kmiecie tenczyńscy w latach 1705-1845	78
c) Zagrodnicy tenczyńscy w latach 1705—1845	85
d) Chałupnicy tenczyńscy w latach 1705-1792	92
e) Komornicy tenczyńscy w latach 1705-1845	96
f) Zmiany tradycyjnego układu warstwowego Tenczynka w latach 1705-1845	97
2. Rodziny wiejskie a tradycyjny układ warstwowo Tenczynka w XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku	103
a) Przykład rodzin kmiecyh	103
b) Przykład rodzin zagrodnicyh	105
c) Przykład rodzin komornicyh	107
IV. ZATRUDNIENIE LUDNOŚCI CHŁOPIEJSZEJ W GOSPODARCE DWORSKIEJ TENCZYŃKA W LATACH 1705-1845	110
I. Uwaga wstępna	110

2. Obciążenie pańszczyzną społeczności chłopskiej Tenczynka110
3. Służba folwarczna116
4. Stała służba leśna119
5. Rzemieślnicy wiejscy121
a) Zawody rzemieślnicze związane z gospodarką rolną dworu (młynarze)121
b) Zawody rzemieślnicze związane z gospodarką przemysłową dworu (bednarze, garbarz, pilarz, rurmistrz, strycharz, szabelnik, ślusarz)122
c) Zawody rzemieślnicze związane z usługami na rzecz dworu i wsi (kowale, murarze, stolarze i cieśle)124
6. Ludność chłopska zatrudniona w przemyśle dworskim127
a) Zatrudnienie mieszkańców Tenczynka w browarze i w gorzelni w latach 1760-1819.127
b) Zatrudnienie ludności chłopskiej Tenczynka w górnictwie węgla kamiennego w latach 1798-1845133
c) Wpływ zatrudnienia w kopalni węgla na strukturę społeczną Tenczynka w latach 1798-1845.141
PODSUMOWANIE: TRWAŁOŚĆ CZY ZMIANA.144
Wykaz źródeł wykorzystanych w pracy.150
Bibliografia151
Resume155
Spis tabel157